

तर्कसंग्रहः

[टीकात्रयोपेतः]

—न्यायाचार्य श्री शिवदत्त मिश्र गौड़ः

विद्याभवनस्य प्रथमः स्तम्भः

तर्कसंग्रहः

मूलसहितः, टीकात्रयोपेतः

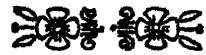

गङ्गा-टीका-रचयिता

पं० शिवदत्त मिश्र गौड़ः, न्यायाचार्यः

न्याय-विभागे प्रधानाध्यापकः

गवर्नमेन्ट संस्कृत कालेज, काशी

प्रथमं संस्करणम् }

मूल्यं द्वादशाणकम्

{ १९९१

प्रकाशक—

विद्याभवनम्
रानीभवानी की गली, काशी

मुद्रक—

एन० पी० भारती
महाशक्ति-प्रेस
बुलानाला, बनारस सिटी

॥ श्रीः ॥

- १ निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥
- २ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः ।
- ३ तत्र द्रव्याणि पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि
नवैव ।
- ४ रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
परत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽ-
धर्मसंस्काराश्चतुर्विंशति गुणाः ।
- ५ उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ।
- ६ परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।
- ७ नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ।

१ मया-अन्नंभट्टेन—तर्कसंग्रहः क्रियते । किं कृत्वा हृदि विश्वेशं निधाय
नितरां धारयित्वा । पुनः किं कृत्वा गुरोः वन्दनम् विधाय कृत्वेत्यर्थः ।
कस्मै प्रयोजनाय बालानां सुखबोधाय । सुखेन बोधः सुखबोधः तस्मै
इत्यन्वयः ।

२ अभिधेयत्वं ज्ञेयत्वं प्रमेयत्वं वा पदार्थसामान्यलक्षणम् ।

३ द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यस्य लक्षणम् ।

४ गुणत्वजातिमत्त्वं गुणस्य लक्षणम् ।

५ कर्मत्वजातिमत्त्वं कर्मणो लक्षणम् ।

६ नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातेर्लक्षणम् ।

७ निःसामान्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं विशेषस्य लक्षणम् ।

- १ समवायस्त्वेक एव ।
- २ अभावश्चतुर्विधः । प्रागभाव-प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽ-
न्योन्याभावश्चेति ।
- ३ तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्विविधा । नित्याऽनित्या च ।
नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । पुनस्त्रिविधा
शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं
गन्धग्राहकं, घ्राणं नासाग्रवर्त्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः ।
- ४ शीतस्पर्शवत्य आपः । ता द्विविधाः, नित्या अनित्याश्च ।
नित्याः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः ।
शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रस-
ग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्त्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ।
- ५ उष्णस्पर्शवत्तेजः । तद् द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यं
परमाणुरूपम् । अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपग्राहकं
चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति । विषयश्चतुर्विधः । भौमदिव्योदर्या-
करजभेदात् । भौमं वन्हादिकं, अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि ।
भुक्तस्य परिणामहेतुरुदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ।
- ६ रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च ।
नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः ।

-
- १ नित्यत्वे सति संबन्धिभिन्नत्वे सति संबन्धत्वं समवायस्य लक्षणम् ।
 - २ भावभिन्नत्वं अभावस्य लक्षणम् ।
 - ३ गन्धवत्त्वं पृथिव्याः लक्षणम् ।
 - ४ शीतस्पर्शवत्त्वं अपां लक्षणम् ।
 - ५ उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजसो लक्षणम् ।
 - ६ रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् ।

शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं
स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवृत्तिं । विषयो वृक्षादिकम्पन-
हेतुः, शरीरान्तः संचारी वायुः प्राणः । सचैकोऽप्युपा-
धिभेदात् प्राणापानादि संज्ञां लभते ।

- १ शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च ।
- २ अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ।
- ३ प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च ।
- ४ ज्ञानाधिकरणमात्मा । स द्विविधः । परमात्मा जीवात्मा
चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवस्तु प्रति-
शरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।
- ५ सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनियतत्वा-
दनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ।
- ६ चक्षुर्मात्राग्राह्यो गुणो रूपम् । तच्च शुक्लनोक्तपीतरक्त-
हरितकपिशचित्रभेदात् सप्तविधम् । पृथिवीजलतेजोवृत्तिः ।
तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरशुक्लं जले, भास्वरशुक्लं
तेजसि ।
- ७ रसनाग्राह्यो गुणो रसः । स च मधुराऽऽम्ललवणकटुकषाय-

-
- १ समवायेन शब्दत्वं आकाशस्य लक्षणम् ।
 - २ अतीतादिव्यवहारहेतुत्वं कालस्य लक्षणम् ।
 - ३ प्राच्यादिव्यवहारहेतुत्वं दिशो लक्षणम् ।
 - ४ समवायसंबन्धावच्छिन्नज्ञाननिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्वमात्मनो
लक्षणम् ।
 - ५ सुखाद्युपलब्धिसाधनत्वे सति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् ।
 - ६ चक्षुर्मात्रजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रूपस्य लक्षणम् ।
 - ७ रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रसस्य लक्षणम् ।

तित्तभेदात् षड्विधः । पृथिवीजलवृत्तिः । पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ।

- १ घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः ।
- २ त्वगिन्द्रियमात्रमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स त्रिविधः । शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवायवोः । रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्राऽपाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् ।
- ३ एकत्वादिव्यहारहेतुः संख्या । नवद्रव्यवृत्तिः । एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता । एकत्वं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । दित्वादिकन्तु सर्वत्राऽनित्यमेव ।
- ४ मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्तिः । तच्चतुर्विधम् । अणु महत् दीर्घं ह्रस्वं चेति ।
- ५ पृथग्व्यवहाराऽसाधारणकारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।
- ६ संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।
- ७ संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

-
- १ घ्राणेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं गन्धस्य लक्षणम् ।
 - २ त्वगिन्द्रियमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं स्पर्शस्य लक्षणम् ।
 - ३ एकत्वादिव्यवहारहेतुत्वं संख्यायाः लक्षणम् ।
 - ४ मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं परिमाणस्य लक्षणम् ।
 - ५ पृथग्व्यवहारासाधारणकारणत्वं पृथक्त्वस्य लक्षणम् ।
 - ६ संयुक्तव्यवहारासाधारणकारणत्वं संयोगस्य लक्षणम् ।
 - ७ संयोगनाशकत्वे सति गुणत्वं विभागस्य लक्षणम् ।

- १ परापरव्यवहाराऽसाधारणकारणे परत्वापरत्वे । पृथिव्या-
दिचतुष्टयमनोवृत्तिनो । ते द्विविधे । दिक्कृते कालकृते च ।
दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् ।
ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ।
- २ आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्तिः ।
- ३ आद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिवीजलतेजो-
वृत्तिः । तद् द्विविधम् । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । सांसि-
द्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादाव-
ग्निसंयोगजं द्रवत्वम् । तेजसि सुवर्णादौ ।
- ४ चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । जलमात्रवृत्तिः ।
- ५ श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधः ।
ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति । ध्वन्यात्मको भेर्यादौ । वर्णा-
त्मकश्च संस्कृतभाषादिरूपः ।
- ६ सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा, स्मृतिरनु-
भवश्च ।
- ७ संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ।

-
- १ परव्यवहारासाधारणकारणत्वं परत्वस्य लक्षणम् । एवं अपरव्यवहारा-
साधारणकारणत्वमपरत्वम् ।
 - २ आद्यपतनाऽसमवायिकारणत्वं गुरुत्वस्य लक्षणम् ।
 - ३ आद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणत्वं द्रवत्वस्य लक्षणम् ।
 - ४ चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य लक्षणम् ।
 - ५ श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं शब्दस्य लक्षणम् ।
 - ६ सर्वव्यवहारहेतुत्वे सति गुणत्वं बुद्धेर्लक्षणम् ।
 - ७ संस्कारमात्रजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणम् ।

- १ तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः । यथार्थोऽयथार्थश्च ।
- २ तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । सैव प्रमेत्युच्यते ।
- ३ तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः । सैवाऽप्रमेत्युच्यते ।

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् ।
तत्करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ।

- ४ असाधारणं कारणं कारणम् ।
- ५ कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ।
- ६ कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।
कारणं त्रिविधम् । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ।
- ७ यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा तन्तवः
पटस्य । पटश्च स्वगतरूपादेः ।

-
- १ तदभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वं अनुभवस्य लक्षणम् ।
 - २ तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य
लक्षणम् ।
 - ३ तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वं अयथार्था-
नुभवस्य लक्षणम् ।
 - ४ व्यापारवत्त्वे सति कार्यत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्वं
करणस्य लक्षणम् ।
 - ५ अन्यथाविद्विशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणस्य लक्षणम् ।
 - ६ प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणम् ।
 - ७ समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावन्धावच्छिन्नका-
रणत्वम् समवायिकारणस्य लक्षणम् ।

- १ कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारण-
मसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य । तन्तुरूपं
पटगतरूपस्य ।
- २ तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा तुरीवेमादिकं
पटस्य । तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव
करणम् ।
- ३ तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ।
- ४ ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।
- ५ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद् द्विविधम् ।
निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।
- ६ निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् ।
- ७ सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा डित्थोऽयम् । ब्राह्म-
णोऽयम् । श्यामोऽयमिति ।
प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः । संयोगः संयु-
क्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसम-
वायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति ।

-
- १ कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणत्वं, कारणेन वा सह
एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणत्वं असमवायिकारणस्य लक्षणम् ।
 - २ समवायिकारणभिन्नत्वे सति असमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं
निमित्तकारणस्य लक्षणम् ।
 - ३ प्रत्यक्षज्ञानासाधारणकारणत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम् ।
 - ४ ज्ञानाकरणकत्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणम् ।
 - ५ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणम् ।
 - ६ प्रकारताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं निर्विकल्पकत्वम् ।
 - ७ प्रकारतानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वं सविकल्पकत्वम् ।

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ।
घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते
घटे रूपस्य समवायात् ।
रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः ।
चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् ।
श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः । कर्णविवरव-
त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनो-
श्च समवायात् । शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्नि-
कर्षः । श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।
अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः । घटाभाव-
वद् भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशे-
षणत्वात् । एवं सन्निकर्षपट्टकजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तत्कर-
णमिन्द्रियं तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ।

इति तर्कसंग्रहे प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

- १ अनुमितिकरणमनुमानम् ।
- २ परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।
- ३ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा वह्निव्याप्य-
धूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः, तज्जन्यं पर्वतो वह्नि-
मानिति ज्ञानमनुमितिः ।
- ४ यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ।

-
- १ अनुमितिकरणत्वमनुमानस्य लक्षणम् ।
 - २ परामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम् ।
 - ३ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वं परामर्शस्य लक्षणम् ।
 - ४ हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तेर्लक्षणम् ।

- १ व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता । अनुमानं द्विविधम् ।
स्वार्थं परार्थं च ।
- २ स्वार्थं स्वानुमितिः हेतुः । तथाहि--स्वयमेव भूयोदर्शनेन
यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राऽग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं
गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते
धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति 'यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निः' इति
तदनन्तरं बन्धिव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते ।
अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात् पर्वतो बन्धिमान्
इति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते तदेव स्वार्थानुमानम् ।
यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयव-
वाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । यथा पर्वतो बन्धिमान्
धूमवत्त्वान् । यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महान-
सम् । तथा चायम् । तस्मात्तथेति । अनेन प्रतिपादितास्त्रि-
ङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ।
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । पर्वतो
बन्धिमानिति प्रतिज्ञा । धूमवत्त्वादिति हेतुः । यो यो धूमवान्
स सोऽग्निमानित्युदाहरणम् । तथा चायमित्युपनयः ।
तस्मात्तथेति निगमनम् ।
स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम् ।
तस्मास्त्रिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् ।

-
- १ हेतुमत्पक्षविषयकज्ञानत्वं पक्षधर्मतालक्षणम् ।
२ स्वार्थानुमितिकरणत्वं स्वार्थानुमानस्य तक्षणम् । एवं परार्थानुमितिहेतुत्वं
परार्थानुमानस्य लक्षणम् ।

- १ लिङ्ग त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवल-
व्यतिरेकि चेति ।
- २ अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि, यथा
वन्हौ साध्ये धूमवत्त्वम् । यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसमि-
त्यन्वयव्याप्तिः । यत्र वन्हिर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा
महाहृद इति व्यतिरेकव्याप्तिः ।
- ३ अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । यथा घटोऽभिधेयः
प्रमेयत्वात् पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्या-
प्तिर्नास्ति । सर्वस्यापि प्रमेयत्वाद्भिधेयत्वाच्च ।
- ४ व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवीतरेभ्यो
भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धवत् ।
यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र यद्
गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य
पक्षत्वात् ।
- ५ संदिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ।
- ६ निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा तत्रैव महानसम् ।

-
- १ व्याप्याश्रयत्वं लिङ्गसामान्यलक्षणम् ।
 - २ अन्वयसहचारज्ञानज्ञाप्यव्याप्तिमत्त्वे सति व्यतिरेकसहचारज्ञानज्ञाप्य-
व्याप्तिमत्त्वं अन्वयव्यतिरेकिलिङ्गस्य लक्षणम् ।
 - ३ व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयिलक्षणम् ।
 - ४ अन्वयव्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकिलिङ्गस्य
लक्षणम् ।
 - ५ साध्यप्रकारकसंशयविशेष्यत्वं पक्षस्य लक्षणम् ।
 - ६ साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं सपक्षस्य लक्षणम् ।

- १ निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव महाहृदः ।
- २ सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धवाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ।
- ३ सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः । साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् ।
- ४ तत्र साध्याभाववद्बृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा पक्षतो बन्धिमान् प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्वस्य बन्ध्यभाववति हृदे विद्यमानत्वात् ।
- ५ सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः ।
- ६ अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वात् दृष्टान्तो नास्ति ।
- ७ साध्याभावव्याप्तो हेतुविरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् ।
- ८ साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः । यथा

-
- १ साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं विपक्षस्य लक्षणम् ।
 - २ अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणम् ।
 - ३ साधारणाद्यन्यतमत्वं सव्यभिचारस्य लक्षणम् ।
 - ४ साध्याभाववद्बृत्तित्वं साधारणत्वम् ।
 - ५ साध्यासामानाधिकरण्यं असाधारणत्वम् ।
 - ६ अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं अनुपसंहारित्वम् ।
 - ७ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधस्य लक्षणम् ।
 - ८ स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव-

शब्दो नित्यः श्रावणवाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्य-
त्वाद् घटवत् ।

१ असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वा-
सिद्धश्चेति ।

२ आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात्,
सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ।

३ स्वरूपासिद्धो यथा । शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् रूपवत् । अत्र
चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति । शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् । साधनवन्निष्ठाऽत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् । पवतो धूमवान् बन्धि-
मत्वादित्यत्राऽऽर्द्रन्धनसंयोग उपाधिः । तथाहि—यत्र धूम-
स्तत्रार्द्रन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता । यत्र बन्धिस्त-
त्राऽऽर्द्रन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रन्धनाभावा-
दिति साधनाव्यापकता । एवं साध्यव्यापकत्वे सति साध-
नाव्यापकत्वादार्द्रन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद् ब-
न्धिमत्वं व्याप्यत्वासिद्धम् ।

च्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयकालीनप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारतानिरु-
पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयविषयत्वं सत्प्रति-
पक्षस्य लक्षणम् ।

१ आश्रयासिद्धयाद्यन्यतमस्वमसिद्धिसामान्यलक्षणम् ।

२ पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः आश्रयासिद्धिः ।

३ पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः ।

१ यस्य साध्याभावः प्रमाणांतरेण निश्चितः स बाधितः । यथा वन्हिरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यं तदभाव उष्णत्वं स्पर्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वम् ।

इति अनुमानपरिच्छेदः ।

२ उपमितिकरणमुपमानम् ।

३ संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । तथाहि कश्चिद् गवयपदार्थमजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन्गोसदृशं पिएडं पश्यति तदन्तरमसौ गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते ।

इत्युपमानपरिच्छेदः ।

४ आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं पदसमूहः । यथा गामानयेति शक्तं पदम् । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः ।

आकांक्षा—योग्यता—सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः । पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा । अर्थावाधो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः । तथा च आकांक्षादि रहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम् । आकांक्षाविरहात् । वहिना सिञ्चतीति न प्रमाणम् । योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सांनिध्याभावात् ।

१ पक्षे साध्याभावो बाधः ।

२ उपमितिकरणत्वमुपमानस्य लक्षणम् ।

३ शक्तिप्रकारकज्ञानत्वमुपमितेर्लक्षणम् ।

४ आप्तोच्चारितत्वे सति वाक्यत्वं शब्दस्य लक्षणम् ।

वाक्यं द्विविधम्—वैदिकं लौकिकं च ।

१ वैदिकमीश्वरीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वा-
मोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् ।

वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम् । तत् करणं तु शब्दः ।

इति शब्दपरिच्छेदः ।

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः—संशय—विपर्यय—तर्कभेदात् ।

२ एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्ध—नानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सं-
शयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।

३ मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्रौ “इदं रजतम्” इति ।

४ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा यदि बन्धिनं स्या-
त्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ।

स्मृतिरपि द्विविधा—यथार्था अयथार्था च ।

५ प्रमाज्जन्या यथार्था ।

६ अप्रमाज्जन्या अयथार्था ।

७ सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयं सुखम् ।

८ प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम् ।

९ इच्छा कामः ।

१ ईश्वरोक्तत्वं वैदिकवाक्यस्य लक्षणम् ।

२ एकधर्मिकविरुद्धभावाभावोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयस्य लक्षणम् ।

३ तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वं विपर्ययस्य लक्षणम् ।

४ व्याप्यविषयकाहार्यज्ञानजन्यव्यापकविषयकाहार्यज्ञानत्वं तर्कस्य लक्षणम् ।

५ तद्वति तत्प्रकारकस्मृतित्वं यथार्थस्मृतेर्लक्षणम् ।

६ तदभाववति तत्प्रकारकस्मृतित्वं अयथार्थस्मृतेर्लक्षणम् ।

७ सुखत्वजातिमत्त्वं सुखस्य लक्षणम् ।

८ दुःखत्वजातिमत्त्वं दुःखस्य लक्षणम् ।

९ इच्छात्वजातिमत्त्वं इच्छायाः लक्षणम् ।

- १ क्रोधो द्वेषः ।
 - २ कृतिः प्रयत्नः ।
 - ३ विहितकर्मजन्यो धर्मः ।
 - ४ निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः ।
बुद्ध्यादयोष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या
अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ।
 - ५ संस्कारस्त्रिविधः—वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति ।
 - ६ वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ।
 - ७ अनुभवजन्या स्मृतिहेतुभाविना, आत्ममात्रवृत्तिः ।
 - ८ अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितस्थापकः, कटादि-
पृथिवीवृत्तिः । इति गुणाः ।
 - ९ चलनात्मकं कर्म ।
 - १० ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् ।
-

- १ द्वेषत्वजातिमत्त्वं द्वेषस्य लक्षणम् ।
- २ प्रयत्नत्वजातिमत्त्वं प्रयत्नस्य लक्षणम् ।
- ३ विहितकर्मजन्यत्वं धर्मस्य लक्षणम् ।
- ४ निषिद्धकर्मजन्यत्वं अधर्मस्य लक्षणम् ।
- ५ संस्कारत्वजातिमत्त्वं संस्कारस्य लक्षणम् ।
- ६ वेगत्वजातिमत्त्वं वेगस्य लक्षणम् ।
- ७ अनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वं भावनायाः लक्षणम् ।
- ८ वेगभिन्नत्वे सति भावनाभिन्नत्वे सति संस्कारत्वं स्थितिस्थापकस्य
लक्षणम् ।
- ९ कर्मत्वजातिमत्त्वं कर्मणो लक्षणम् ।
- १० ऊर्ध्वदेशसंयोगाऽऽसमवायिकारणत्वं उत्क्षेपणस्य लक्षणम् ।

- १ अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् ।
- २ शरीरस्य संनिकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् ।
- ३ विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् ।
- ४ अन्यत्सर्वं गमनम् ॥
- ५ नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः । परं सत्ता । अपरं द्रव्यत्वादीति ।
- ६ नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका विशेषाः ।
- ७ नित्यसम्यन्धः समवायः ।
- ८ अयुतसिद्धवृत्तिः । यथार्द्धयोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते नावयुतसिद्धौ । यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रिया-क्रियावन्तौ जातिव्यक्तौ विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।
- ९ अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ।
- १० सादिरनन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ।

-
- १ अधोदेशसंयोगाऽसमवायिकारणत्वं अपक्षेपणस्य लक्षणम् ।
 - २ अवयवानामनारमंकसंयोगाऽसमवायिकारणत्वं आकुञ्चनस्य लक्षणम् ।
 - ३ विप्रकृष्टसंयोगाऽसमवायिकारणत्वं प्रसारणस्य लक्षणम् ।
 - ४ उपक्षेपणादिचतुष्टयभिन्नत्वे सति कर्मत्वजातिमत्त्वं गमनस्य लक्षणम् ।
 - ५ नित्यत्वे सत्पनेकसमवेतत्वं जातेर्लक्षणम् ।
 - ६ स्वतोव्यावर्त्तकत्वं विशेष्य लक्षणम् ।
 - ७ नित्यत्वे सति संबन्धिभिन्नत्वे सति संबन्धत्वं समवायस्य लक्षणम् ।
 - ८ पृथगाश्रयाश्रितत्वाभावोऽयुतसिद्धत्वम् ।
 - ९ प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावस्य लक्षणम् ।
 - १० प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं प्रध्वंसस्य लक्षणम् ।

१. त्रैकालिकः संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः ।
यथा भूतले घटो नास्तीति ।
२. तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा
घटः पटो नेति ।
सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात् सतैव पदार्था
इति सिद्धम् ।

कणादन्यायमतयोर्वालंब्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तकसंग्रहः ॥

-
३. नित्यत्वे सति तादात्म्यसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं अत्यन्ताभावस्य
लक्षणम् ।
४. तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं अन्योन्याभावस्य लक्षणम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

न्याय-बोधिनी, दीपिका, गङ्गा टीकाभिः समलंकृतः

तर्क-संग्रहः

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥१॥

अखिलाऽऽगमसंचारि श्रीकृष्णाख्यं परं महः ।
ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥ १ ॥

न्या०—चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्ट-
देवतानमस्कारात्मकं मंगलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निवध्नाति ।
निधायेति ।

विश्वेश्वरं साम्बमूर्तिं प्रणिपत्य गिरां गुरुम् ।
टीकां शिशुहितां कुर्वे तर्कसंग्रहदीपिकाम् ।

दी०—चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचा-
रानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलं
शिष्यशिक्षार्थं निवध्नश्चिकीर्षितं ग्रन्थादौ प्रतिजानीते । निधायेति ।

यत्कारुण्यकणस्पर्शान्मूको वाचस्पतीयति ।
ब्रह्मोपेन्द्रशिवैर्वन्द्यां नौमि तां वागधीश्वरीम् ।

गं० - विश्वस्य-प्रपञ्चस्य-ईश्वरं सृष्ट्यादिकर्तारमित्यर्थः । अत्रया सहिता
 मूर्तिर्नन्देति साग्नमूर्तिः तम् । गिरां निखिलविद्यानां-गुरुं उपदेशारम् । गिरं
 गुरुमिति पाठे तु वाग्देवीं विद्यागुरुं चेत्यर्थः । प्रणिपत्य-प्रगन्द्येत्यर्थः । प्रनिपूर्वक
 पत्नृशतोः प्रगामोऽर्थः । स च स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञानानुक्तो व्यापारः,
 स्वावर्षयोद्यागुह्यव्यापारो वा । ज्यवर्थ उल्लेखार्थानत्वम् । शिशुभ्यो हितां
 बोधकत्वमित्यर्थः । दीक्षां-प्याख्यां । तर्कसंग्रहाख्यग्रन्थस्य-दीपिकां तर्क-
 संग्रहप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिकामित्यर्थः । द्विर्नायार्थोऽपि यच्च । कुर्वे इत्यत्र
 कृत्वात्पर्यं कृतिः । साग्नवत्त्वार्थ आश्रयत्वम् । तथा च अव्यविशिष्टमूर्ति-
 विशिष्टाऽपि तत्र विद्ये मन्दिशेषकं गुरुविशेषकं मरुत्प्रतीविशेषकं स्वावधि-
 कोत्कर्षं । तत्र ज्ञानोत्तरकाटीनशिशुहित्वादिविशेष्यविशिष्टाकाविपयिणी
 वा कृतिस्मदाप्रयोऽहमिति बोधः ।

चिकीपितस्य । कर्तुं-कृत्वादिर्वाभूत्स्य । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छादि-
 शेष्याभूत्स्येति यावत् । ग्रन्थस्येत्यस्य समाप्ताभ्ययः । मंगलस्य निष्फलत्वशं-
 काप्रभुत्वात्परमेश्वरशंकाभिरासावाऽऽह । निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थ-
 मिति । निर्विघ्नपरिसमाप्तिः विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तिः, अर्थ-फलं-यस्य तत्-तथा-
 भूतं मंगलमिति । तथा च समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्य हेतुत्वलाभा-
 शोक्तशंकावशात् । विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वकथनेन शिक्षणावस्थायिनो मङ्गलस्य
 कथं कायान्तरमात्रिसमाप्तिसाधनत्वमिति शंका निरस्ता । ननु मङ्गले समाप्ति-
 साधनत्वस्य दुर्महत्तया इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्या च मंगला-
 चरणे ग्रन्थकर्तुः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याशंकां निराकर्तुमाह । शिष्टेति । शिष्टा-
 चारेणाऽनुमिता या श्रुतिः तथा बोधिता कर्तव्यता यस्येति व्युत्पत्त्या तादृश-
 कर्तव्यतावदित्यर्थलाभः । कर्तव्यत्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वे सति इष्ट-
 साधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वम् । इष्टं च प्रकृते समाप्तिः । इदीनीञ्च मंगलस्य
 स्वरूपमाह । इष्टेति । इष्टदेवतोद्देश्यकनमस्काररूपमित्यर्थः । “आशीर्नम-
 स्क्रिया वस्तुनिर्देशोवापि तन्मुखम्” इत्यभियुक्तोक्तेः । स च नमस्कारत्रिविधः
 काथिको वाचिको मानसिकश्चेति । अथस्तु उरसा चिरसा इष्ट्या इत्ययष्टाङ्ग-

सद्भिः प्रगामः । द्वितीयः, विघ्ननाथाय नमः इति शब्दान्मकः । अन्यस्तु त्वद-
वधिकारप्रयोजनं, मद्दधिकारोः कर्माश्रयस्त्वमित्याकारकज्ञानविशेषरूप इति
ध्येयम् । निवन्धनस्य प्रयोजनमाह । शिष्यशिक्षायै इति । शिष्याणां शिक्षा
कर्तव्यत्वेन ज्ञानम् नदर्थमित्यर्थः । निविध्नन्निति । निवन्धनं कुर्वन्नित्यर्थः ।
सादृशमंगलप्रतिपादकवाक्यनुच्चरन्निति यावत् । चिकीर्षितमिति ।
कर्तुमिच्छाविषयीभूतमित्यर्थः । प्रतिजानीते । शिष्यावधानायेत्यादिः ।
प्रतिज्ञानुद्धृतिनाम् ग्रन्थकार इत्यर्थः ।

टी०—ननु मंगलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति, मंगलेकृतेऽपि
कादम्बर्यादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यदर्शनात्, मंगलाभावेऽपि किरणा-
वल्यादौ समाप्तेर्दर्शनात्, अन्वय-व्यतिरेक-व्यभिचारादिति चेन्न ।
कादम्बर्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः । किरणावल्यादौ तु
ग्रन्थाद्वहिरेव मंगलं कृतमतो न व्यभिचारः ।

गं०—ननु निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिति ग्रन्थेन मंगलस्य समाप्तिसाधनत्वं
प्रतिपादितम्, तत्र संभवतीत्याशङ्कते । नन्वित्यादिना । तथा च मंगलं
समाप्तिसाधनत्वाभाववत् अन्वयव्यभिचाराद् व्यतिरेकव्यभिचाराच्चेत्यनुमानं
फलितम् । अन्वयसहचारश्च यत्सत्त्वे यत्सत्वम्, कारणसत्त्वे कार्य-
सत्त्वमिति यावत् । यदभावे यदभावो व्यतिरेकसहचारः, कारणाभावे कार्या-
भाव इति यावत् । यत्सत्त्वे यदभावोऽन्वयव्यभिचारः, कारणसत्त्वे कार्या-
भाव इति यावद् । यदभावे यत्सत्त्वं व्यतिरेकव्यभिचारः, कारणाभावे

टि० १ कारणसमानाधिकारणाभावप्रतियोगिकार्यकत्वादित्यर्थः । समाप्तिं प्रति
अन्यथासिद्धत्वादिति यावत् । एवं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यस्य कार्याधिकरणवृत्त्यस्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः । एवं च न साध्यहेत्वोवैयधिकरणम् । व्यति-
रेकव्यभिचारनिश्चयश्च साक्षात्कारणत्वग्रहविरोधी । कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन
कार्यसमानाधिकारणाऽत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वादिति ॥

सद्भिः प्रगामः । द्वितीयः, विघ्ननाथाय नमः इति शब्दान्मकः । अन्यस्तु त्वद-
वधिकारप्रयोगं, मद्रवधिकोः कर्पाश्रयस्त्वमित्याकारकज्ञानविशेषरूप इति
ध्येयम् । निवन्धनस्य प्रयोजनमाह । शिष्यशिक्षायै इति । शिष्याणां शिक्षा
कर्तव्यत्वेन ज्ञानम् नदर्थमित्यर्थः । निविध्नन्निति । निवन्धनं कुर्वन्नित्यर्थः ।
सादृशमंगलप्रतिपादकवाक्यनुच्चरन्निति यावत् । चिकीर्षितमिति ।
कर्तुमिच्छाविषयीभूतमित्यर्थः । प्रतिजानीते । शिष्यावधानायेत्यादिः ।
प्रतिज्ञानुद्धृतिनाम् ग्रन्थकार इत्यर्थः ।

टी०—ननु मंगलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति, मंगलेकृतेऽपि
कादम्बर्यादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यदर्शनात्, मंगलाभावेऽपि किरणा-
वल्यादौ समाप्तेदर्शनात्, अन्वय-व्यतिरेक-व्यभिचारादिति चेन्न ।
कादम्बर्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः । किरणावल्यादौ तु
ग्रन्थाद्वहिरेव मंगलं कृतमतो न व्यभिचारः ।

गं०—ननु निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिति ग्रन्थेन मंगलस्य समाप्तिसाधनत्वं
प्रतिपादितम्, तत्र संभवतोऽप्याशङ्कते । नन्वित्यादिना । तथा च मंगलं
समाप्तिसाधनत्वाभाववत् अन्वयव्यभिचाराद् व्यतिरेकव्यभिचाराच्चेत्यनुमानं
फलितम् । अन्वयसहचारश्च यत्सत्त्वे यत्सत्वम्, कारणसत्त्वे कार्य-
सत्त्वमिति यावत् । यदभावे यदभावो व्यतिरेकसहचारः, कारणाभावे कार्या-
भाव इति यावत् । यत्सत्त्वे यदभावोऽन्वयव्यभिचारः, कारणसत्त्वे कार्या-
भाव इति यावद् । यदभावे यत्सत्त्वं व्यतिरेकव्यभिचारः, कारणाभावे

टि० १ कारणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिकार्यकत्वादित्यर्थः । समाप्तिं प्रति
अन्यथासिद्धत्वादिति यावत् । एवं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यस्य कार्याधिकरणवृत्त्यस्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः । एवं च न साध्यहेत्वोवैयधिकरणम् । व्यति-
रेकव्यभिचारनिश्चयश्च साक्षात्कारणत्वग्रहविरोधी । कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन
कार्यसमानाधिकरणाऽत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वादिति ॥

विषयत्वान् दर्शादिवत् । भोजनादौ व्यभिचारवारणाय अलौकि-
केति । रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणायाऽविगीतेति । शिष्टपदं स्पष्टा-
र्थम् । “न कुर्यान्निष्फलं कर्म” इति जज्ञताङ्नादेरपि निषिद्धत्वादिति ।

गं०—ननु मंगलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वा-
दित्यनुमानेन समाप्तिकारणत्वं साधनीयम्, तत्र समाप्त्यन्याफलकत्वे
वादिनामविवाद एव । मंगलं सफलं अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्य-
नुमानेन विशेष्यासिद्धिनिरासः । सफलत्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वे
सति इष्टसाधनत्वम् । एवं च मंगले समाप्तिसाधनत्वसिद्धावपि निर्विघ्न
परिसमाप्त्यर्थं ग्रन्थादौ मंगलमेव कर्तव्यमिति नियमे मानाभावः, प्रायश्चि-
त्तादिनापि विघ्ननाशसंभवात् ततः, समाप्त्युत्पत्तेश्चेत्याशयेन शंकते । नन्वि-
त्यादिना । मंगलस्येति । ग्रन्थारम्भे इत्यादिः । कर्तव्यत्वे । नियमेन कर्त-
व्यत्वे इत्यर्थः । प्रायश्चित्तादेः अकर्तव्यत्वे इति यावत् । किं प्रमाणमिति ।
प्रमाणाभाव इत्यर्थः । समाधत्ते नेति । शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेवेति । एव-
कारोऽप्यर्थकः । तेन मंगलं कर्तव्यं समाप्तिफलकत्वादित्यनुमानरूपप्रमा-
णान्तरसत्वेऽपि न क्षतिः । अन्ये तु स्वबोधितकर्तव्यताकत्वसंबन्धेन श्रुतेरेव
साध्यता । अग्रिमग्रन्थस्यऽत्रैव तात्पर्यम् । एवं च श्रुतेरनुमितत्वोपपत्ते-
रित्याहुः । शिष्टाचारलिंगकश्रुत्यनुमितिप्रकारमाह । तथाहीत्यादिना ।
वेदबोधितकर्तव्यताकमिति । वेदेन बोधिता कर्तव्यता यस्येतिविग्रहः । अत्र
च श्रुतेः साध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन अनुमानतः सिद्धये श्रुतिबोधि-
तत्वं कर्तव्यताविशेषणम् । कर्तव्यत्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वे सति कृति-
साध्यत्वे सति इष्टसाधनत्वम् । परदारगमन चन्द्रानयन जलताङ्नादौ कर्त-
व्यत्वव्यवहाराभावात् । इष्टं च प्रकृते समाप्तिरेव । संभवति दृष्टफलकत्वे-
ऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वाद्दुपस्थितत्वाच्च । अलौकिकत्वे सति अविगी-
तत्वे सति शिष्टाचारविषयत्वादित्यर्थः । भोजनादाविति । आदिना मालिन्य-
निवर्तकस्नानादेः परिग्रहः । तत्रेष्टसाधनतासत्वेऽपि तस्य वेदबोधितत्वा-

भावाद् व्यभिचार इति भावः । अलौकिकत्वं च लोकानवगतेष्टसाधनताक-
त्वम् । लोकश्च वेदोपजीविप्रमाणातिरिक्तं प्रमाणम् । वेदोपजीविप्रमाणानि
च ज्योतिष्टोमादीनि स्वर्गसाधनानि तत्त्वेन श्रुतिबोधितत्वादित्यनुमानन्,
स्मृत्यादयश्च । केचिन्तु अलौकिकत्वं फलनिष्टकार्यतानिरूपितव्यापारसंबन्धानव-
च्छिन्नकारणताश्रयीभूतं यद्यत्तत्तदन्यत्त्वम् । एवं च भोजनादेः साक्षादेव तृ-
प्तिजनकात्वेन तदन्यत्वरूपाऽऽलौकिकत्वाभावात् व्यभिचार इत्याहुः । रात्रि-
श्राद्धादाविति । शत्रुनाशमुदिश्य कृतरात्रिश्रद्धादावित्यर्थः । आदिना शत्रु-
नाशकमन्त्रजपादेः परिग्रहः । अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् ।
एवं च रात्रिश्राद्धादेः निरुक्ताऽऽलौकिकत्वेऽपि नरकसाधनत्वेन बलवदनिष्टान-
नुबन्धित्वरूपाऽविगीतत्वाभावात् व्यभिचार इति भावः । अलौकिका-
विगीताऽऽचारविषयत्वरथैव हेतुताऽस्तु, अशिष्टाचारविषये तादृश हेतोर-
सत्त्वेन व्यभिचाराऽसंभवादित्याशंका मिष्टापत्या परिहरति । शिष्टपदमिति ।
शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वम् । ननु शिष्टपदानुपादाने निरर्थका-
जलताडनादेरपि निरुक्तहेतुमत्त्वात्तत्र साध्याभावेन व्यभिचार इत्याशंकां तत्र
हेतुघटकाऽविगीतत्वविशेषणाऽसत्त्वप्रतिपादनेन परिहरति । न कुर्यादिति ।
तथा च तादृशजलताडनादेः निषिद्धत्वात् विगीतत्वेन तत्राऽविगीतत्वघटित-
हेत्वभावादेव व्यभिचारवारणे शिष्टपदं व्यर्थमेवेति भावः । विषयपदसमभि-
व्याहारादाचारः कृतिरूपोबोध्यः । कृतिविषयता च विधेयतारूपाबोध्या ।
तेन स्वर्गादिफले न व्यभिचार इति दिक् ।

टि० १ यद्यपि “मुनिभिर्द्विन्तनं प्रोक्तं लोकानां मर्त्यवासिनाम् । आहाराश्च तमस्विन्यां
सार्धं प्रहरयामतः” इत्यादिना तत्रेष्टसाधनताया वेदबोधितत्वसंभवाद् व्यभिचारो दुर्घटः,
तथापि भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन तत्रोत्पत्तिविध्यसंभवेऽपि पक्ष पञ्चनखाभक्ष्या इत्यत्रैव
परिसंख्याविधिरेवाभ्युपेयः । परिसंख्याविधेश्च इतरनिषेधप्रयोजकत्वेन एकस्मिन्
दिक्से एव वारद्वयातिरिक्तं भोजनं न कुर्यादिति निषेध एव पर्यवसानात् तत्रेष्ट साध-
नत्वस्य वेदबोधितत्वं न संभवतीति व्यभिचार इति ध्येयम् ।

दी०—तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः, द्रव्यादिपदार्थाः तेषां संग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियत इत्यर्थः। कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह । सुखबोधयेति । सुखेनाऽनायासेन यो बोधः प्रदार्थज्ञानं तस्मै इत्यर्थः । ननु बहुषु तर्कग्रन्थेषु सत्सु किमर्थमपूर्वोच्यं ग्रन्थः क्रियत इत्यत आह । बालानामिति । तेषामतिविस्तृतत्वाद्बालानां बोधो न जायते इत्यर्थः । ग्रहणधारणपटुर्बालः, ननु स्तनन्धयः । किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह । निधयेति । विश्वेशं जगन्नियन्तारं । हृदिनिधाय-नितरां स्थापयित्वा । सदा तद्ध्यानपरोभूत्वेत्यर्थः । गुरुणां विद्यागुरुणां । वन्दनं-नमस्कारं । विधाय कृत्वेत्यर्थः ।

गं०—तर्कपदस्याऽऽरोपार्थकत्वभ्रमं वारयितुं द्रव्यादिसाधारणतर्कत्वं निर्वक्ति । तर्क्यन्त इति । उपादानरूपसंग्रहस्याऽसंभवादाह । संक्षेपेणेति । अथवा सुखं-दुःखध्वंसः मोक्ष इति यावत् । सुखायबोधः सुखबोधः । प्रयोजकत्वं चतुर्थ्यर्थः । तथा च मोक्षप्रयोजकीभूत 'पदार्थविषयक' तत्त्वज्ञानसंपादनाय अयं ग्रन्थः क्रियते इति भावः । एतावता द्रव्यादिपदार्था विषयाः । पदार्थ-तत्त्वावधारणं प्रयोजनम् । संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । पदार्थतत्त्वा-वधारणकामोऽधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं सूचितम् ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाः सप्तपदार्थाः

न्या०—पदार्थान्विभजते-द्रव्येति । अत्र सप्तग्रहणं पदार्थत्वं द्रव्यादि सप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्याप्तिलाभाय ।

दी०—पदार्थान्विभजते । द्रव्येति । पदस्याऽर्थः पदार्थ इति व्यु-त्पत्त्याऽभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम् । नन्वत्र विभागादेव सप्तत्वे लब्धे सप्तग्रहणं किमर्थमिति चेन्न । अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थ-त्वात् । नन्वतिरिक्तः पदार्थः प्रमितो नवा । नाऽद्यः । प्रमितस्य

निषेधाऽयोगात् । नान्त्यः, प्रतियोगिप्रमितिं विना निषेधानुपपत्ते-
रिति चेन्न । पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्यवच्छेदा-
र्थत्वात् । ननु सप्तान्यतमत्वं सप्तभिन्नभिन्नत्वम्, एवं च सप्तभिन्न-
स्याऽप्रसिद्धत्वात्कथं सप्तान्यतमत्वव्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । द्रव्यादि
सप्तान्यतमत्वं नाम द्रव्यादिभेदसप्तकाभावत्वम्, अतो दोषविर-
हात् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

गं०—पदार्थान्विभजते इति । वि पूर्वकभजधातोः अवान्तरधर्मप्रकार-
कज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः । आख्यातार्थः कृतिः । द्वितीयार्थो विशेष्यकत्वम् ।
तथा च पदार्थविशेष्यकपदार्थत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूल-
कृतिमान् मूलकारः ।

ननु सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति
हेतुतया लक्षणात्मकसाधारणधर्मप्रकारकज्ञानाभावात्क्रियन्तः पदार्था इति
जिज्ञासानुत्पत्त्या विभागकरणमनुचितम्, इत्याशंकां लक्षणप्रदर्शनेन परि-
हरति । पदस्येति । व्युत्पत्त्येति । ईदृशव्युत्पत्त्या पदसंबन्ध्यभिधाविष-
यत्वस्य लाभेऽपि पदसंबन्धित्वांशस्याऽव्यावर्तकत्वादाह । अभिधेयत्वमिति ।
लक्षणं लभ्यते इति शेषः । “अर्थोभिधेय” इति कोशेनार्थपदस्याभिधेय-
त्वावच्छिन्नै शक्तिप्रतिपादनादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । ऋगतौ इत्यनुशा-
सनाद्गत्यर्थको धातुः । तस्य गुणे कृते अरिति धातुनिष्पत्तिः । ततो विष-
यार्थकथप्रत्यये अर्थ इति शब्दो निष्पन्नः । तथा च गत्यर्थकधातूनां ज्ञाना-
र्थकत्वनियमेन ज्ञेयत्व-ज्ञानविषयत्वमपिपदार्थसामान्यलक्षणम् ।

सप्तपदस्य प्रयोजनं वक्तुमाक्षिपति । नन्वित्यादिना । विभागादेवेति ।
परस्परमसंकीर्णव्याप्यधर्माणामेवविभाजकतया द्रव्यगुणादीनां परस्परभेदे
सिद्धे तेषां सप्तत्वस्याऽर्थतो लाभादितिभावः । सप्तग्रहणं किमर्थमिति ।
मूलस्थसप्तपदं निष्प्रयोजनकमिति यावत् । सप्तत्वोपस्थितेः बहुवचनेन संभ-
वादिति भावः । अधिकसंख्येति । व्यथ सत्किंचिद्ज्ञापयतीति न्यायेन अष्टौ-

पदार्था न सन्तीति ज्ञानार्थेति यावत् । तथा च यथा ब्राह्मण मानयेत्यादि-
वाक्यघटकैकवचनान्तब्राह्मणपदेन एकत्वविशिष्टब्राह्मणस्याऽऽनयननिरूपि-
तकर्मवेनोपस्थितावपि द्वितीयं नाऽऽनयेत्यर्थाऽलाभः । एकं ब्राह्मणमान-
येत्यादौ संख्यावाचकैकादिपदानामितरनिषेधार्थकत्वाद् द्वितीयं नाऽऽनयेत्यर्थ-
लाभः । तथा च द्रव्येत्यादिद्वन्द्वसमभिव्याहृतबहुवचनेन ससत्त्वरूपबहु-
त्वसंख्योपस्थितावपि अष्टवसंख्यापर्याप्त्यधिकरणसमुदायस्य निषेधाऽला-
भात्तदर्थसप्तपदमावश्यकमिति भावः ।

ननु सप्तपदेनाऽपि निरुक्तार्थलाभेन संभवति, अप्रसिद्धत्वादित्याशङ्कते ।
नन्विनि । अतिरिक्तः पदार्थ इति । अष्टमपदार्थ इत्यर्थः । प्रमितो नवेति ।
प्रमाविषयववान् तदभाववान्वेत्यर्थः । तथा च पदार्थविभाजकधर्मः
द्रव्यत्वाद्यभावत्वान्तान्यतमाधिकरणावृत्तिर्नवेति विप्रतित्पत्तिः गगनादावेव
कोटिप्रसिद्धिः । प्रमितस्येति । विद्यमानस्येत्यर्थः । प्रतियोगिप्रमितिं
विनेति । प्रतियोगिनो ज्ञानं विनेत्यर्थः । अली ऋप्रतियोगिकाभावानङ्गीकारादिति ।
परिहरति । नेति । व्यवच्छेदार्थकत्वादिति । व्यवच्छेदो निश्चयः स एवार्थो
यस्य, तस्य भावस्तस्मादित्यर्थः । तथा च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वायाऽभावाः द्रव्याद्यभावान्ताऽन्यतमत्ववन्तः पदार्थत्वादित्यत्र पदार्थत्वविशे-
ष्यकद्रव्याद्यन्यतमत्वनिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयार्थकं सप्तग्रहणमिति
भावः । ननु असति वाधके अवच्छेदावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ उद्देश्य-
तावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये विधेयसंसर्गे वा भासत इति व्युत्पत्त्या प्रकृत
उद्देश्यतावच्छेदकीभूतपदार्थत्वव्यापकत्वं द्रव्याद्यन्यतमत्वे भासते चेत्तदा
तादृशान्यतमत्वव्याप्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीभूतपदार्थत्वे भासत एव,
एवं च विभागवाक्यादेव निरुक्तनिश्चयसंभवात् सप्तपदं व्यर्थमिति चेन्न ।
समानविभक्तिकस्थले उद्देश्यविधेयभावस्यविवक्षाधीनतया अन्यतम-
मुद्दिश्य पदार्थत्वमपि विधातुं शक्यते तथा च द्रव्याद्यन्यतमत्वं पदार्थत्व-
व्याप्यमित्यपि व्याप्तिनिश्चयः स्यात्तद्द्रव्यावृत्त्यर्थमेव सप्तग्रहणमित्याशयात् ।
नच तद्द्रव्यावृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । तथा सति अतिरिक्तशक्त्यादिपदार्थसत्त्वेऽपि

तादृशानिश्चयोपपत्त्या द्रव्यादय एव पदार्था इति लाभो न स्यात् । तद्भा-
यैव सप्तग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ।

नन्विति । सप्तभिन्नभिन्नत्वमिति । “द्रव्यादि प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
भेदकृतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वमिति यावत् । द्रव्यादिभेदसप्तका-
भाववत्वमिति । तथा च द्रव्यादिभेदानां प्रत्येकं प्रसिद्धानां सप्तानां कुत्रा-
प्यसावेन तादृशभेदसप्तकवावच्छिन्नाभावस्य सर्वत्र सत्त्वात्त दोष इति
भावः ।

सप्तत्वंचाऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपम् । संख्यारूप वे गुणादिषु
तद्वत्त्वाऽसंभवादिनिध्येयम् ।

न्या०—ननु शक्तिपदार्थस्याऽष्टमस्य सत्त्वात्कथं सप्तैवेति ।

टि० १ शक्तौ विप्रतिपत्तिः, बन्धिः दाहानुकूलाद्विष्ठाऽतीन्द्रियधर्मसमवायी नवे-
त्याकारिका । एवं च बन्धिर्दाहानुकूलाऽद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्ट-
वदात्मवदिति प्राचामनुमानमपि तत्सिद्धौ मानम् । अत्र परेषामयमाशयः दाहं प्रति
मश्यभावस्य प्रतिबन्धकाऽभावविधयैव कारणत्वं वाच्यम्, प्रतिबन्धकत्वं च कार्यानुकूल
धर्मविघटकत्वम्, एवं च मण्येः प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तिः, दाहात्मककार्याऽनुकूलस्य-
दृष्टबन्धादेर्विघटकत्वाभावात्, अतो बन्धौ कश्चिदतीन्द्रियधर्मः शक्त्याख्यः स्वीकार्यः,
सोऽपि दाहानुकूलीभूतः, अनुकूलत्वं च जनकजनकतावच्छेदकसाधारणम्, तेनाऽ-
दृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति साक्षाज्जनकत्वेऽपि न दृष्टान्ताऽसिद्धिः । एवं च दाहं प्रति
शक्तिमद्वन्धिस्त्वेन कारणतया मण्येश्च दाहात्मककार्यानुकूलशक्त्याख्यधर्मविघटकतया
प्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः, तथाचाऽवश्यं शक्तिः स्वीकार्येति ।

सिद्धान्तिनामयमाशयः । प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वम् वाधनिश्चयेऽ-
भ्याप्तेः तस्य साक्षादेवाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । किन्तु कार्यकार्यानुकूलधर्माऽन्यतरविघ-
टकत्वमेव तत् । “वक्ष्यतिचाऽनुमितिपदमबह्वक्षयानुमितितत्करणान्यतरपरमिति” ।
एवं च मण्येः साक्षादाहविघटकतया प्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ शक्तिस्वीकारोव्यर्थ इति ।
अधिकपत्रे वक्ष्यते ।

तथाहि । मण्यादिसंयुक्तेन्धनादौ सत्यपि वह्निसंयोगे दाहो न जायते, तच्छून्ये तु जायते, अतो मणिसमवधाने शक्तिर्नश्यति, मण्यभावद-
शायां दाहानुकूलाशक्तिरुत्पद्यत इति कल्प्यते । तस्माच्छक्तिरतिरिक्तः
पदार्थ इति चेद् । मणेः प्रतिबन्धकत्वेन मण्यभावस्य कारणत्वे-
नैवनिर्वाहे मणिसमवधानाऽसमवधानाभ्यामनन्तशक्ति-तद्व्यस-
तत्प्रागभावकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, तस्मात्सप्तैव पदार्था इति
सिद्धम् ।

गं०— प्रभाकरः शंक्ते । नन्विति । अष्टमस्य । सप्तपदार्थातिरिक्तस्ये-
त्यर्थः । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यदस्थापयति । तथाहीत्यादिना । दाहः ।
पूर्वरूपपरावृत्तिः, रूपान्तरोत्पत्तिर्वा । तच्छून्ये । मणिशून्ये । कल्प्यत
इति । एवं च दाहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता अतीन्द्रियधर्मावच्छेद्या
अयोग्यवृत्तकारणतात्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति भावः । ननु अनया
युक्त्या न शक्तिसिद्धिः, बन्ध्यास्त्रीप्रयोगादौ दृष्टसाद्गुण्येऽपि अदृष्ट बिलंबा-
त्फलाबलंबइति वदत्रापि तद्विलंबाद्विलंब इति चेद् । नहिदृष्टसामग्रीसंपत्तौ
अदृष्टविलंबात्कार्यविलंबोदृष्टः । बन्ध्यास्त्रीसंप्रयोगादिस्थले विजातीयसंयोग-
रूपदृष्टहेत्वभावेन फलानुत्पादः, इतरथाऽदृष्टविलंबादेव कार्यबिलंबे दृष्ट-
कार्यकारणकथाविलीयेत, तस्मात्संभवति दृष्टसाद्गुण्ये तथा कल्पनाया
न्याय्यत्वात्तत्सिद्धिरिति । अतिरिक्तः पदार्थ इति । नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि
तस्या अतिरिक्तत्वाऽसिद्धिरिति चेन्न । क्लृप्तपदार्थानन्तभूतत्वात् अतिरिक्तसि-
द्धिः । तथाहि । शक्तिर्नद्रव्यात्मिका गुणादिवृत्तित्वात् । अतएव न गुणात्मिका
कर्मात्मिका वा । नच सामान्याद्यन्यतरमरूपा उत्पत्तिमत्वे सति विना-
शित्वादिति । यद्यपि मणिसमवधानकाले दाहजनकबन्धेरेव नाशाभ्युपगमात्
न दाहोत्पादः, अतिरिक्तशक्तेस्तत् कल्पनातः क्लृप्ते, तत्कल्पनाया एव न्याय्यत्वा
दितिन्यायेन सुकरमेव समाधानम्, तथापि वस्तुतोनाशकल्पनागौरवेणैतदप-
हाय निष्कृष्टं समाधानमाह । मणेः प्रतिबन्धकत्वेनेति । निर्वाहे ।

सामंजस्ये । नचोत्तेजकसत्त्वे कथं दाहः, तत्र मण्यभावरूपकारणविरहा-
दितिवाच्यम् । उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य^१ हेतुत्वात् ।

**तत्र द्रव्याणि पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशकालदिगा-
त्ममनांसि नवैव ।**

न्या० — द्रव्याणि विभजते । पृथिवीति । ननु अन्धकारस्य दशमद्रव्यस्य
सत्त्वात्कथं नवैवेति । तथाहि नीलं तमश्चलतीति प्रतीतेर्नीलरूपाश्रयत्वेन
क्रियाश्रयत्वेन च तमसो द्रव्यत्वं सिद्धम् । न च क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावात्कुतो
दशमद्रव्यत्वमिति वाच्यम् । तमसो रूपवत्त्वात् आकाशादिपञ्चकस्य वायोश्च
नीरूपत्वान्न तेष्वन्तर्भावः । तमसो निर्गन्धत्वात् पृथिव्या गन्धवत्त्वान्न
पृथिव्यामन्तर्भावः, तमसो निःस्पर्शत्वाज्जलेजसोः शीतोष्णस्पर्शवत्त्वान्न त-
योरन्तर्भावः । तस्मात्तमसो दशमद्रव्यत्वं सिद्धमिति चेन्न । तमसस्तेजो-
ऽभावरूपत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । नच विनिगम-
नाविरहात्तेजोऽन्धकाराऽभावस्वरूपमिति वाच्यम् । तेजसोऽभावस्वरूपत्वे
सर्वानुभूतोष्णस्पर्शाश्रयत्वस्य तत्र बाधात्, द्रव्यान्तरकल्पने गौरवात् ।
तस्मादुष्णस्पर्शागुणाश्रयतया तेजसो द्रव्यत्वं सिद्धम् । तमसि नीलप्रतीति-
स्तुभ्रान्तिरेव, एवं कर्मवत्ताप्रतीतिरपि, दीपापसरणक्रियाया एव तत्रभानात् ।

१ उत्तेजकाभावविशिष्टो यो मण्यस्तदभावः कारणमित्यर्थः । उत्तेजकत्वं च प्रति-
बन्धकसत्त्वे कार्यजनकत्वम् । तथा च विशिष्टाभावः विशेषणाभावप्रयुक्तः, विशेष्याभाव-
प्रयुक्तः, उभयाभावप्रयुक्तश्च । एवं च यत्र उत्तेजकप्रतिबन्धकयोर्द्वयोः समवधानम्, तत्र
विशेषणाभावप्रयुक्तोविशिष्टाभावः, यत्र द्वयोरसमवधानं तत्र विशेष्याभावप्रयुक्तो
विशिष्टाभावः यत्र केवलमुत्तेजकं तत्रोभयाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । यत्र केवलं प्रति-
बन्धकं तत्र न विशिष्टाभावः, विशेषणविशेष्योभयस्यैव सत्त्वादिति ध्येयम् ।

अथ मण्युत्तेजकाभावयोर्विशेष्यविशेषणभावे कामचार इति चेद् । तवापि शक्ति-
हेतुत्वेऽस्य दुर्वारत्वात् । वस्तुतो मण्युत्तरदाहे उत्तेजकस्य मण्यनुत्तरदाहे मण्यभावस्य
हेतुत्वम् । हेतुहेतुमद्भावद्वयेऽपि श्रवच्छेदकज्ञाघवादिति ।

दी०—द्रव्याणि विभजते । तत्रेति । तत्र-द्रव्यादिमध्ये । द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः । कानितानीत्यत आह । पृथिवीत्यादि । ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात्कथं नवैव द्रव्याणि । तथाहि । “तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति” । नीलं तमश्चलतीत्यवाधितप्रतीतिबलान्नीलरूपाधारतया क्रियाधारतया च द्रव्यत्वं तावत्सिद्धम् । तत्र तमसो नाकाशादिपञ्चकेऽन्तर्भावो रूपवत्त्वात् । अतएव न वायौ, स्पर्शाभावात्, सदागतिमत्त्वाभावाच्च । नापि तेजसि भास्वररूपाभावाद्दुष्णस्पर्शाभावाच्च । नापि जले शीतस्पर्शाभावान्नीलरूपाश्रयत्वाच्च । नापि पृथिव्यां गन्धवत्त्वाऽभावात्स्पर्शरहितत्वाच्च । तस्मात्तमसो दशमद्रव्यत्वमिति चेन्न । तमसस्तेजोऽभावरूपत्वात् । तथाहि । तमो हि न रूपिद्रव्यं आलोकाऽसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभाववत् । रूपिद्रव्यचाक्षुषप्रमायामालोकस्य कारणत्वात् । तस्मात्प्रौढप्रकाशकतेजः सामान्याभाव एव तमः । तत्र नीलं तमश्चलतीति प्रत्ययो भ्रमः । अतो नव द्रव्याणीति सिद्धम् ।

टि० १ तद्धर्मान्तरधर्मप्रकारेण धर्मिप्रतिपादनं विपूर्वकमजघातोरर्थः । तद्धर्मपदेनविभाज्यतावच्छेदकद्रव्यत्वादिरेव ग्राह्यः । तद्धर्मान्तरत्वं च तद्धर्मव्याप्यत्वम्, तच्च न्यूनवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वव्याप्यत्वेऽपि द्रव्यत्वस्य न क्षतिः । व्याप्यत्वमपि साक्षात्, तच्च तद्धर्मव्याप्यत्वे सति तद्धर्मव्याप्याऽव्याप्यत्वम् । तेन घटत्वादिकमादाय न विभागाऽनुपपत्तिः । विशेष्यदलघटकीभूते तद्धर्मव्याप्ये पृथिवीत्वादिविशिष्टान्यत्वमपि विशेषणीयम् । वै०स्वाश्रयवृत्तित्व स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसंबन्धेन । तेन पृथिवीजलान्यतरत्वमादाय न पृथिवीत्वेऽपिसाक्षाद्द्रव्यत्वानुपपत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः ।

गं०—द्रव्याणि विभजत इति । द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकाऽवान्तर-
धर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्मूलकार इति बोधः । तत्रेति
सप्तम्यर्थो घटकां तदपदं पदार्थानुदायपरम् । तथा च सप्तपदार्थसमुदाय-
घटकप्रथमोद्दिष्टद्रव्याणि नवैवेत्यर्थः । पृथिव्यादिनवैवेत्यधिकसंख्याव्यव-
च्छेदमसहमानः प्रत्यवनिष्टने । नन्विति । अन्धकारे विप्रतिपत्तिस्तु अन्धका-
रत्वं भाववृत्तिनवैवेत्याकारिका बोध्या । तमसो द्रव्यान्तरत्वमुपपादयसि । तथा-
होतृयादिना । तमसि वक्ष्यमाणद्रव्यत्वसाधकहेतोः स्वरूपाऽसिद्धत्वशंका-
परिहाय्याऽऽदौ तादृशहेतोः प्रत्यक्षसिद्धत्वमाह । नीलं तम इत्यादिना ।
द्रव्यत्वं तावत्सिद्धमिति । तावदिति वाक्यालंकारे । तथा च तमोद्रव्यं
नीलरूपत्वात् क्रियावत्त्वं नांलघट इत्यनुमानात्तमसि द्रव्यत्वसिद्धिरिति-
भावः । अत्र नीलरूपत्वस्य हेतुत्वे नीलद्रव्यागमेव दृष्टान्तता । क्रियाया
हेतुत्वे मूर्तमात्रस्य दृष्टान्ततेति दृष्टान्तसालभ्याय द्वितीयहेतुसंरणमिति-
ध्येयम् । तत्र । पृथिव्यादिषु मध्ये । नाऽऽकाशादिपंचकेऽन्तर्भाव इति ।
तमः आकाशादिमनस्वान्तान्यनमशून्यमिति यावत् । रूपवत्त्वादिति । ५
घट इति शेषः । अत्र रूपत्वं समवायेन बोध्यम्, तेन कालादौ नव्यभिचारः ।
इदानीमप्यव्यवहितपूर्वोपस्थितिक्रमेण वाच्यवन्तर्भूतत्वं साधयति । अत-
एवेति । रूपत्वादेवेत्यर्थः । नवायाविति । वायौ नान्तर्भवतीत्यर्थः । स्पर्शा-
भावादिति । तमो वायुभिन्नं स्पर्शाभावादित्यनुमानं फलितम् । नच वायौ
आद्यक्षणाऽवच्छेदेन निरुक्तहेतोः सत्त्वाद्यभिचार इति वाच्यम् । स्पर्शाभाव-
इत्यस्य स्पर्शः अभावो यस्येति व्युत्पत्त्या स्पर्शस्येदार्थकत्वेन तस्य वायाव-

टि० १ अत्र तमसि एकेनैव हेतुना आकाशादिपंचकभेदसाधनं सुलभम्,
अतः प्रथमं तत्साधने एव वाजानामिच्छासंभवातीति तदिच्छानुरोधेन पश्चात्त्रिदिष्टा-
नामप्याकाशादीनां पचानां भेद आदौ साधितः । एतेनोद्देशक्रमानुसारं पृथिव्याद्यनन्तर्भूत-
त्वसाधनानन्तरमेव आकाशाद्यनन्तर्भूतत्वसाधनीयतया प्रथमं तत्साधने वाजाभाव
इति दूषणमपास्तम् ।

भावेन व्यभिचारविरहात् । सदा^१ गतिमत्त्वाभावाच्चेति । सदागतिमत्वस-
मानाधिकरणपृथिव्यवृत्तिजातिशून्यत्वादिति यावत् ।

गं० — नापि तेजसीति । तेजःयपि नान्तभूतमित्यर्थः । एवं च तमः
तेजोभिन्नं भास्वररूपाभावात् घटवदित्यनुमानं बोध्यम् । भास्वरत्वं तेजोरूप-
मात्रवृत्तिशुक्लत्वभाष्यजातिविशेषः । एवं च प्रतियोगितावच्छेदककोटौ
रूपत्वस्य न प्रवेशः; प्रयोजनाभावात् । तथा च समवायसंबन्धावच्छिन्नभा-
स्वरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादिति हेतुः फलितः । ननु आद्यक्षणावच्छिन्ने
तेजसि व्यभिचार इति चेन्न । निरुक्ताभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेदा-
त्तत्र च भास्वररूपानावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणाऽऽद्यक्षणावच्छिन्नतेजोवृत्ति-
त्वाच्च व्यभिचारः । समव्याप्तहेतुमाह । उष्णस्पर्शाभावाच्चेति ।
अत्रापि पूर्ववदुष्णाभावादित्येव हेतुर्बोध्यः । उष्णः अभावोयस्येति व्युपत्या
उष्णवद्विन्नत्वादित्यर्थोबोध्यः, तेन आद्यक्षणावच्छेदेन तेजसि न व्यभिचारः ।
न चैव मुत्पन्नविनष्टतेजसि व्यभिचार इति वाच्यम् । उष्णसमानाधि-
करणपृथिव्यवृत्तिजातिशून्यत्वस्य विवक्षितत्वादिति नापि जल इति ।
तमो न जलमित्यर्थः । शीतस्पर्शाभावादिति । अयं हेतुः
पूर्ववत्परिष्करणायः । शीतवद्वृत्तिपृथिव्यवृत्तिजातित्वावच्छिन्नाभावस्वरूप-
गुरुधर्मावच्छिन्नस्य हेतुत्वाऽपेक्षया लघुधर्मावच्छिन्नस्य भावस्यैव हेतुता-
माह । नीलरूपाश्रयत्वाच्चेति । न पृथिव्यामिति । तम इति पदमनुवर्तते
तथा च पृथिव्याभिन्नम् । तत्र हेतुमाह गन्धाभावादिति । गन्धवद्विन्नत्वा-
दित्यर्थो बोध्यः । तेनाऽऽद्यक्षणावच्छिन्ने घटे न व्यभिचारः । न चैवमुत्पन्न-
विनष्टघटे व्यभिचारइति वाच्यम् । गन्धसमानाधिकरणजलावृत्तिजातिशून्य-

१ रूपवत्त्वादित्यस्यहेतुत्वेऽपि पृथिव्यादित्रयाणामेव दृष्टान्तता, स्पर्शाभावादित्यस्य
हेतुत्व आकाशादिपञ्चानामेव दृष्टान्ततेति दृष्टान्तसौलभ्याय रूपवत्त्वहेतोः परित्यागः, एवं
सदागतिमत्त्वाभावस्य हेतुत्वे वायुभिन्नाष्टद्रव्याणामेवदृष्टान्तता संभवतीति अनेकदृष्टा-
न्तलाभाय एतादृशहेत्वनुसरणम् ।

त्वस्य विवक्षितत्वादिति । एतावता प्रत्येकहेतुना पृथिव्यादिचतुर्णां प्रत्येकानन्तभूतत्वं तमसि प्रसाध्य साधनसौलभ्याय एकहेतुनाऽऽकाशादिपञ्चकानन्तभूतत्वसाधनवदेकहेतुनाऽपि पृथिव्यादिचतुष्टयानन्तभूतत्वं साधयति । स्पर्शरहितत्वाच्चेति । एतस्य पूर्वोक्त एवार्थः । मीमांसकमतमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तीत्या तमसः पृथिव्यादिमनोन्ताऽन्यतमभिन्नत्वसिद्धेरित्यर्थः । दशमद्रव्यमिति । तथा च तमोऽतिरिक्तं द्रव्यं क्लृप्तद्रव्यभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वादितिभावः । अन्धकारस्य क्रियावत्त्वे रूपवत्त्वे सत्येव तेन हेतुना तस्य द्रव्यत्वं साधनीयम्, तदेव च तत्राऽसिद्धमित्यभिप्रायेण समाधत्ते । नेति । तर्हि कान्तर्भाव इत्यत आह । तेजोऽभावरूपत्वादिति । उद्भूताऽनभिभूतरूपवत्प्रकृष्टमहत्त्ववशेजःसामान्याभावरूपत्वादित्यर्थः । चक्षुरादितेजः सत्त्वेपि तमः प्रतीतेः उद्भूतेति रूपदिशेषणम् । सुवर्णादि तेजः सत्त्वेपि तमः प्रतीतेः अनभिभूतेति सुवर्णादिभिन्नार्थकम्, तेनाऽनुद्भूतत्वस्याऽनुगतस्य दुर्बलत्वेऽपि न क्षतिः । परमाणुद्वयणुक्वारणाय महत्त्ववदिति । त्रसरेणुवारणाय प्रकृष्टेति । न चैतादृशतेजःसामान्याभावस्य तजस्त्वे आलोकसमवधानेऽपि घटवृत्तिरूपादौ अन्धकारप्रतीत्यापत्तिः, संयोगसंबन्धेन तादृशतेजः सामान्याभावस्य रूपे सत्त्वादिति वाच्यम् । संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवायान्यतमसंबन्धेन तादृशतेजःसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । ननु रूपवत्त्वादिना तमसो द्रव्यत्वस्य साधितत्वेन कथं तेजोऽभावरूपतेत्याशंकां तमसि रूपाभावसाधनेन परिहरति । तथाहीत्यादिना । तमो न रूपिद्रव्यमिति । तमो न रूपवदित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । क्रियावदित्यपि बोध्यम् । आलोकासहकृतेति । आलोकाऽसहकृतं यच्चक्षुरतद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः । अन्धकारस्थघटादिप्रत्यक्षवारणाय द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगसंबन्धेनोद्भूतानभिभूतरूपवन्महातेजस्त्वेन कारणत्वात् । अन्धकारेतरद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयत्वस्य कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वे गौरवात् । तथा च तमः पदं वाच्यं न रूपवद् क्रियावद्वा आलोकाऽजन्यमानुष्यलौकिकचाक्षुष

विषयत्वात् तेजोभाववदित्यनुमानं फलितम् । घटादौ व्यभिचारवारणायऽऽ-
 लोकाऽजन्येति चाक्षुषविशेषणम् । आलोकाजन्मजातिविषयत्वात्त्रोक्तौ केवल-
 स्पर्शतन्त्र्यक्षविषये घटादौ व्यभिचारः स्यादतश्चाक्षुषेति । िदालादि
 चाक्षुषविषये घटादौ व्यभिचारवारणाय मानुषत्वं चाक्षुषविशेषणम् । अत्र
 तम इति चाक्षुषे चाक्षुषोपनीतमानात्मकप्रत्यक्षविषयीभूताऽधिकरणादौ
 व्यभिचारवारणाय लौकिकेति । नच तथापि आलोके व्यभिचारः, तेजोविषयक-
 प्रत्यक्षे तेजोन्तराऽनदक्षेति सिद्धान्तादिति वाच्यम् । तेजोऽवृत्तित्वस्य लौकिक-
 विषयतायां विशेषणत्वत्वात् । तथा चाऽऽलोकात्प्रच्छिन्नकारणतानिरूपि-
 तकार्यताशून्यचक्षुष्याप्रच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताशालिप्रत्यक्षनिरूपितते-
 जोऽवृत्तिलौकिकविषयताशालित्वं हेतुरिति शिक् । निरुक्तहेतौ अप्रयो-
 जकत्वं शंकाविपर्ययकमनुकूलतर्कमाह । रूपीति । प्रमापदं स्पष्टार्थम् ।
 उपसंहरति । तस्मादिति । रूपशून्यत्वात् क्रियाशून्यत्वाच्चेत्यर्थः । त्रसरे-
 णुवारणाय प्राण्डेति । नन्वेवं नीलं तमश्चलतीति प्रतीतेः का गतिरित्यत आह ।
 तत्रेति । तमसीत्यर्थः । सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्, तस्य प्रत्ययेऽन्वयः ।
 एवं च तमोविशेष्यको नीलं तम इति प्रत्ययः, चलति तम इति प्रत्ययश्चेति
 फलितार्थः । भ्रम इति । भ्रम एवेत्यर्थः । नीलं नभ इति प्रतीतिवदिति ।

दी०—द्रव्यत्वजातिमत्त्वं, गुणवत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम् ।

गं०—द्रव्यसामान्यलक्षणमनुक्त्वा विभागकरणमनुचितम् इत्याशंकां
 परिजिहीर्षुः स्वयं तल्लक्षणमाह । द्रव्यत्वजातिमत्त्वमिति । समवायेन
 जातिमत्त्वं बोध्यम् । तेन गुणादेः कालिकसंबन्धेन द्रव्यत्वजातिमत्त्वेऽपि
 न क्षतिः । अत्र द्रव्यत्वं जातिरूपमिति द्योतनाय जातिपदम्, न तु तेन
 रूपेण लक्षणे प्रवेशः, प्रयोजनाभावात् । प्रमेयधूमत्वादिवत्, द्रव्यमितर-
 भिन्नं द्रव्यत्वजातेरित्यत्र द्रव्यत्वजातित्वस्य स्वसमानाधिकरणप्रकृतसा-
 ध्यव्याप्यतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वघटितत्वेन तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतया इत-
 रभेदानुमापकतानुपपत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । द्रव्यत्वस्य तेन रूपेण लक्षण-
 त्वानुपपत्तेः । व्यावर्त्तिकस्यैव लक्षणत्वादिति हृदयम् ।

समवायसंबन्धेन द्रव्यगुणकर्माणि द्रव्य एव वर्तन्ते, द्रव्यमपि तादा-
 न्येन द्रव्य एव वर्तते । एवं च समवायेन कार्यमात्रं प्रति तादान्येन द्रव्यं
 कारणम् । अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः, कारणस्य तु तादान्यं
 प्रत्यासत्तिः, तथा च समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरू-
 पिततादान्यसंबन्धावच्छिन्ना कारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वाद्
 घटनिष्ठकार्यतानिरूपितकरालनिष्ठकारणतावन । याया कारणता सासा किञ्चि-
 द्धर्मावच्छिन्नेति व्यसिधेराद् द्रव्यत्वज्ञानिसिद्धिः । ननु कार्यत्वं प्रागभाद-
 प्रतियोगित्वम्, तस्य च समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वाभाववतिधःसेऽपि
 सत्त्वेनाऽतिप्रसक्ततया न कार्यतावच्छेदकत्वम्, कालिकसंबन्धेन घटत्वादि-
 कमादाय विनिगमनादिरहश्चेति चेत् । समवायसंबन्धावच्छिन्नसंयोगत्वाव-
 च्छिन्नकार्यतानिरूपिततादान्यसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठा या कारणता सा
 किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादिद्व्यनुमानेन तन्सिद्धेः । न च तथापि नित्य-
 संगोपाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यसंयोगसाधारणतया संयोगत्वं न
 कार्यतावच्छेदकम् । अतएव रूपशक्तिरूपमपि न तथेति वाच्यम् । समवाय-
 संबन्धावच्छिन्नविभागत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादान्यसंबन्धावच्छिन्नद्रव्य-
 निष्ठा या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानेन
 तन्सिद्धेरिति ध्येयम् ।

अथ व्यापकस्यैव लक्षणत्वे द्रव्यत्वमपि द्रव्यलक्षणं न संभवति,
 सिद्धसाधनान् । तथाहि द्रव्यत्वलिङ्गकद्रव्यमितरभिन्नमित्यनुमितौ “अन्वय-
 व्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वपक्षे” द्रव्यत्वमितरभेदसमानाधिकरणमिति व्याप्तिज्ञानं
 कारणं वाच्यम्, हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञान-
 त्वान्, एवं च तादृशव्याप्तिज्ञानस्य तुल्यवित्तिवेद्यतया द्रव्यत्वसमानाधि-
 करणः इतरभेद इति ज्ञानात्मकत्वेन तादृशज्ञानस्य साध्यसिद्धिरूपत्वेनाऽन-
 न्तरमनुमित्यसंभवात् । न च हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य
 हेतुमान् साध्यवानित्यनुमितितौ भिन्नाकारत्वात्, समानाकारकसिद्धेरेवाऽ-
 नुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, अवच्छेदावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्यावगाहि-

सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वाच्च व्यावर्तकत्वमव्याहृतमेवेति वाच्यम् । पक्षतावच्छेद-
कहेत्वोरैव्ये उद्देश्यतावच्छेदकविधेयोरैक्येनोपनयवाक्याच्छब्दबोधानुप-
पत्तेरेव दोषत्वात् । न च नर्वानमते विधेयांशेऽधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्यो-
पगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्याकारकस्यो-
पनयवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रार्चानैरुदाहरण-
वाक्यादेव व्याप्तिरभादुपनयेनाऽपि तत्प्रतिपादने पौनरुक्त्यमिति । पक्षे हेतु-
मत्ताभात्रमेवोपनयेन बोधनीयम्, तथा चाऽश्रमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष
इत्येवार्थ इत्यंगीकारात्तन्मतानुसारेणैव दोषादिति चेत्तदा लक्षणान्तरमाह ।
गुणवत्त्वं वेति । एवं च सामान्यधर्मकथनेन न न्यूनतेति भावः ।

दो० — लक्ष्यैकदेशाऽवृत्तित्वम्, अव्याप्तिः । यथा गोः कपिलत्वम् ।
अलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः । यथा गोः शृङ्गित्वम् । लक्ष्यमात्राऽवर्त्त-
नम् असंभवः । यथा गोरेकशफवत्वम् । एतद्दूषणत्रयरहितो धर्मो
लक्षणम् । यथा गोः साक्षादिमत्वम् । स एवाऽसाधारणधर्म इत्यु-
च्यते । लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमसाधारणत्वम् ।

गं० — दूषणत्रयरहितधर्मैव लक्षणत्वस्य वक्ष्यमाणतया तद्ज्ञानं
विशेषणीभूतदूषणत्रयरहितत्वज्ञानं विना न संभवति, दूषणत्रयरहितत्वज्ञानं तु
विशिष्य दूषणत्रयज्ञानार्थिनम्, अभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकविशि-
ष्टज्ञानस्य तन्त्रत्वादित्याशयेन दूषणत्रयं दर्शयति । लक्ष्यैकदेशाऽवृत्तित्व-
मिति । लक्ष्यस्य एकदेशः लक्ष्यैकदेशः तत्राऽवृत्तित्वम् । लक्ष्यतावच्छेदक-
त्वेनाऽभिमतधर्मसमानाधिकरणाऽभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । तथा च
लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति लक्ष्यतावच्छे-
दकसमानाधिकरण्यमव्याप्तेर्लक्षणम् । सल्लक्षणे गन्धादावतिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तम् । असंभवरूपदोषलक्ष्यैकशफवत्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्य-
दलम् । अस्याश्चभागाऽसिद्धावन्तर्भावः इति ध्येयम् ।

अलक्ष्यवृत्तित्वमिति । लक्ष्यवृत्तित्वे सति अलक्ष्यवृत्तित्वमित्यर्थः ।

लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभेदसामानाधिकरण्यमिति यावत् । असंभवदोषलक्ष्यैकशफवत्वाद्दौ
अतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अव्याप्तिरूपदोषलक्ष्यकपिलात्वे अतिव्याप्तिवार-
णाय विशेष्यदलम् । गोः शृङ्गित्वमिति । गां लक्ष्यीकृत्य इतरभेदानुमाप-
कत्वेन तात्पर्याविषयशृङ्गवत्वमित्यर्थः । अस्याश्च व्यभिचारेऽन्तर्भाव इति ॥

असंभवलक्षणमाह । लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमिति । लक्ष्यतावच्छेदक
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति । लक्ष्यं दर्शयति । गोरैकशफवत्व-
मिति । अन्य च स्वरूपाऽसिद्धावन्तर्भावः । न च शते पञ्चाशदितिन्यायेन ।
एकशफवन्वमपि गवि संभवतीति वाच्यम् । द्विशफशून्यत्वस्य तदर्थत्वात् ।
गोरङ्घ्रेद्विशफवत्वात् । नचैवमश्वेष्यसंभवः, अश्वस्य चतुदशफवत्वादिति
वाच्यम् । शफद्वयशून्याङ्घ्रिकन्वस्य तदर्थत्वात् । गोरङ्घ्रेद्विशफवत्वात् ।
न च भ्रूकशफाङ्घ्रिकायां गव्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । शफद्वयवद-
ङ्घ्रिकाऽवृत्तिस्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विक्षिप्तत्वात् ।

लक्षणस्वरूपं निरूपयति । एतद्दूषणेत्यादिना । उक्तदूषणत्रयरहितो
धर्म इत्यर्थः । ननु दूषणत्रयरहितधर्म इत्यनेन त्रित्वावच्छिन्नाभावो लभ्यते,
तच्चाऽयुक्तम् । एकदूषणदूषितः यापि त्रित्वावच्छिन्नाभावविशिष्टतया सल्लक्ष-
णत्वापत्तेरिति चेन्न । तत्तद्दूषणाभावाकूटवत्वस्यैव विवक्षितत्वादिति ।

ननु असाधारणधर्मो हि लक्षणं सत्प्रकीर्तितम् इति वचनेन
असाधारणधर्मैव लक्षणत्वप्रतिपादनात्तदुपेक्ष्यदोषरहितत्वस्य सल्लक्षण-
लक्षणत्वे बीजाभाव इत्यत आह । स एवेति । तादृश दूषणत्रय-
रहितधर्म एवेत्यर्थः । एवकारेण दूषणविशिष्टस्य असाधारणत्वव्यवच्छेदः ।
उच्यते । पण्डितैरिति शेषः ।

अत्र सल्लक्षणलक्षणे धर्मत्वनिवेशे प्रयोजनाभावात्, असाधारणत्वमात्र-
मेव लक्षणं वाच्यम् । तदपि न सभवति । न साधारणं असाधारणं तस्य
भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य केवदान्वयिभिन्नत्वरूपत्वेन कपिलत्वादिहपाऽसल्ल-
क्षणसाधारणत्वादत आह । लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति । अस-

धारणत्वमिति । असाधारणत्वशब्दार्थ इत्यर्थः । तथा चाऽसाधारणत्वपदं न योगिकम्, किन्तु पारिभाषिकमिति भावः । लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं च लक्षणे, लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकाभाववद्वृत्तित्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वं च लक्ष्यवृत्त्यभावाऽप्रतियोगिकत्वम् । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति परमार्थः । तेन पदार्थत्वादेर्लक्ष्यतावच्छेदककस्थले लक्ष्यतावच्छेदकाऽभावाऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः । न वा लक्ष्यतावच्छेदकाय द्विधाभानमिति ध्येयम् ।

दी०—व्यावर्तकस्यैव लक्षणत्वे व्यावृत्तौ अभिधेयत्वाद्दौ चाऽतिव्याप्तिवारणाय तद्विन्नत्वं धर्मविशेषणं देयम् । व्यवहारस्याऽपि लक्षणप्रयोजनत्वे तु न देयम् । व्यावृत्तेरपि व्यवहारसाधनत्वात् ।

ननु गुणवत्त्वं न द्रव्यलक्षणम्, आद्यक्षणाऽवच्छिन्नघटे, उत्पन्नविनष्टघटेचाऽव्याप्तेरिति चेन्न । गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेयमपि एकं रूपं रसात्पृथक् इति व्यवहारद्रुपादावतिव्याप्तिरिति चेन्न । एकार्थसमवायादेव तादृशव्यवहारोपपत्तौ गुणे गुणानङ्गीकारात् ।

ननु “व्यावृत्तिव्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्” इति वचनेन साधारणप्रथमान्तःव्यावृत्तिशब्देन व्यावृत्तिरेव लक्षणस्य प्रयोजनम् । व्यवहारोवेत्यत्र व्यवहारपदस्य व्यावृत्तिसहितव्यवहारे लाक्षणिकतया व्यावृत्तिसहितव्यवहारः लक्षणस्य प्रयोजनमिति विकल्पार्थकवाशब्दसमभिव्याहाराद्वैकल्पिकार्थो लभ्यते । अत्र व्यावृत्तिमात्रस्य लक्षणप्रयोजनत्वपक्षे गौरवं दर्शयितुमादौ व्यावृत्तिप्रयोजनकधर्ममात्रं लक्ष्यीकृत्य लक्षणमुपपादयति व्यावर्तकस्यैवेति । तथा च व्यावृत्तेरेव लक्षणप्रयोजनत्वपक्षे व्यावर्तकमेव लक्षणम्, व्यावृत्तिश्च इतरभेदानुमितिः, तथा च तादृशानुमितिविषयीभूत-

पृथिवीतरभेदस्यापि पृथिवीत्वसमनियततया तत्र लक्षणलक्षणस्याऽति-
व्याप्तिः, पृथिवीतरभेदस्य च सिद्धसाधनापत्या पृथिवीतरभेदाऽसाधकत्वेन
तल्लक्षणाऽलक्ष्यत्वादिति भावः ।

ननु सिद्धिसत्त्वेऽपि सिपाधयिषयाऽनुमितिदर्शनात् स्वसाधकत्वम-
व्याहृतमेवेति व्यावृत्तेः लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरित्यत आह । अभिधेयत्वादौ-
चेति । न देयमिति । तद्विन्नत्वविशेषणं न देयमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह ।
व्यावृत्तेरपीति । अपिना व्यावृत्तकगन्धादेः परिग्रहः । व्यवहारसाधन-
त्वादिति । व्यवहारानुमापकत्वादित्यर्थः । तथा च व्यावृत्तेरिव व्यवहारस्यापि
लक्षणप्रयोजनत्वे घटः पृथिवीति व्यवहर्त्तव्यः इतरभेदवत्वात्, एवं घटः
पदार्थ इति व्यवहर्त्तव्यः अभिधेयत्वात्पटवदित्यनुमानात् “सिद्धसाधनाभा-
वेन” व्यवहारविधेयकानुमित्युत्पत्त्या व्यावृत्तेः केवलान्वयिधर्मस्य च व्यवहार-
साधकत्वं बोध्यम् । एवं च तद्विन्नत्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् अस्मिन्कल्पे
लाघवमव्याहृतमिति भावः ।

नन्विति । गुणवत्वमिति । समवायेनेत्यादिः तेन कर्मादौ नाति-
व्याप्तिः, न द्रव्यलक्षणम् । न द्रव्यनिष्ठेतरभेदानुमापकमित्यर्थः । आद्यक्ष-
णावच्छिन्नघटे इति । अव्याप्तेरिति योजना । अव्याप्तेरिति । गुणस्याऽस-
त्त्वादित्यर्थः ननु आद्यक्षणावच्छिन्नघटस्य द्वितीयक्षणाद्यवच्छिन्नघटाऽभिन्नतया
द्वितीयक्षणावच्छेदेन घटस्यगुणवत्वान्नाव्याप्तिः, नहीदं कालघटितं येनोत्पत्ति-
क्षणावच्छेदेन घटे गुणवत्वलक्षणाऽव्याप्तिः स्यात् । न च गुणस्यलक्ष्य-
त्वावच्छेदकद्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेन अप्रतियोगित्वघटित-
लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वाभावात् तस्य लक्षणत्वं संभवतीति वाच्यम् ।
उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन द्रव्ये गुणाभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित-
लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरभावात्त आह । उत्पन्नविन-
ष्टेति । विनाशसामग्रीसमवहितावयवजन्ये इत्यर्थः । तथा च तादृशघटे
गुणाधिकरणत्वस्याप्यभावेनाऽव्याप्तिरिति भावः गुणसमानाधिकरणेति ।
इदं च गुणत्वजातिमादाय गुणादावतिव्याप्तिवारणाय । अत्राधिकरणत्वं वृत्तित्वं

समवायेन बोध्यम् । तेन कालिकसंबन्धेनाऽधिकरणत्वं वृत्तित्वं चादाय नातिव्याप्तितादवस्थम् । सत्ताजातिमादाय तद्दोषवारणाय जातौ सत्ताभिन्नत्वनिवेशः । जातिपदं समवायेन धर्मवशालाभार्थम्, तेन कालिकेन तादृशधर्मवत्वमादाय नातिप्रसंगः । एवमपीति । उक्तविवक्षया अव्याप्तिवारणेऽपि । इति व्यवहारादिति । इत्याकारकप्रामाणिकव्यवहारदित्यर्थः । रूपादाविति । एकवादिगुणसिद्धाविति शेषः । अतिव्याप्तिः । जातिघटितलक्षणस्याऽप्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एकार्थसमवायादेवेति । समवायघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन आश्रयगतैकत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । तादृशव्यवहारोपपत्ताविति । एकमित्यादिव्यवहारस्य ग्रामाण्यनिर्वाहे इत्यर्थः । गुणे गुणाऽनङ्गीकारादिति । गुणस्य समवायेन गुणवृत्तित्वानभ्युपगमादित्यर्थः । तथा च तादृशव्यवहारस्य तदुल्लिखितप्रत्ययस्य च तादृशसामानाधिकरण्येनैव गुणे गुणव्यवस्थापकत्वात् । तत्र साक्षात्संबन्धेन गुणसाधकप्रमाणान्तराऽभावाच्च गुणे समवायेनगुणसत्त्वाऽसिद्धा नोक्तलक्षणस्याऽतिव्याप्तिरिति भावः ।

वस्तुतस्तु एकार्थसमवायादेवेति वाक्यघटकैवकारत्याऽप्यर्थकतयाऽनुक्तसमुच्चायकेन तद्व्यक्तित्वरूपपारिभाषिकैकत्वमेव गृह्यते, एवं चाऽपेक्षा-बुद्धिविशेषविषयवादिक्मादाय द्वे रूपे इत्यादिव्यवहाराद्युपपत्तिः, अतएव चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिकमपि समाहितम् । तथा च तद्व्यक्तित्वरूपतादृशैकत्वादिकमादाय एकं रूपमित्यादि व्यवहाराद्युपपत्तिरिति न कश्चिद्दोष इति ।

**रूपरसगन्धरुपर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग
विभागपरत्वाऽपरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुख-
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः ।**

दी०—गुणान्विभजते । रूपेति । द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणाः गुणत्वजातिमान्वा । ननु लघुत्वकठिनत्वमृदुत्वादीनां विद्यमानत्वात् कथं चतुर्विंशतिगुणा इति चेन्न । लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वाद् मृदुत्वकठिनत्वयोः अवयवसंयोगविशेषत्वात् ।

गं०—गुणान्विभजते इति । गुणत्वाच्चिद्विशेष्यकाऽवान्तरधर्म-
प्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृयाश्रयो मूलकार इति बोधः । अत्र गुण-
सामान्यलक्षणमनुकृत्वा विभागाऽसंभवात् न्यूनताभंगाय इदं लक्षणमाह ।
द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सतीति । द्रव्यभिन्नत्वे सति कर्मभिन्नत्वे सतीत्यर्थः ।
यथाश्रुते द्रव्यकर्माभयत्वाच्चिद्विशेष्यस्य द्रव्येऽपि सत्त्वादतिव्याप्यापत्तेः ।
सामान्यवानिति । सामान्याधिकरणमित्यर्थः । केचित्तु द्रव्यकर्मभिन्न-
त्वे सतीति द्रव्यकर्माऽसंभवेऽत्रविशिष्ट इत्यर्थः । एवं च द्रव्याऽसमवेतत्व-
कर्मासंभवेऽत्रैतदुभयविशिष्ट सामान्यवत्यं लक्षणं फलितमिति व्याचक्रुः ।
गुण इति लक्षणनिर्देशः । लाघवादाह । गुणत्वजातिमान्वेति । जातिपदं सम-
वायेन गुणत्ववत्तालाभार्थम् ।

ननु गुणत्वजाती किं मानम्, रूपादिषु संस्कारान्तरेषु पामराणां गुणत्वा-
ग्रहादिति चेत् । तिनृणे क्रियासामान्यानुपपत्त्या द्रव्यादम्भालुगुणक्रियानुपपत्त्या
वा क्रियां प्रति द्रव्यादम्भालुगुणक्रियां प्रति वा गुणत्वेन हेतुत्वावश्यकतया
कारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः । अनुमित्याकारस्तु समवाय-
संबन्धाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्य-
पितसमवायसंबन्धाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्य-
या या कारणता सा सा किंचिद्धर्माच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्य-
संयोगनिष्ठकारणतावदिति । एवं च द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कार-
णता सा किंचिद्धर्माच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्यत्वाच्चिद्विशेष्य-
थोक्तिरपि संगच्छते ।

अत्र बहूनां गुणविभाजकधर्माणां सत्त्वात्कथं चतुर्विंशतिगुणा इत्याक्षि-
पति । नन्विति । लघुत्वस्येति । न च गुरुत्वमेव लघुत्वाभावरूपं किञ्चे-
प्यते इति वाच्यम् । पतनाऽसमवायिकारणतया गुरुत्वस्याऽवश्यकत्वात् ।
अवयवसंयोगविशेषत्वादिति । दृढतराऽवयवसंयोगः काठिन्यम् । शि-
थिलावयवसंयोगो मृदुत्वम् । इदमुपलक्षणम् । वक्रत्वस्यावयवसंयोगविशेष-
रूपत्वात्, आलस्यस्य कृत्यभावरूपत्वादित्यपि बोध्यम् ।

उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि
पञ्च कर्माणि ।

दी०—कर्म विभजते । उत्क्षेपणेति । संयोगभिन्नत्वे सति
संयोगाऽसमवायिकारणं कर्म, कर्मत्वजातिमद्वा । भ्रमणादीनामपि
गमनेऽन्तर्भावात् पञ्चत्वविरोधः ।

गं०—कर्म विभजते इति । कर्मविशेष्यकाऽवान्तरधर्मप्रकारकज्ञानानु-
कूल्यापारानुकूलकृत्याश्रयो मूलकार इति बोधः । न्यूनतापरिहाराय स्वयं
कर्मलक्षणमाह । संयोगभिन्नत्वे सतीति । कायपुस्तकसंयोगाऽसमवायि-
कारणं हस्तपुस्तकसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय संयोगभिन्नत्वे सतीति । संयोग-
समवायिकारणद्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय असमवायोति । लघुलक्षणमाह ।
कर्मत्वजातिमदिति । जातिग्रहणस्य प्रयोजनं पूर्ववद् । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्ष-
सिद्धा । ननु कर्मविभाजकधर्माणां बहूनां सत्त्वात्कथं पञ्चैव कर्माणीत्याशंकां
परिहरति । भ्रमणादीनामपीति । एवकारार्थकोऽपिशब्दः, अन्तर्भावादि-
त्युत्तरं योजनीयः । आदिना रेचनस्यन्दनोर्ध्वउत्थलनतिर्यग्गमनादीनां परिग्रहः
गमनेऽन्तर्भावादिति । गमनत्वाश्रयादेवेत्यर्थः । तथा च परस्परवैय-
धिकरण्यानामेव विभाजकता वाच्या, अन्यथा घटत्वादीनामपि द्रव्य-
विभाजकतापत्तेः । ननुत्क्षेपणत्वादीनामपि गमनत्वाश्रयत्वादुत्क्षेपणत्वादीना-
मपि गमनत्ववैयधिकरण्याभावात्तेषामपि कर्मविभाजकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न ।
स्वतन्त्राणां सूत्रकाराणां तादृशनियमाङ्गीकारस्याऽनावश्यकत्वात् । एवं च
तेषां नियोगपर्यनुयोगानर्हतया गमनत्वसामानाधिकरण्यापह्नोत्क्षेपणत्वादिना
कृतस्य कर्मविभागस्याऽदोषत्वान् ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

दी०—सामान्यं विभजते परमिति । परमधिकदेशवृत्ति । अपरं
न्यूनदेशवृत्ति । सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति ।

गं०—सामान्यं विभजते इति । सामान्यविशेष्यकाऽवान्तरधर्मप्रकारकज्ञाकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्मूलकार इत्यन्वयबोधः । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातेर्लक्षणम् । ननु सामान्यस्याऽमूर्ततया देशिककालिकपरत्वाऽपरत्वानाश्रयः परमपरंचेतिप्रिभागकरणमनुपपन्नमित्याशंकां पारिभाषिकपरत्वादिनिर्वचनेन परिहरति । परमधिकदेशवृत्तीति । व्यापकमित्यर्थः । तद्व्यं च स्वाधिकरणवृत्त्यन्वन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वम्, स्वाधिकरणवृत्त्यन्यान्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । स्वं व्याप्यम् । अपरं न्यूनदेशवृत्तीति । व्याप्यमित्यर्थः । तद्व्यं च स्वाभावाद्बृत्तित्वम् । न्यूनवृत्तित्वं च स्वभिन्नत्वं सति स्वाभाववद्बृत्तित्वम्, स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च । स्वं व्यापकत्वंनाऽभिमतम् ।

ननु गगनन्वादी सामान्यलक्षणाऽव्याप्तिः, अनेकसमवेतत्वाभावादिति चेन्न । गगनत्वादिकं न जातिः, बाधकसत्वान्, जातिवाधकाश्च 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिवाधकसंग्रहः' कारिकायां वेदिन्याः । व्यक्तेरभेदः—स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यम्, स्वनिष्ठजातित्वे वाधकम् । यथा गगनत्वस्य जातित्वे तुल्यत्वम् स्वभिन्नजातिसमनियतत्वम्, स्वनिष्ठजातित्वे वाधकम् । यथा घटत्वकलशत्वयोः । संकरः, परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशः । भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वे वाधकः । स्वसमानाधिकरण्यस्वाभावसमानाधिकरण्योभयसंबन्धेन जातिविशिष्टजातिन्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाव इति नियम एव सांकर्यस्य जातिवाधकत्वे मानम् । अनवस्था । यथा जातीनां जातिमत्त्वे ।

रूपहानिः—स्वतोऽव्यावर्तकत्वरूपलक्षणस्य हानिः । विशेषस्य जातिमत्त्वे वाधिका । असंबन्धः । प्रतियोगिता अनुयोगितान्यतरसंबन्धेन समवायाऽभावः—समवायाऽभावयोर्जातिमत्त्वे वाधक इति ।

सामान्यत्वादिकं न जातिः द्विन्तुपाधिरेवेत्याह । सामान्यादि चतुष्टये इति ।

गं०—सामान्यं विभजते इति । सामान्यविशेष्यकाऽवान्तरधर्मप्रकारकज्ञाकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्मूलकार इत्यन्वयबोधः । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातेर्लक्षणम् । ननु सामान्यस्याऽमूर्ततया देशिककालिकपरत्वाऽपरत्वानाश्रयः परमपरंचेतिप्रभागकरणमनुपपन्नमित्याशंकां पारिभाषिकपरत्वादिनिर्वचनेन परिहरति । परमधिकदेशवृत्तीति । व्यापकमित्यर्थः । तद्व्यं च स्वाधिकरणवृत्त्यन्वन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वम्, स्वाधिकरणवृत्त्यन्यान्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । स्वं व्याप्यम् । अपरं न्यूनदेशवृत्तीति । व्याप्यमित्यर्थः । तद्व्यं च स्वाभावाद्बृत्तित्वम् । न्यूनवृत्तित्वं च स्वभिन्नत्वं सति स्वाभाववद्बृत्तित्वम्, स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च । स्वं व्यापकत्वंनाऽभिमतम् ।

ननु गगनत्वादौ सामान्यलक्षणाऽव्याप्तिः, अनेकसमवेतत्वाभावादिति चेन्न । गगनत्वादिकं न जातिः, बाधकसत्वान्, जातिबाधकाश्च 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः' कारिकायां वेदितव्याः । व्यक्तेरभेदः—स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यम्, स्वनिष्ठजातित्वे बाधकम् । यथा गगनत्वस्य जातित्वे तुल्यत्वम् स्वभिन्नजातिसमनियतत्वम्, स्वनिष्ठजातित्वे बाधकम् । यथा घटत्वकलशत्वयोः । संकरः, परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशः । भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वे बाधकः । स्वसमानाधिकरण्यस्वाभावसमानाधिकरण्योभयसंबन्धेन जातिविशिष्टजातिन्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाव इति नियम एव सांकर्यस्य जातिबाधकत्वे मानम् । अनवस्था । यथा जातीनां जातिमत्त्वे ।

रूपहानिः—स्वतोऽव्यावर्तकत्वरूपलक्षणस्य हानिः । विशेषस्य जातिमत्त्वे बाधिका । असंबन्धः । प्रतियोगिता अनुयोगितान्यतरसंबन्धेन समवायाऽभावः—समवायाऽभावयोर्जातिमत्त्वे बाधक इति ।

सामान्यत्वादिकं न जातिः द्विन्तुपाधिरेवेत्याह । सामान्यादि चतुष्टये इति ।

रूपवत्ताप्रतीतिः प्रमा स्यात्, सबन्धसत्तायाः सबन्धिसत्ताप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वान् । परन्तु संबन्धिसंबन्धोभयसत्त्वे प्रतीतिसत्वमिति व्युत्पत्तिः, एवं च वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावेन तथा प्रतीतेरभावादिनि । गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिः^१ विशेष्यविशेषणसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वान् दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानेन समवायसिद्धिर्बोध्यः ।

अभावश्चतुर्विधः । प्रागभाव-प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ।

दी०—अभावं विभजते । अभाव इति ।

गं०—अभावं विभजते इति । अभावविशेष्यकाऽभावत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इत्यन्वयबोधः । मूलं अभावश्चतुर्विध इति । चतस्रोविधा यस्येति व्युत्पत्त्या चतुःप्रकारवानित्यर्थः । भावभिन्नत्वमभावस्य लक्षणम् । भावत्वं च समवाय—एकार्थसमवायान्यतरसंबन्धेन सत्तावत्वम्, एकार्थसमवायश्च स्वप्रतियोगिकसम-

१ सा च गुणवान् घटः, क्रियावान् घटः, जातिमान् घटः इत्याकारिका । अत्र गुणक्रियाजात्यन्यतमप्रकारकज्ञानत्वं पक्षतावच्छेदकम्, एकैकप्रकारकबुद्धित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे अत्रस्य पक्षतावच्छेदककोटिप्रवेशानुपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोः संबन्धः विषयो यस्यां सा इत्यर्थः । संसर्गतानिरूपिका इति यावत् । यत्तु विशेषणविशेष्यसंबन्धानां द्वन्द्वः—ते एव विषयाः यस्यामिति बहुव्रीहिवलेन प्रकारतानिरूपकत्वविशेष्यतानिरूपकत्व—संसर्गतानिरूपकत्वानां त्रयाणां प्रत्येकं साध्यत्वलाभः । अन्यथा विशेषणविशेष्ययोरित्यस्याऽनर्थक्यापत्तेरिति । तत्तुच्छम् । प्रकृते वैयर्थ्यस्येष्टत्वात् । संसर्गतानिरूपकत्वमात्रं साध्यम्, तावतैव समवायसिद्धिसंभवात् । निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय हेनौ विशिष्टेति विशेषणम् । किञ्चिन्निष्ठप्रकारतानिरूपकबुद्धित्वादित्यर्थकम् । बुद्धिपदं तु पक्षे हेतुसत्वबोधनायैवेति ध्येयम् ।

वायप्रतियोगित्व स्वप्रतियोगिकसमवायतादात्म्यान्यतररूपः, स्वं सत्ता । अत्र ग्रन्थान्तरे संसर्गाभावत्वाऽन्योन्याभावत्वाभ्यामादौ विभागः, अनन्तरं संसर्गाभावस्य प्रागभावत्वादिधर्मैः त्रेधा विभागः कृतः, तथापि प्रागभावत्वादिना विभागस्याऽवश्यकत्वे किमन्तर्गडुना संसर्गाभावत्वेन विभजने-नेत्याशयेन मूलकृता तथा विभागो न कृत इति ध्येयम् ।

तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्विविधा नित्या-
ऽनित्या च नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा ।

न्या०—गन्धवतीति, गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । लक्ष्या पृथिवी, पृथिवीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । पृथिवीत्वावच्छिन्ना लक्ष्यता, यद्धर्मावच्छिन्नं लक्ष्यं सधर्मो लक्ष्यतावच्छेदकः । यो धर्मो यस्या व्यवच्छेदकः सा तद्धर्मावच्छिन्ना तथा च लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं, लक्ष्यता पृथिवीत्वावच्छिन्ना । एवं शीतस्पर्शवत्त्वादिलक्षणेपु जलादीनां लक्ष्यता, जलत्वादीनां लक्ष्यतावच्छेदकत्वं च बोध्यम् ।

दी०—तत्रोद्देशक्रमानुसारेण प्रथमं पृथिव्या लक्षणमाह गन्धवतीति । नाम्ना पदार्थसंकीर्तनमुद्देशः । उद्देशक्रमे च सर्वत्रेच्छै-व नियामिका । ननु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धे द्रव्ये परस्परविरोधेन गन्धानुत्पादादव्याप्तिः । न च तत्र गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । अवयवगन्धस्यैव तत्र भानसम्भवेन चित्रगन्धानङ्गीकारात्, किञ्चो-त्पन्नविनष्टघटादावव्याप्तिरिति चेन्न । गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वा-परजातिमत्वस्य विवक्षितत्वान् । ननु जलादावपि गन्धप्रतीतेरव्या-प्तिरिति चेन्न । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव तत्रभानाङ्गीका-रात्, ननु तथापि कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां क्षत्राति-व्याप्तिरिति चेन्न ।

गं०—मूले । तत्रेति । द्रव्यादिपुमध्ये । सप्तम्याखल । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च द्रव्यादिपदार्थसमुदायवटकीभूतद्रव्यवटकीभूता पृथिवी गन्धवर्तीत्यर्थः । पृथिवीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति । अवच्छेदकत्वं चाऽन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वम् । एवं च पृथिवीत्वं लक्ष्यताऽन्यूनातिरिक्तवृत्तानि यावत् । यद्धर्मवच्छिन्नं लक्ष्यमिति । यद्धर्मविशिष्टमित्यर्थः । एवमिति । लक्ष्यं जलम् । जलत्वं लक्ष्यनावच्छेदकम् । “यो धर्मो लक्ष्ये तिष्ठति स धर्मो लक्ष्यनावच्छेदकः । अतो लक्ष्यता जलत्वावच्छिन्ना लक्ष्यतायां हि जलत्वमवच्छेदकम् । अवच्छिन्नत्वं द्विविधम् । अवच्छेदकतानिरूपकत्वम्, वैशिष्ट्यरूपं च । पृथिवीत्वावच्छिन्ना लक्ष्यतेत्यत्राऽऽद्यम् । पृथिवीत्वावच्छिन्नं लक्ष्यमित्यत्र द्वितीयम् ।

तत्र । नवद्रव्येषुमध्ये । उद्देशक्रमानुसारादिति । विभागवाक्ये प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवादिनि यावत् । प्रथममिति । जलादिलक्षणात्प्रागित्यर्थः नाम्नेति । तृतीयार्थोऽभेदः । संकीर्तने प्रतिपादकशब्देऽन्वेति । तथा च वस्तुप्रतिपादको नाममात्रमुद्देशः । ननु विभागवाक्ये जलादेरेव प्राङ्निर्देशः कुतो न कृत इत्यत आह । उद्देशक्रमे चेति । सर्वत्रोद्देशक्रमे चेति योजना । गन्धवर्तीति मूलाद् गन्धवत्त्वं पृथिव्यालक्षणं लभ्यते तदनुपपन्नमित्याक्षिपति । नन्विति । आरब्धे । जन्ये द्रव्ये । घटादौ । परस्परविरोधेनेति । सुरभिगन्धं प्रति असुरभिगन्धस्य, असुरभिगन्धं प्रति सुरभिगन्धस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । तयोर्देशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वाभावादित्याशयः । तथा च सुन्दोपसुन्दन्यायेन तत्राऽवयविनि गन्धऽस्वीकारात् । गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति । घटो गन्धवानिति प्रतीतेः प्रमात्वानुपपत्तिप्रसंग इत्यर्थः । तथा च तादृशप्रमाऽन्यथानुपपत्त्या चित्रगन्धाङ्गीकारस्याऽवश्यकतया नोक्ताऽव्याप्यवकाश इति भावः । अवयवगन्धस्यैवेति । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेनेत्यर्थः । समवायघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेनेति यावत् । एवकारेणाऽवयविनि गन्धो व्यवच्छिद्यते । तत्र तादृशघटादावित्यर्थः । चित्रगन्धानङ्गीकारादिति । चित्रगन्धस्याऽशीकत्वादित्यर्थः । तथा च तादृश-

वशाद्विशेष्यकप्रमायां समवायवष्टिनसामानाधिकरण्यसंबन्धेन कृष्णाऽवयव-
सनत्वेनसुरभिगन्धादेरेव प्रकारन्वसंभवात्, चित्रगन्धस्याऽप्रामाणिकतया
नादृशवशादावुक्तलक्षणस्याऽव्याप्तिर्दुर्वारेवेति भावः । ननु नानागन्धवद्घणु-
कत्रयारब्धे व्यगुक्ते गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः, घणुकगन्धस्याऽतीन्द्रियत्वेन तद्वि-
षयकत्वेन तादृशप्रत्ययोत्पादनाऽसंभवात् । असरेणौ रूपं विहाय सर्वेषां गुणा-
नामयोग्यत्वस्वर्वाकारे नानागन्धवन्नसरेण्वारब्धचतुरणुकादिविशेष्यकगन्धप्र-
तीत्यनुपपत्तिः, तस्माच्चित्ररूपवच्चित्रगन्धाङ्गीकारस्याऽऽवश्यकतया न तत्रा-
व्याप्तिर्न्यादाद्येन स्थलान्तरेऽव्याप्तिमाह । किंचेति । गन्धसमानाधिक-
रणेत्यादि । गन्धाधिकरणवृत्तिः या द्रव्यत्वाऽपराजातिः तद्वन्वस्येत्यर्थः ।
अत्र जलत्वादिक्रमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय गन्धसमानाधिकर-
णेति । गन्धाधिकरणत्वं तद्वृत्तित्वं च समवायेन विवक्षणीयम् । तेन
कालिकेन गन्धाधिकरणजलादौ वर्तमानम्, समवायेन गन्धाधिकरणपृथि-
व्यां कालिकेन वर्तमानं च जलत्वादिक्रमादाय नातिव्याप्तिः । सत्तामादाय
तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वापरेति द्रव्यत्वन्यूनवृत्त्यर्थकम्, तच्च द्रव्य-
त्वसमानाधिकरणत्वे सति द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वम्, तेन द्रव्यत्वव्युदासः । जातिमत्ता च समवायेन । तेन कालिकेन ।
तादृशजातिमन्वस्य जलादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः । वस्ततस्तु गन्धसमानाधि-
करणजलाऽसमवेतजातिमत्वमेव पृथिव्या लक्षणम्, तेन मूर्तत्वजात्यभ्युपग-
मपक्षे नोक्ताऽतिप्रसंग इति ध्येयम् । ननु सुरभिजलं, सुरभिःसमीरण इत्या-
द्यनुभवात् जलादावपि गन्धसिद्ध्या निरुक्तलक्षणं जलादावतिव्याप्तमित्या-
शयेन शंकते । नन्विति । पृथिवीगन्धस्यैवेति । स्वाश्रयसंयुक्तत्वसंब-
न्धेनेत्यर्थः । तत्र । जलादौ । अन्यथा उपाधिसंबन्धशून्यकालेऽपि तत्र तादृ-
शानुभवापत्तेः । कालस्य । महाकालस्य । सर्वाधारतया । कालिकसंबन्धे-
नेत्यादिः । सर्वाधारताप्रयोजकभिन्नसंबन्धेन । समवायसंबन्धेनेति
यावत् ।

इदमुपलक्षणम् । पृथिवीत्वजातिमत्वमपि पृथिव्यालक्षणम् । न च

पृथिवीत्वजातौ प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । गन्धसमवायिकारणतावच्छेदक-
तया पृथिवीत्वजातिसिद्धेः । तथाहि । समवायसंबन्धावच्छिन्नगन्धत्वाव-
च्छिन्नकार्यतानिरूपततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणता किञ्चिद्वर्मावच्छिन्ना
कारणतात्वान् घटनिष्ठकार्यतानिरूपितकपालनिष्ठकारणतावदित्यनुनानेन पृथि-
वीत्वसिद्धौ तस्य जातिलक्षणाक्रान्तत्वेन बाधकाभावेन च जातित्वमिति ।

पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरम-
स्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्त्ति
विषयो मृत्पाषाणादिः ॥

दी०—सर्वाधारताप्रयोजकसम्बन्धभिन्नसम्बन्धेन लक्षणस्या-
भिमतत्वात् । पृथिवीं विभजते सा द्विविधेति । नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियो-
गित्वम् । ध्वंसप्रतियोगित्वमनित्यत्वम् प्रकारान्तरेण विभजते । पुन-
रिति । आत्मनोभोगायतनं शरीरम् । यदवच्छिन्नात्मनि भोगो जायते
तद्भोगायतनम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । शब्देतरोद्भू-
तविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रिय-
त्वम् । शरीरेन्द्रियभिन्नोविषयः । एवं च गन्धवच्छरीरं पार्थिव-
शरीरम् । गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम् । गन्धवान् विषयः पार्थिव-
विषयः इति तल्लक्षणं बोध्यम् । पार्थिवं शरीरं दर्शयति—शरीर-
मिति । इन्द्रियं दर्शयति । इन्द्रियमिति । गन्धग्राहकमिति प्रयोजन-
कथनम् । घ्राणमिति संज्ञा । नासाग्रेत्याश्रयोक्तिः । एवमुत्तरत्र
ज्ञेयम् । पार्थिवविषयं दर्शयति—मृत्पाषाणेति ।

गं०—प्रकारान्तरेणेति । पृथिवीमित्यनुषज्यते । अत्र नित्यपृथिव्याः
शरीरेन्द्रियभिन्नत्वरूपविषयलक्षणाऽऽक्रान्तत्वेन विषयान्तर्गतत्वात्पृथिव्यास्त्रि-
विधत्वम् । तथा च पृथिवीसामान्यस्थैवद्वैविध्येन त्रैविध्येनच विभाग इति

भावः । अतएव पुनस्त्रिविधेत्युक्तिः संगच्छते इति ध्येयम् । केचित्तु अनित्य-
पृथिव्या एव त्रैविध्यं दर्शयन्ति । शरीरलक्षणमाह । आत्मन इति । आय-
तनम् । अवच्छेदकम् । उक्तमेव प्रकाशयति । यदवच्छिन्ने इति । यद्वि-
शिष्टे इत्यर्थः । आत्मनीत्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य जायते इत्यत्र
धात्वर्थोत्पत्तौ अन्वयः । भोगो जायत इति । समवायसंबन्धावच्छिन्नोत्प-
त्तिमान् भोग इत्यर्थः । तथा च यद्विशिष्टाऽऽत्मनिरूपितसमवायसंबन्धाव-
च्छिन्नोत्पत्तिमान् भोग इति फलितार्थः । अत्राऽन्त्यावयवित्वे सतीति विशेष-
णीयम् । तेन हस्तापादादीनामवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । भोगपदार्थमाह ।
सुखेति । सुखदुःखान्यतरनिष्ठलौकिकविषयताशालिसाक्षात्कार इत्यर्थः ।
इदमुपलक्षणम् । चाक्षुषाद्यवच्छेदकत्वम्, सुखाद्यवच्छेदकत्वम्, चेष्टाश्रयत्वं
च^१ शरीरलक्षणं बोध्यम् । चेष्टा च हिताऽहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया । न च
शरीरत्वजातिमत्वमित्येव लक्षणं कुतो न कृतमिति वाच्यम् । शरीरत्वं हि न
जातिः, पृथिवीत्वादिना सांकर्यादिति ध्येयम् । पृथिवीत्वादिना सांकर्यादिन्द्रिय-

१ न च चेष्टाश्रयत्वं हस्तादावतिव्याप्तम्, अव्याप्तं च मृतशरीरादौ, तत्र चेष्टावि-
रहादिति वाच्यम् । अन्त्यावयवविमात्रवृत्तिचेष्टावद् वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य तदर्थत्वात् ।
हस्तादावतिव्याप्तिवारणाय अन्त्यावयवविमात्रवृत्तीति जातिविशेषणम् । तत्त्वं च कार्यद्रव्या-
नारंभकत्वम् । अत्र द्रव्यत्वे सतीति न निवेशनीयम्, गौरवात् । घटत्वादिजातिव्युदासाय
चेष्टावद् वृत्तीति । सत्तादिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । चैत्रत्वादिजातिश्चेदृशीति तामादाय
लक्षणसमन्वयः । न च चैत्रत्वादिजातीनां शरीरनिष्ठत्वे मानाभावः, चैत्रो जानातीति प्रतीक्षा
प्रत्युत आत्मनिष्ठत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्, य एव चैत्रः कौमारे काश्यां दृष्टः, स
एव वार्द्धक्ये मथुरायामधिवसतीति प्रत्ययानुपपत्तेश्च । एतेन चैत्रादिशब्दानां शरीरवाचित्वेऽ-
प्यवच्छेदकतया ज्ञानवत्वस्य तत्रापि संभवात् पूर्वप्रतीतेरनुपपत्तिरिति परास्तमिति वाच्यम् ।
आत्मवाचित्वे चैत्रत्वस्य जातित्वाऽसंभवात् । चैत्रो रूपवानिति प्रत्ययानुपपत्तिप्रसंगाच्च
शरीरवाचित्वमेव । जानातीति प्रतीतेस्तु कैव गतिः । य एव चैत्र इत्यादौ तु तच्छरीरोप-
हितात्मनि निरुद्धलक्षणा । इत्थं च शिवत्व-विष्णुत्वादिजातयोपि शरीरनिष्ठा एवेति ध्येयम् ।

वमपि न जातिरित्याशयवानिन्द्रियसामान्यलक्षणमाह । शब्देतरोद्भूतेति । शब्देतरं ये उद्भूतविशेषगुणाः तदनाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणीभूतो यो मनःसंयोगस्तदाश्रयत्वमित्यर्थः । अत्रेत्थं प्रक्रिया । आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, ततःप्रत्यक्षम्, आत्ममनःसंयोगः इन्द्रियमनःसंयोगश्च प्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः । चक्षुषि ये विशेषगुणास्तेऽनुद्भूताः, तथा च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वस्य ज्ञानकारणः नृत्तचक्षुर्मनःसंयोगाश्रयत्वस्य च चक्षुषि सत्त्वालक्षणसमन्वयः । सत्यन्तदलानुपादाने आत्मनि अतिव्याप्तिः, ज्ञानकारणीभूताऽऽत्ममनःसंयोगाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वात् । सत्यन्तदलोपादाने तु शब्देतरे ये उद्भूतविशेषगुणा ज्ञानसुखादयस्तदनाश्रयत्वविरहात्प्रतिव्याप्तिः । श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति, श्रोत्रस्य आकाशरूपतया, उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य तत्र सत्त्वेन तदनाश्रयत्वविरहात् । चक्षुरादावव्याप्तिवारणायोद्भूतेति, तत्र शब्देतरविशेषगुणस्य अनुद्भूतरूपादेः सत्त्वात् । उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सांकर्यात्, शुक्लत्वं विहाय उद्भूतत्वं नीलादौ, उद्भूतत्वं विहाय शुक्लत्वं अनुद्भूतशुक्ले, उभयोः समावेशः उद्भूतशुक्ले इति । न च शुक्लत्वव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वम्, एवं च शुक्लनीलादिनिष्टं भिन्नभिन्नमेवोद्भूतत्वमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सति व्यतिरेकव्यभिचारेण चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतत्वविशिष्टरूपत्वेन हेतुताभङ्गप्रसंगात्, किन्तु शुक्लत्वादि-व्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना, तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति स्वीकार्यम्, एव च तादृशोद्भूतगुणः संयोगादिरपीति तदनाश्रयत्वाभावादसंभववारणाय विशेषेति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । तद्घटकज्ञानकारणेत्यपि तद्वारणाय । कालादौ रूपाभावाच्चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तकालविशेषणतायाः सन्निकर्षतया तद्घटकचक्षुःसंयोगस्यापि हेतुत्वेन तदाश्रयकालादावतिव्याप्तिवारणाय मनः पदम् । विषयेन्द्रियावयवसंयोगस्य प्रत्यक्षकारणतया तदाश्रयस्य इन्द्रियावयवस्य वारणाय तदिति प्राचीनाः । शरीरेन्द्रियभिन्न इति । शरीरभिन्नत्वे सति इन्द्रियभिन्नत्वे सति उपभोगसाधनं विषय इत्यर्थः ।

एवं चेति । शरीरादिसामान्यलक्षणेपु ज्ञातेषु चेत्यर्थः । गन्ध-
वच्छरीरमिति । गन्धवन्निष्ठनिरुक्तशरीरत्वं पार्थिवशरीरस्य लक्षण-
मित्यर्थः । तत्तल्लक्षणं बोध्यमिति । पृथिवीशरीरलक्षणवत् जलादिशरी-
रादिलक्षणं ज्ञेयमित्यर्थः । पृथिवीशरीरं दर्शयतीति । पृथिवीशरीरस्वरूपं
दर्शयतीत्यर्थः । मूले अस्मदादीनामिति । अवच्छेदकत्वं पठ्यर्थः । तथा
चाऽऽसदादिरूपाऽऽमनोऽवच्छेदकीभूतं यच्छरीरं तत्पार्थिवशरीरमित्यर्थः ।
आत्मा हि शरीरावच्छिन्नः, तदवच्छेदकं शरीरमिति । अस्मच्छब्देन योनिजपरि-
ग्रहः । आदिना अयोनिजस्वेदजोद्भिज्जयोः परिग्रहः । मूले । गन्धग्राहक-
मिति । गन्धस्य ग्राहकं गन्धग्राहकम् । त्रिषयं पठ्यर्थः । ग्रहघातो-
ज्ञानमर्थः । एतुलप्रत्ययस्य जनकत्वमर्थः । तथा च गन्धविषयकज्ञानजनक-
मित्यर्थः । नासाग्रवर्त्तीति । अग्रावच्छेदेन नासावर्त्तीत्यर्थः । न तु
नासाग्रमेव घ्राणम् ।

न च घ्राणेन्द्रिये मानाभाव इति वाच्यम् । गन्धसाक्षात्कारो
मनोभिन्नेन्द्रियकरणकः मानसेतरसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवदित्यनुमानस्यैव
प्रमाणत्वात् । एवं गन्धपदस्थाने रसादिपदं निक्षिप्य रसनादीन्यग्रे
साधनीयानि ।

न च घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । घ्राणेन्द्रियं
पार्थिवं^१ द्रव्यत्वे सति गन्धभिन्नरूपाद्यन्यतमाऽऽव्यंजकत्वे सति गन्धविषयक-
लौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्, कुंकुमगन्धाभिव्यंजकगो-
घृतवदित्यनुमानस्यैव प्रमाणत्वात् ।

पृथिवीविषयस्य स्वरूपमाह । विषयो मृत्पाषाणादिरिति मृच्च पाषा-
णश्च मृत्पाषाणौ तौ आदी यस्येति विग्रहः । आदिपदेन पृथिवीमात्रपरिग्रहः ।

१ पृथिवीजन्यम् । समवायेन पृथिवीत्वं साध्यमिति तु फलितार्थः । तेन पृथिवी-
जन्यत्वेऽपि न पृथिवीत्वाऽसिद्धिदोषतादवस्थ्यम् । न च पृथिवीजन्यत्वेन पृथिवीत्वा-
ऽनुमानम् । रूपादौव्यभिचारादिति ध्येयम् ।

अथ पापाणे गन्धाभावाद् गन्धवत्त्वलक्षणमव्याप्तम् तत्र गन्धसत्त्वे गन्धोपलब्धिप्रसंगादिति चेन्न । तत्राऽनुद्गूनगन्धस्वीकारात् । तथा च पापाणं गन्धवत् पृथिवीत्वाद् घटवदित्यनुमानमेव प्रमाणतया बोध्यम् । ननु पापाणस्य पृथिवीत्वे एव किं मानमिति चेद् । इत्थम् । पापाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धः, अतस्तत्र पृथिवीत्वं निर्विवादम् । ततश्च भस्मारंभकपरमाणवः गन्धवन्तः गन्धवद्भस्मोपादानत्वात् । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते इति न्यायान् । एवं च तत्रापि गन्धवत्त्वेन पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् । भस्मारंभकावयवपापाणारंभकावयवयोरैक्येन “पापाणपरमाणवः गन्धवन्तः गन्धवद्भस्मोपादानत्वादित्यनुमानबलेन” पापाणपरमाणुषु गन्धसिद्धौ पृथिवीत्वसिद्धिः । ततः पापाणभस्म पापाणोपादानोपादेयं पापाणध्वंसजन्यत्वात् महापटध्वंसबन्धस्त्रण्डपटवदित्यनुमानेन भस्मनि पापाणोपादानोपादेयत्वसिद्धौ तुल्यवित्तिवेद्यतया “पापाणं पृथिवी गन्धवद्भस्मोपादानोपादेयत्वादित्यनुमानेन पृथिवीत्वसिद्धिः ।

शीतस्पर्शवत्य आपः, ता द्विविधा, नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणल्लोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ।

दी०—अपांलक्षणेणमाह—शीतेति । उत्पन्नविनष्टेजलेऽव्याप्तिवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । शीतं शिलातलमित्यादौ जलसम्बन्धादेव शीतस्पर्शभानमिति नातिव्याप्तिः, अन्यत्सर्वं पूर्वीत्या व्याख्येयम् ।

शं०—अपां लक्षणमाह । क्रमप्राप्तानामित्यादिः । शीतस्पर्शवत्वं अपां

लक्षणम् । शीतत्वं स्पर्शत्रव्याप्यजातिविशेषः । तदवच्छिन्नवत्वमेव लक्षणम् । न तु स्पर्शत्वस्यापि प्रवेशः, व्यर्थत्वात्, परन्तु शीतत्वं स्पर्शत्रव्याप्यमिति स्फुटीकरणाय स्पर्शपदमुपात्तमिति ध्येयम् । अत्र जलत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्, सा जातिः, जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकतया जन्यजलमात्रवृत्तिजानिसिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणतया सिद्ध्यति । तथा च समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यशीतस्पर्शत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, इत्यनुमानेन जन्यजलत्वजातिसिद्धिः, ततः समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यजलत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानेन परमाणुसाधारणजलत्वाजातिसिद्धिः ।

नन्वेवमपि जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकतया सिद्धाया जन्यजलत्वजातेर्यथा न परमाणुवृत्तित्वं, तथा जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया सिद्धाया अपि जलत्वजातेर्नान्यावयविजलवृत्तित्वम् साधकाभावादित्थं च नित्यानित्यसाधारणजलत्वजातौ मानाभाव इति चेन्न । जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया सिद्धजलत्वस्याऽन्यावयविजलवृत्तित्वानभ्युपगमे जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकतया सिद्धजात्या सांकर्यवारणाय तत्रापि तद्वृत्तित्वमुपगन्तव्यमिति सिद्धं सर्वजलसाधारणजलत्वमिति दिक् ।

उत्पन्नविनष्टे जले इति । द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिजले इत्यर्थः । द्रव्यत्वापरजातीति । द्रव्यत्वव्याप्यजातीत्यर्थः । न च मूर्त्तत्वजात्यभ्युपगमपक्षे मूर्त्तत्वजातिमादाय घटादावतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । द्रव्यत्वव्याप्येत्यस्य पृथिव्यसमवेतार्थकत्वात् । तथा च पृथिव्यवृत्तिशीतस्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं लक्षणं फलितम् । यथाश्रुतपरिष्कृतलक्षणभ्याऽतिव्याप्तिसंपादकभ्रमं निराकरोति । शीतं शिलातलमित्यादाविति । आदिना शीतं सुवर्णं, शीतो वायुरिति प्रतीतिपरिग्रहः । जलरूपोपाधिसंबन्धवशादेवेत्यर्थः । तथा च शीतं शिलातलमिति प्रतीतेः जलरूपोपाधिसंयोगसत्तानियतसत्ताकत्वात्, जलनिष्ठशीतस्य स्वसमवायिसंयोगसंबन्धेन

तादृशप्रतीतिविषयत्वाभ्युपगमेनैवोपपत्तोः तत्र समवायेन शीतस्पर्शसाधक-
प्रमाणाऽभावाच्च तत्राव्याप्तिः । अन्यत्सर्वामिति । नित्यत्वादिस्वरूपं,
जलीयशरीरार्दानां लक्षणं चेत्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्येयमिति । पृथिव्या
इवोद्भवमित्यर्थः ।

ननु जलशरीरसत्त्वे चक्षुषा कुतो न गृह्यते इत्यत आह । मूले । वरु-
णल्लोके इति । तथा च दूरस्थत्वान्नप्रत्यक्षविषय इति भावः । न च तच्छ-
रीरस्य जलत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । जलत्वं शरीरसमवेतं जातित्वे सति
परमाणुविशिष्टत्वात्, पृथिवीत्ववद् । वै० स्वसमवेतत्व-स्वसमवेतसमवेतत्वो-
भयसंबन्धेन, इत्यनुमानस्यैव प्रमाणत्वात् ।

ननु रसनेन्द्रियस्य जलीयत्वे किं मानमिति चेन्न । रसनं जलीयं द्रव्य-
त्वे सति रसभिन्नरूपाद्यन्यतमाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सत्तुरसा-
भिव्यञ्जकोदकवदित्यनुमानस्यैव प्रमाणत्वात् ।

उष्णस्पर्शवत्तेजः । तद् द्विविधम् । नित्यम-
नित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं कार्यरूपम् ।
पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमा-
दित्यलोके । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्र-
वर्ति । विषयश्चतुर्विधः, भौमदिव्यादर्याकरजभे-
दात् । भौमं बन्ध्यादिकं अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि ।
भुक्तस्य परिणामहेतुस्यैदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ।

दी०—तेजसोलक्षणमाह—उष्णस्पर्शवदिति । ‘उष्णजलम्’
इति प्रतीतेस्तेजःसम्बन्धानुविधायित्वात् नातिव्याप्तिः । विषयं विभ-
जते—भौमेति ।

शं०—तेजसो लक्षणमाहेति । क्रमप्राप्तस्येत्यादिः, उष्णस्पर्श-

वत्त्वं^१ तेजसो लक्ष्यम् । उष्णस्पर्शसमानाधिकरणजलासमवेतजातिमत्वमिति यावत् । तेनोत्पन्नविनष्टतेजसि नाव्याप्तिः । उष्णं जलमित्यादिप्रतीतेरिति । आदिना उष्णो वायुः, उष्णमयोगोलकमित्यादिप्रतीतेः परिग्रहः । तेजः संबन्धानुविधायित्वादिति । तेजोरूपोपाधिसंयोगसत्तानियतसत्ताकत्वादित्यर्थः नातिव्याप्तिरिति । तथा च तादृशप्रतीतेः स्वसमवायिसंयोगसंबन्धेन उपाधिगतोष्णस्पर्शविषयत्वेनैवोपपत्तेः जलादौ समवायेनोष्णस्पर्शसाधकप्रमाणाभावेन न तत्राऽतिव्याप्तिरितिभावः । तेजस्त्वजातिसिद्धिस्तु जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया जन्यतेजस्त्वजातिसिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया सिद्ध्यति । प्रकारः पूर्ववत् । चक्षुस्तेजसं द्रव्यत्वे सति स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात्प्रभावादित्यनुमानमेव चक्षुपस्तैजसत्वे मानं बोध्यम् ।

मूले । भौमेत्यादि । भूमौ भवं भौमं, दिवि भवं दिव्यं, उदरे भवं भौदर्यं, आकरे जायते इत्याकरजमिति व्युत्पत्तिर्बोध्या । भौमं दर्शयति । वन्ध्यादीति । आदिना प्रदीपादेः परिग्रहः । इदं तु काष्ठतैलादिरूपपार्थिवेन्धनकमिति बोध्यम् । दिव्यं दर्शयति । अबिन्धनमिति । दिव्यं विद्युदादि अबिन्धनमिति योजना । आपः इन्धनं उद्दीपकं यस्य, अग्निः इन्धनं उद्दीपनं यस्येति वा व्युत्पत्तिः । आद्ये करणे ल्युट्, द्वितीये भावे ल्युङिति विशेषः, आदिना उत्काङ्क्षानलपरिग्रहः । भौदर्यं दर्शयति । भुक्तस्येति । अन्नादेरित्यर्थः । परिणामः परिपाकः, रक्तवसामांसमलधातुरूपेण निष्पत्तिः, तत्र हेतुः—निमित्तकारणमित्यर्थः । जाठररूपमिति यावत् । आकरः खनिः तत्र जातमित्यर्थः । आदिना रजतादिपरिग्रहः ।

दी०—ननु सुवर्णं पार्थिवम् पीतत्वाद् गुरुत्वात् हरिद्रावत् इति चेत् न । अत्यन्तानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशदर्शनेन

१ स्वर्णचन्द्रकिरणादौ तु उष्णस्पर्शः पार्थिवादिस्पर्शेनाऽभिभूतः, मण्यादिना वन्ध्यादाविव, तेन न तत्राऽव्याप्तिः ।

जलमध्यस्थघृतादौ द्रवत्वनाशादर्शनेन च असति प्रतिबन्धके पार्थिव-
द्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभाववधारणात् । सुवर्णस्य
अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिव-
त्वानुपपत्तेः, तस्मान् पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकतया द्रवद्रव्या-
न्तरसिद्धौ नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेः, रूपव-
त्तया वाय्वादिध्वनन्तर्भावान्, तैजसत्वसिद्धिः । तस्योष्णस्पर्शभा-
स्वरूपधोरुपप्रभकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबन्धादनुपलब्धिः,
तस्मान् सुवर्णं तैजसमिति सिद्धम् ।

शं०—सुवर्णस्य तैजसत्वं व्यवस्थापयितुं भादावाक्षिपति । नन्वित्या-
दिना । पीतत्वादिति । न च हेन्वन्तरानुसरण व्यर्थमिति वाच्यम् ।
पीतत्वस्य पार्थिवत्वसाधकत्वात्, गुरुत्वस्य तु तेजोभिन्नत्वसाधकत्वात् । न च
द्वितीयानुमानं व्यर्थमिति वाच्यम् । परमतनिराकरणपूर्वकस्वसिद्धान्तकथन-
स्याऽवश्यकतया पराभिमततेजस्वाभावसाधनाय तस्याऽवश्यकत्वादिति ।
सुवर्णं ^१ अपार्थिवं असति प्रतिबन्धके अत्यन्ताऽनलसंयोगे सति अनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी इत्यनुमानेन सुवर्णस्य

श्लो १ अत्यन्ताऽनलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणमित्यर्थः । तेन न
वाधपत्ताऽप्रसिद्धी । अपार्थिवमिति । तैजसमित्यर्थः । जलमध्यस्थ घृतादौ व्यभिचारवार-
यायाऽसति प्रतिबन्धके इति । अग्निसंयोगाऽसमानाधिकरणद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचार-
वारणाय अत्यन्ताऽनलसंयोगे सतीति । उच्छिद्यमानोद्रवो, द्रवत्वं, यस्य स उच्छिद्य-
मानद्रवः, न उच्छिद्यमानद्रवः इत्यनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्वमिति । अनुच्छि-
द्यमानेति । नाशाऽप्रतियोगीत्यर्थः । अत्राऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्येवार्थो,
ननुच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादित्यर्थः, गगनादौ व्यभिचारात् । न च पीतिम-
गुरुत्वाभ्रयस्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वाद्दुव्यभिचार इति
वाच्यम् । पार्थिवभागस्य जलमध्यस्थमसीचूर्णवद्रुतत्वादिति ध्येयम् ।

पीतिमगुरुत्वाश्रयतोऽतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयन्ननुमानेऽ प्रयोजकत्वशंकावा-
 रणायाऽनुकूलतर्कं दर्शयति । अत्यन्तानलेति । घृतादाविति । आदिना
 जलत्वादिपरिग्रहः । द्रवत्वनाशदर्शनेन । द्रवत्वनाशस्याऽनुभवसि-
 द्धत्वेनेत्यर्थः । एतेन पार्थिवद्रवत्वनाशं प्रति विजातीयाग्निसंयोगस्य कारण-
 त्वं सूचितम् । जलमध्यस्थेति । विजातीयाग्निसंयोगे सत्यपीति शेषः ।
 नाशाऽदर्शनेनेति । एतेन पृथिवीद्रवत्वनाशं प्रति द्रवद्रव्यान्तरस्य सयो-
 गेन प्रतिबन्धकत्वमाविष्कृतम् । पार्थिवत्वानुपपत्तेरिति । पीतिमाश्रय-
 निष्ठद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकस्येत्यादिः । पृथिवीस्वरूपत्वासंभवादित्यर्थः । तस्या-
 पि पृथिवीस्वरूपत्वे विजातीयाग्निसंयोगेन तन्निष्ठद्रवत्वस्यापि नाशा
 पीतिमाश्रयनिष्ठद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरित्याशयः । एवं च अत्य-
 न्ताग्निसंयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः, द्रवत्वनाशप्रतिबन्धकविजातीयद्रवद्रव्य-
 संयुक्तः अत्यन्तानलसंयोगेऽपि अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् जलमध्य-
 स्थघृतवदित्यनुमानं फलितम् । इदमुपलक्षणम् । अत्यन्ताग्निसंयोगी पीति-
 मगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे
 सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवदित्यनुमाने-
 नाऽपि तत्सिद्धिर्बोद्ध्या । जलत्वानुपपत्तेरिति तथा च पीतरूपाश्रयनिष्ठ-
 द्रवत्वनाशप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यं जलभिन्नं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वाद् घृतवदित्य-
 नुमानाजलभिन्नत्वसिद्धिरिति भावः । रूपवच्चेति । तथा च तादृशद्रव्यं
 वाय्वादिभिन्नं रूपवत्त्वादित्यनुमानेन वाय्वादिभिन्नत्वसिद्धिः । न च स्वरू-
 पासिद्धिरिति वाच्यम् । वाय्वादिवत् रूपवद्भिन्नद्रव्यस्याऽप्रतिबन्धकत्वेन
 तद्वदेतस्यापि प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या रूपवत्त्वस्वीकारादिति । तैजसत्वसि-
 द्धिरिति । प्रतिबन्धकद्रवद्रव्यस्येत्यादिः । ननु तस्य तैजसत्वे, तत्र उष्ण-
 स्पर्शभास्वरूपयोः कुतो नोपलब्धिरत आह । तस्येति । प्रतिबन्धकद्रव्य-
 स्येत्यर्थः । उपष्टम्भकेति । अभिभावकेत्यर्थः । प्रतिबन्धादिति । अभि-
 भूतत्वादित्यर्थः । अनुपलब्धिरिति । प्रत्यक्षाऽविषयत्वमित्यर्थः । तस्मा-
 दिति । प्रतिबन्धकद्रव्यस्य उष्णस्पर्शभास्वरूपवत्त्वे बाधकाभावादित्यर्थः ।

रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । स द्विविधः । नित्यो-
ऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः
पुनस्त्रिविधः । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायु
लोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्त्ति ।
विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः । शरीरान्तः संचारी
वायुः प्राणः, स चैकोऽप्युपाधिभेदात् प्राणापानादि-
संज्ञां लभते ।

न्या०—एवं पृथिव्यादित्रिकं निरूप्य वायुं निरूपयति । रूपरहि-
तेति । रूपरहितत्वेसति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । सति सप्तम्या
विशिष्टार्थकतया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावविशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । विशेषणांशाऽनुपादाने
स्पर्शवत्त्वमात्रस्यलक्षणत्वे पृथिव्यादित्रिकेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्पर्श-
वत्त्वसत्त्वाद्दत्तस्तद्वारणाय विशेषणोपादानम् । तावन्मात्रोपादाने आ-
काशादावतिव्याप्तिः, तत्रापि रूपरहितत्वसत्त्वाद्दत्तस्तद्वारणाय विशेष-
व्योपादानम् ।

शं०—मूले रूपरहितेति । रूपेण रहितो रूपरहितः । अत्र तृतीयार्थः
प्रतियोगित्वम्, रहधातोरभावः, क्तप्रत्ययस्यचाऽऽश्रयत्वमर्थः । तथा च रूप-
प्रतियोगिकाभावाश्रयत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणमित्यर्थः । तथा च सम-
वायसंबन्धावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं फलितम्, तेन
संयोगेन रूपाभावं—रूपघटोभयाभावं चादाय पृथिव्यादौ नातिव्याप्तिः ।
स्पर्शवत्त्वं च स्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकजातिमत्वम्, तेनोत्पत्तिक्ष-
णावच्छेदेन वायौ, उत्पन्नविनष्टवायौ च नाव्याप्तिः । रूपासमानाधिकरण-

स्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्वमिति निष्कर्षः । तेन उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन घटादौ उत्पन्नविनष्टघटादौ च रूपरहितत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

त्वग्निन्द्रियं वायवीयं स्पर्शभिन्नरूपाद्यन्यतमाऽव्यञ्जकत्वे सति स्पर्श-
व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदित्यनुमानेन त्वग्नि-
न्द्रियस्य वायुत्वसिद्धिर्बोद्ध्या । मूले । सर्वाशरीरवृत्तीति । शरीरनिरूपित-
देशविशेषानवच्छिन्नवृत्तिताश्रयमित्यर्थः । शरीरत्वव्यापकमिति यावत् । शरी-
रान्तःसंचारीति । य एव वृक्षादिकंपनहेतुः स एव शरीरान्तःसंचारी-
चेप्राणशब्देन व्यवह्रियते इत्यर्थः । स चैकोपि । शरीरान्तःसंचारी प्राणश-
ब्दवाच्यः लाघवादेकोपि सन्नित्यर्थः । उपाधिभेदादिति । हृदादिरूपस्थान-
भेदात् क्रियाभेदाच्चेत्यर्थः ।

न्या०—अतिव्याप्तिर्नाम अलक्ष्ये लक्षणासत्वम् । यथा गोः-
शृङ्गित्वं लक्षणं कृतं चेह्लक्ष्यभूतगोभिन्नमहिष्यादावतिव्याप्तिस्तत्रापि
शृङ्गित्वस्यविद्यमानत्वात् । अव्याप्तिर्नाम, लक्ष्यैकदेशाऽवृत्तित्वम् ।
लक्ष्यैकदेशे, लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयीभूते क्वचिह्लक्ष्ये लक्षणाऽसत्वम-
व्याप्तिरित्यर्थः । यथा गोर्नीलरूपवत्त्वं लक्षणं कृतं चेह्लक्ष्यतावच्छेद-
काश्रयीभूतश्वेतगवि अव्याप्तिस्तत्रनीलरूपाभावात् । असम्भवो
नाम लक्ष्यमात्रे कुत्रापि लक्षणाऽसत्वम् । यथा गोरेकशफवत्त्वं
लक्षणं कृतं चेत्, गोसामान्यस्य द्विशफवत्त्वेन एकशफवत्वस्य
कुत्राप्यसत्वात् । अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवानां निष्कृष्टलक्षणं
तु लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः । अव्याप्तिस्तु लक्ष्य-
तावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । असम्भवस्तु
लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।

दी०—वायुं निरूपति । रूपरहितेति । आकाशादावतिव्याप्ति-

वारणाय स्पर्शवानिति । पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय रूपरहितेति । ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भावः इत्यत आह । शरीरेति । सचेति । एक एव प्राणः स्थानभेदात् प्राणापानादिशब्दैर्व्यवहियत इत्यर्थः । स्पर्शानुमेयो वायुः । तथाहि योऽयं वायौ वाति सति अनुष्णाशीतस्पर्शो भासते स स्पर्शः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपवत् । नचाऽस्य पृथिवी आश्रयः, उद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्वनियमात् । न जलतेजसी, अनुष्णाशीतत्वात् । न विभुचतुष्टयम्, सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगात् । न मनः, परमाणुस्पर्शस्याऽतीन्द्रियत्वाद्, तस्माद् यः प्रतीयमानस्पर्शाश्रयः स वायुः । ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटवत् इति चेत् न उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात्, यत्र द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं तत्र उद्भूतरूपवत्त्वम् इति घटादौ साध्यव्यापकत्वम् । पक्षे साधनाव्यापकत्वम् । नचैवं तप्तवारिस्थतेजसोऽप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिः । इष्टत्वात् । तस्मात् रूपरहितत्वाद्वायुरप्रत्यक्षः ।

गं०—ननु वायौ प्रमाणाभावात् तस्य लक्षणादिकरणमयुक्तमित्याशंकां प्रमाणप्रदर्शनेन परिहरति । स्पर्शानुमेयो वायुरिति । तथा च महत्वोद्भूतरूपवद्द्रव्यसंयोगाऽसमानकालीनप्रत्यक्षविषयः स्पर्शः पृथिव्याद्यष्टद्रव्याऽतिरिक्तद्रव्यसमवेतः पृथिव्याद्यष्टद्रव्याऽसमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वादिति परिशेषानुमानेन पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तवायुनामकनवमद्रव्यसिद्ध्या नोक्तशंकेति भावः । विशेष्यासिद्धिं परिहरति । तथाहीति । वायौ वाति सति । वायुसंयोगे सतीत्यर्थः । महत्वोद्भूतरूपवद्द्रव्यसंयोगेऽसतीत्यावत् । भासते इति प्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । तथा च महत्वोद्भूतरूपवद्द्रव्यसंयोगाऽसमानकालीनप्रत्यक्षविषयः स्पर्श इत्यर्थः । क्वचिदाश्रितः । द्रव्यसमवेत इत्यर्थः । रूपवदिति । भनेन विशेष्वाऽसिद्धिः परिहृता ।

सत्यन्तासिद्धिं क्रमेण परिहरति । नचेति । अस्य । तादृश-

स्पर्शस्य । पृथिवी आश्रयः । पृथिव्यधिकरणमित्यर्थः । एवं च तादृश-
स्पर्शाधिकरणं उद्भूतस्पर्शविशिष्टपृथिवीत्वाभाववत् उद्भूतरूपाभावात् रूप-
वदित्यनुमानं फलितम् । उद्भूतरूपस्य उद्भूतस्पर्शविशिष्टपृथिवीत्वव्यापकतया
व्यापकाभावेन व्याप्याभावसिद्धेरिति । न जलतेजसीति । तादृशस्पर्शा-
श्रयः न जलं, न वा तेज इत्यर्थः । न विभुचतुष्टयमिति । तादृशस्पर्शाधि-
करणं विभुचतुष्टयं नेत्यर्थः । एवं च तादृशस्पर्शः आकाशादि-आत्मान्तान्यतम-
समवेतत्वाभाववान् गुहादिप्रविष्टशरीरावच्छेद्यप्रत्यक्षनिरूपितलौकिकविषय-
ताशून्यत्वे सति विशेषगुणत्वाद् घटरूपवदिति फलितम् । शब्दादौ व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तम् । कालपरिमाणादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम् ।
तर्कमाह । सर्वात्रेति । स स्पर्शो यदि आकाशादि-आत्मान्तान्यतमसंमवेत-
विशेषगुणः स्यात्तदेत्यादिः । गुहादिप्रविष्टशरीरावच्छेद्यप्रत्यक्षनिरूपितलौकि-
कविषयतावान्स्यादित्यर्थः । न मन इति । तादृशस्पर्शाधिकरणं मनोभिन्नमि-
त्यर्थः । मनःसमवेतत्वाभाववत् लौकिकविषयतावत्त्वात् घटादिरूपवदित्यनु-
मानं फलितम् । तत्रापि तर्कं दर्शयति । परमाणुस्पर्शस्येति । अत्र स्पर्श-
पदं गुणकर्मोपलक्षकम् । परमाणुसमवेतगुणादेरित्यर्थः । अतीन्द्रियत्वादिति
लौकिकविषयताशून्यत्वादित्यर्थः । स च स्पर्शो यदि मनःसमवेतः स्यात्तदा
लौकिकविषयताशून्यः स्यादिति तर्कः पर्यवसन्नः । तस्मादिति । परिशेषा-
नुमानादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । असति रूपवद्द्रव्याभिघाते यो यं
पर्णादिषु शब्दसन्तानः सः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानाव-
यवद्द्रव्यसंवन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् । एवं
नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवद् । एवं रूपवद्द्रव्याभिघात-
मन्तरेण तृणे कर्मस्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदी-
पूराहतकाशादिकर्मवदित्यादीन्यपि बोध्यानि ।

वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं कारणम् , किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे-
रूपम् , स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शःकारणमिति वायोः प्रत्यक्षत्ववादिनवीनमतं

द्वूपयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । नन्वित्यादिना । अनुद्धूतस्पर्शाश्रये त्वगिन्द्रिये व्यभिचारवारणाय हेतौ प्रत्यक्षेति । ननु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाऽव्यापकत्वं उपाधिः, एवं च तादृशप्रत्यक्षत्वस्य गुणादावपि सत्त्वेन तत्रोद्धूतरूपाभावेन साध्याव्यापकत्वात्कथं तस्योपाधित्वमित्यत आह । यत्रेति । तथाचोद्धूतरूपस्य पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वाच्चिन्नसाध्यव्यापकत्वान्नोपाधित्वभंग इति भावः । एवं । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्याप्युद्धूतरूपाभावेन प्रत्यक्षत्वानंगीकारे । अप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति । उद्धूतरूपाभावादित्यर्थः ।

दी०—इदानीं कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते । ईश्वरस्य चिकीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते, ततः परमाणुद्वयसंयोगे सति द्वयणुरुत्पद्यते । त्रिभिर्द्वयगुणैस्त्रयणुकम्, एवं चतुर्णुकादिक्रमेण महापृथिवी, महत्य आपः, महत्तेजः, महान् वायुरुत्पद्यते । एवमुत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य संजिहीर्षावशात् क्रियया परमाणुद्वयविभागे सति द्वयणुकस्य नाशः । तत्त्रयणुकस्य इत्येवं पृथिव्यादिनाशः । असमवायिकारणनाशात् द्वयणुकनाशः । समवायिकारणनाशात् त्रयणुकनाश इति सम्प्रदायः । सर्वत्रासमवायिकारणनाशाद् द्रव्यनाश इति नवीनाः । किम्पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम् । उच्यते । जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रजो दृश्यते तत्सावयवं चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवत् । त्रयणुकावयवोऽपि सावयवः महदारम्भकत्वात् तन्तुवत् । यो द्वयणुकावयवः स एव परमाणुः, स च नित्यः । कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा च मेरुसर्षपयोरपि तुल्यपरिमाणुपत्तेः । सृष्टिप्रलयसद्भावे “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति श्रुतिः प्रमाणम् । सर्वकार्यद्रव्यध्वंसोऽवान्तरप्रलयः । सर्वभावकार्यध्वंसोमहाप्रलय इति विवेकः ।

गं०—इदानीमिति । पृथिव्यादिचतुष्टयस्य लक्षणस्वरूपप्रामाण्यक-

धनानन्तरमित्यर्थः । उत्पत्तिविनाशक्रम इति । उत्पत्तिक्रमः विनाशक्रम-
 श्चेत्यर्थः । कथयते । शिष्यबुद्धिवैश्यायेत्यादिः । सप्रमाणमुच्यते इत्यर्थः ।
 ईश्वरस्येत्यादि । तथाहीत्यादिः । चिकीर्षावशादिति । कर्तुमिच्छा
 चिकीर्षा—कुर्यामित्याकारिका — तादृशेच्छारूपनिमित्तकारणात्, अदृष्टवदा-
 त्मसंयोगरूपाऽसमवायिकारणसहकृतादित्यर्थः । क्रियेति । द्रव्यारंभानु-
 गुणक्रियेयर्थः । ततः । तादृशक्रियाजन्यविभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशादि-
 त्यर्थः । उत्पत्तिक्रममुपाद्य नाशक्रममुपपादयति । एवमिति । उत्पत्तिक्रम-
 कथनानन्तरमित्यर्थः । उत्पन्नस्य कायद्रव्यस्येति । अत्रोत्पन्नस्येति स्व-
 रूपकथनम्, अनुत्पन्नकार्पद्रव्याऽप्रसिद्धेरिति ध्येयम् । संजिहीर्षावशा-
 दिति । संहर्तुमिच्छारूपनिमित्तकारणादित्यर्थः । अत्रापि अदृष्टवदात्मसंयोग-
 स्याऽसमवायिकारणता बोध्या । क्रियेति । तृतीयार्थोजन्यत्वम्, तस्य
 विभागेऽन्वयः । द्वैत्यणुकनाश इति । आरम्भसंयोगनाशपूर्वकद्रव्यणुकनाश
 इत्यर्थः । इत्येवमिति । एतादृशक्रमेणेत्यर्थः । पृथिव्यादिनाश इति ।
 कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयनाश इत्यर्थः । असमवायिकारणनाशादिति ।
 परमाणुद्रव्यसंयोगनाशादित्यर्थः । न तु समवायिकारणनाशात्, समवायिका-
 णस्य परमाणोर्नाशाऽसंभवादिति भावः । समवायिकारणनाशादिति ।
 द्रव्यणुकादिनाशादित्यर्थः । त्र्यणुकनाश इति । त्र्यणुकादिनाश इत्यर्थः ।
 संप्रदाय इत्यस्वरसः, तद्वीजन्तु क्वचित्समवायिकारणनाशस्य क्वचिदसम-
 वायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे कार्यकारणभावद्वयकल्पनाप्रयुक्तगौरव-
 मिति । द्रव्यनाश इति । स्वीक्रियते शेषः । एतन्मते कार्यद्रव्यनाशमात्रे
 अवयवसंयोगनाशस्यैव हेतुतया नोक्तगौरवम् । नवीना इति । वदन्तीति
 शेषः । अत्र त्र्यणुकादिनाशं प्रति असमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वस्वीकारे
 द्रव्यणुकनाशानन्तरं द्रव्यणुकसंयोगनाशः तदुत्तरक्षणे त्र्यणुकनाशस्य वाच्यतया
 एतन्मते क्षणविलंबः समवायिकारणं विना क्षणद्वयं द्रव्यस्य स्थित्यापत्तिः ।
 प्राचीनमते तु द्रव्यणुकनाशद्वितीयक्षणे एव द्रव्यणुकसंयोग-त्र्यणुकयोः नाश-
 स्वीकाराच्चोक्तदोषापत्तिरित्यस्वरसो नवीना इत्यनेन सूचित इति ध्येयम् ।

ननु पृथिःयादिचतुष्टयस्य पूर्वोक्तोत्पत्तिविनाशक्रमोऽयुक्तः परमाणुद्वय-
 णुकयोर्मानाभावात् । नचैवं सति समवायिकारणस्याऽसमवायिकारणस्य च
 विरहेण त्र्यणुकानुत्पत्तिप्रसंग इति वाच्यम् । इष्टत्वात् । असमवेतद्रव्यत्वादेव
 तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् । महत्वोद्भूतरूपवत्त्वाच्च घटादेरिव प्रत्यक्षत्वम् ।
 नचैवं सति अणुः परमाणुरिति प्रमाणिकव्यवहारानुपपत्तिः, सर्वस्यापि महत्व-
 वत्त्वेन अणुत्वाश्रयाभावादिति वाच्यम् । अपकर्षानाश्रयमहत्वस्य परममहत्व-
 शब्दवाच्यत्ववत्, अपकर्षाश्रयमहत्वस्य अणुत्वशब्दवाच्यत्वम् । अत एव
 महानपि महत्तमादणुरिति व्यवहारः, एवमुत्कर्षानाश्रयमहत्वस्यैव परमाणु-
 त्वशब्दवाच्यत्वम् । एवं च कपालादिपरिमाणस्य घटादिपरिमाणावधिकाप-
 कर्षाश्रयत्वात् अणुत्वशब्दवाच्यत्वेऽपि कपालिकादिपरिमाणावधिकोत्कर्षाश्रय-
 त्वान्न परमाणुशब्दवाच्यत्वम्, त्र्यणुकपरिमाणस्य तु सकलपरिमाणावधिका-
 पकर्षाश्रयत्वात् किञ्चिपरिमाणावधिकोत्कर्षानाश्रयत्वाच्च परमाणुत्वशब्दवाच्य-
 त्वम् । तस्मात्परमाण्वादिद्रव्यसद्भावे प्रमाणाभावात्पूर्वोक्तोत्पत्तिविनाशक्रम-
 निरूपणमसंगतमिति केषांचिन्मतं निरसितुमादौ संक्षेपेण तन्मतमनुवदति ।
 किं पुनरिति । पुनरिति वाक्यालंकारे । किं शब्दः प्रमाणशब्दपूर्वं योज्यः ।
 परमाणुसद्भावे । परमाण्वादिसद्भावे । आदिना द्व्यणुकपरिग्रहः । प्रमाण-
 मिति । इति चेदिति शेषः । उच्यते इति । यत्-द्रव्यं । त्र्यणुकमित्यर्थः ।
 तत्-त्र्यणुकम् । सावयवम् । अवयवसमवेतमित्यर्थः । चाक्षुषद्रव्यत्वा-
 दिति । आत्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति । रूपादौ व्यभिचारवारणाय
 विशेष्यदलम् । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन चाक्षुषवत्त्वादिति
 यावत् । पटवदिति । इत्यनुमानाद्द्व्यणुकसिद्धावितिशेषः । सावयव इति ।
 अवयवसमवेत इत्यर्थः । महदारम्भकत्वादिति । महन्निरूपितसम-
 वायिकारणतावत्त्वादित्यर्थः । कपालवदिति । कपालवदित्यनुमानेन द्व्यणु-
 कावयवसिद्धाविति शेषः । यो द्व्यणुकावयव इति । द्व्यणुकावयवत्वेन
 सिद्धो य इत्यर्थः । स एव परमाणुरिति^१ । स एव परमाणुशब्दवाच्य

१ अत्र परमाणुस्वीकर्तृणामयमाशयः । अपकृष्टमहत्ववतः पदार्थस्यैव बाह्यप्रत्यक्ष-

इत्यर्थः । स च नित्य इति । परमाणुनित्य एवेत्यर्थः । चोऽवधारणे । तस्याऽनित्यत्वे बाधकमाह । तस्यापीति । परमाणोरपीत्यर्थः । कार्यत्वे इति । द्वयणुकावयवाः सावयवाः महदारंभारंभकत्वात् कपालिकावदित्यनुमानेन सात्रयवत्वेऽनुमिते सतीत्यर्थः । अनवस्थाप्रसंगादिति । अप्रामाणिकानन्तावयवधाराकल्पनापत्तेरित्यर्थः । तथा च । अवयवधाराया अनन्तत्वे च । तुल्यपरिमाणापत्तेरिति । परिमाणोत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया अवयवसंख्याया उभयत्र समानत्वादितिभावः । प्रलयस्य द्वैविध्य तयोर्लक्षणं चाह । सर्वकार्यद्रव्यध्वंस इति । कार्यद्रव्यप्रतियोगिका यावन्तो ध्वंसास्तावत्समुदाय इत्यर्थः । यद्यपि द्रव्ये कार्यत्वविशेषणमनर्थकं नित्यप्रतियोगिकध्वंसाऽप्रसिद्धेः, तथापि स्पष्टार्थमेव तदुक्तम् । सर्वभावकार्यध्वंस इति । भावकार्यस्य यावन्तो ध्वंसाः तावत्समुदाय इत्यर्थः ।

दर्शनात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अपकृष्टमहत्त्वेन कारयता वाच्या, अपकृष्टमहत्त्वं चाऽनेकद्रव्यत्वाधीनम्, अन्यथाऽऽकाशादीनामपि अपकृष्टमहत्त्ववत्त्वापत्तेः । अनेकद्रव्यत्वं च समवेतसमवेतत्वसंबन्धेन अनेकद्रव्यविशिष्टत्वम्, यथा घटे समवेतसमवेतत्वसंबन्धेन कपालिकात्मकद्रव्यविशिष्टत्वरूपं अनेकद्रव्यत्वम् । पटे चाऽशुंकात्मकद्रव्यविशिष्टत्वरूपम् । एवं च त्रसरेणुर्यदि समवेतसमवेतत्वसंबन्धेन अनेकद्रव्यवान्न स्यात् तदा अपकृष्टमहान्न स्यात्, यदि अपकृष्टमहान्न स्यात्तदा प्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यनुकूलतर्काभ्यां त्रसरेणोः समवेतसमवेतत्वसंबन्धेन किञ्चिद्द्रव्यविशिष्टत्वमवश्यमभ्युपेयम्, तच्च तदवयवावयवोभूत किञ्चिद्द्रव्याऽस्वीकारे न संभवितुमर्हतीति यत्तादृशद्रव्यं तदेवाऽस्माभिः परमाणुनाम्ना व्यवहर्त्तव्यमिति ।

अथैवमपि अवयविनि मानाभावः न चाऽवयविनः परमाणुरूपत्वे घटस्याऽपि नित्यत्वापत्तिः, दण्डादिसामग्र्यपेक्षा च न स्यादिति वाच्यम् । विलक्षणसंयोगविशिष्टानामेव परमाणुनां घटात्मकतया तादृशसंयोगोत्पत्तौ दण्डादेरुपयोगात् । घट उत्पन्नः, विनष्टः, इत्यादि बुद्धेरपि तादृशसंयोगोत्पादविनाशाबलंबनत्वादिति चेन्न । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समुदायात्मकस्य घटस्य प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यत्र विस्तरः ।

शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च ।

न्या०—आकाशं लक्षयति । शब्दगुणकमिति । अत्र गुणपदमाकाशे शब्द एव विशेषगुण इति द्योतनाय, न त्वतिव्याप्तिवारणाय, समवायेन शब्दवत्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् ।

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।

बुद्ध्यादिभावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ।

तच्चैकमिति । अनेकत्वे मानाभावादिति भावः । विभ्विति सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम् । मूर्तत्वं च क्रियावत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि मूर्तानि । पृथिव्यप्तेजोवाप्वाकाशेति पञ्चकं भूतपदवाच्यम् । भूतत्वं वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वम् ।

दी०—आकाशं लक्षयति । शब्दगुणकमिति । ननु किं आकाशं पृथिव्यादिवन्नाना, नेत्याह । तच्चैकमिति । भेदे प्रमाणाभावादित्यर्थः । एकत्वादेव सर्वत्रोपलब्धेर्विभुत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह विभ्विति । सर्वमूर्तसंयोगित्वं विभुत्वम् । मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं, क्रियावत्त्वं वा । विभुत्वादेव आत्मवत् नित्यत्वमित्याह नित्यं चेति ।

गं०—आकाशं लक्षयतीति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । शब्दगुणकमिति । शब्दः गुणोयस्य तत्तथा । शब्दस्य द्रव्यत्ववादिनो मीमांसकस्य निरासाय गुणपदम् । द्योतनायेति । तेन आकाशे शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादिति परिशेषानुमानरूपं प्रमाणमपि सूचितम्, न च विशेष्याऽसिद्धिरिति वाच्यम् । शब्दो द्रव्याश्रितः गुणत्वाद्वृषदित्यनुमानेन तन्निरासात् । नह्यत्रापि स्वरूपासिद्धिः शङ्कनीया । शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणाऽयोग्यत्वे सति वहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवदित्यनुमानस्यैव सत्त्वात् । वहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वस्य घटादौ

सत्त्वेन व्यभिचारः स्यादतः सत्यन्तम् । अत एव रसनादिग्रहणाऽयोग्यत्वे
सतीति नाभिहितम् । उक्तस्थले एव व्यभिचारात् । आत्मनि व्यभि-
चारवारणाय विशेष्यदलम् । अत एव बहिः पदमपि । तथा च बहिरिन्द्रिय-
जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयनावच्छेदज्ञानिमत्त्वादित्यर्थो बोध्यः । तेन नात्मा-
दौ व्यभिचारतादवस्थ्यन् । रसन्त्यादौ व्यभिचारवारणाय जातिपदोपादानम् ।
यस्य घटस्य न चाक्षुषं नृत्तम्, अपि तु त्वाचमेव तत्र घटे व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तमपि ज्ञानो विशेषणम्, धर्मिविशेषणत्वे अतीन्द्रिये द्रव्ये कर्मणि च
व्यभिचारापत्तेः । न च बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वस्यापि धर्मिविशेषणत्वे
नाऽयं व्यभिचार इति वाच्यम् । उक्तघटे व्यभिचारापत्तेः । न च वायोः
स्पर्शनाङ्गीकर्तृत्वमते वायुत्वजातेरपि तादृशतया वायौ व्यभिचार इति
वाच्यम् । जातौ द्रव्याऽवृत्तिचस्य विशेषणीयत्वात् । एतल्लाभायैव बहिरि-
न्द्रियग्राह्यत्वविशेषणम् । एवं च चाक्षुषनिरूपितलौकिकविषयताशून्यद्रव्या-
वृत्तिजातिमत्त्वादिति हेतुः पर्यवसित इति ध्येयम् ।

नचैत्रमपि विशेषणाऽसिद्धिरिति वाच्यम् । शब्दो न स्पर्शविशेषणः^१
अग्निसंयोगाऽसमवायिकारणकत्वाऽभावेऽसति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्
सुखवत् । न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वाद्^२ रूपवत् । नात्मविशेष-

१ पृथिव्यप्तेजोवायुसमवेतविशेषगुणत्वाभाववानित्यर्थः । पाकजरूपादौ व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तम् । अपाकजत्वे सतीति तदर्थः । अकारणगुणपूर्वकत्वं न प्रत्यक्ष-
विशेषणम् प्रत्यक्षमात्रस्याऽकारणगुणपूर्वकत्वेनाऽव्यावर्तकत्वात्, कारणगुणपूर्वकपद-
रूपादौ व्यभिचारतादवस्थ्याच्च, अतो धर्मिविशेषणम्, तथा च अकारणगुणपूर्वकत्वे सति
प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । एवं पदरूपादौ अकारणगुणपूर्वकत्वाभावाच्च व्यभिचारः ।
स्वसमवायिकारणकारणगुणजन्यत्वं कारणपूर्वकत्वं, तदभावोऽकारणगुणपूर्वकत्वमिति ।
जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति ।

२ रूपादिचतुष्टयशब्दान्यतमत्वादिति यावत्, । यथाश्रुते दृष्टान्तपक्षसाधारणविशेष-
गुणत्वस्याभावेऽपि न क्षतिः ।

गुणः वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्^१ रूपवदित्यनुमानसद्भावात् । एवं च शब्दा-
श्रयतया अष्टद्रव्यातिरिक्तं गगनात्मकं द्रव्यं सिद्धयतीत्यवधेयम् ।

गं०—किं पृथिव्यादिवन्नानेति । प्रश्नार्थकः किं शब्दः नानेत्युत्तरं यो-
ज्यः, इति जिज्ञासायामिति शेषः । तथा च पृथिव्यादिचतुष्टयस्य नानात्वसा-
धकं प्रमाणं यथा, तथाऽऽकाशस्यापि नानात्वसाधकं प्रमाणमस्ति किमिति
जिज्ञासायामिति फलितार्थः । नेत्याहेति । तादृशप्रमाणं नास्तीत्याहेत्यर्थः ।
मूले । तच्चैकमिति । तदेकमेवेत्यर्थः । यथाश्रुते अनेकत्वाश्रयघटादेरपि प्रत्येक-
मेकत्ववत्त्वादव्यावर्तकतापत्तेः । तथा च शब्दसमानाधिकरणाऽन्योन्याभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकैकवदित्यर्थः । फलितार्थमाह । भेदे इति । पर्याप्ति-
संबन्धेन द्वित्वादिमत्त्वे इत्यर्थः । एकत्वादेवेति । अप्यर्थकः एवकारः,
विभुत्वमित्युत्तरं योज्यः । विभुत्वं निर्वक्ति । सर्वमूर्तेति । ननु सर्वमूर्त्त-
संयोगित्वमित्यस्य सर्वाणि यानि मूर्त्तद्रव्याणि तावत्प्रतियोगिकसंयोगवत्वार्थ-
कत्वे तावत्प्रतियोगिकसंयोगाऽप्रसिद्ध्या असंभवः, तावतां प्रत्येकप्रतियोगिक-
संयोगसमुदायवत्वार्थकत्वे घटभूतलसंयोगादेरपि तादृशसंयोगरूपतया
तादृशसमुदायवत्वस्याकाशादावभावात्तद्दोषतादवस्थम्, एवमुत्पन्नविनष्ट-
पृथिव्यादेरपि मूर्त्तत्वजात्याश्रयत्वेन मूर्त्तान्तर्गततया तत्प्रतियोगिकसंयोग-
स्याऽप्रसिद्धत्वेन तद्घटितसमुदायवत्त्वाभावाच्चेति चेन्न । सर्वमूर्त्तसंयोगी-
त्यनेन गगनाद्यसंयुक्तमूर्त्तं नास्तीत्यर्थो लभ्यते, एवं च स्वाऽसंयुक्तमूर्त्तकं
यद्यत्स्वं तत्तद्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वं लक्षणं फलितम्,

शब्दोविशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्या इन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्या विजातीय-
द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव शब्दस्य
विशेषगुणत्वे प्रमाणत्वादिति ध्येयम् ।

१ मनोभिन्नेन्द्रियं वहिरिन्द्रियम्, तथा च मनोभिन्नेन्द्रियजन्यज्ञाननिरूपितलौ-
किकविषयताश्रयगुणविभाजकधर्मवत्त्वादिति वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यस्यार्थो बोध्यः ।
तेनाद्यशब्दस्य लौकिकविषयताशून्यत्वेऽपि न भागासिद्धिः ।

अत्र गगनाद्यसंयुक्तमूर्त्ताऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन गगनाद्युपादानाऽसंभवाल्लक्षण-
समन्वयः । एवं च नादशभेदकूटाविशिष्टद्रव्यत्वमेव विभुत्वं फलितम्, तेन
रूपादेः संयोगाऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन रूपादेरुपादानाऽसंभवेऽपि न तत्राति-
व्याप्तिः ।

प्रसंगसंगत्या मूर्त्तस्यापि लक्षणमाह । परिच्छिन्नपरिमाणवत्वमिति ।
परिच्छिन्नत्वं च परममहत्परिमाणभिन्नत्वम्, नत्वपकर्षाश्रयत्वम्, परमाणु-
परिमाणस्य कुतोप्यपकर्षानाश्रयत्वेन परमाणावच्याप्तेः । लाघवाल्लक्षणान्तर-
माह । क्रियावत्त्वं वेति । क्रियावद्बृत्तिगगनाऽसमवेतजातिमत्वमिति तदर्थः ।
तेनोत्पन्नविनष्टघटादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्व-
मिति । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियम्, तद्ग्राह्या ये विशेषगुणास्तद्रत्व-
मित्यर्थः बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकसन्निकर्षप्रयोज्यविषयतावच्छेदक-
विशेषगुणत्वाश्रयवत्वमिति यावत् । तेन परमाणौ, ज्ञातोघटइति प्रत्यक्षीयाऽ-
लौकिकसन्निकर्षविषयताश्रयज्ञानवत्वमादायाऽऽत्मनि च नाव्याप्यतिव्याप्ती ।
विभु नित्यं चेति मूलेन यतो विभु तत एव नित्यमिति अभिप्रायं प्रकाश-
यति । विभुत्वादेवेति । विभुत्वलिङ्गादेवेत्यर्थः । आत्मवन्नित्यमित्या-
हेति । तथाचाऽऽकाशं नित्यं विभुत्वाद् आत्मवदित्यनुमानादाकाशस्य
नित्यत्वसिद्धिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । आकाशस्य नित्यत्वे लाघवमिति
लाघवज्ञानसहकारादपि नित्यत्वं सिद्धयतीति ।

अतीतादिव्यवहार हेतुः कालः । स चैको विभु-
नित्यश्च ।

न्या०—कालं लक्षयति । अतीतेति । व्यवहारहेतुत्वस्य लक्षणत्वे
घट इति व्यवहारहेतुभूतघटादावतिव्याप्तिः । तद्वारणायाऽतीतादीति
विशेषणोपादानम् ।

दी०—कालं लक्षयति । अतीतेति । सर्वाधारः कालः, सर्व-
कार्ये निमित्तकारणं च ।

गं०— कालं लक्षयतीति । कालविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकार-
कज्ञानाकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले अतीता-
दीति । आदिना वर्तमानत्वभविष्यत्वयोः परिग्रहः । अतीतः आदिर्येषां ते
अतीतादयः, तेषां व्यवहारः शब्दप्रयोगः तस्य हेतुः कारणमित्यर्थः । अतीतः
वर्तमानः भविष्यन्निति शब्दप्रयोगे कालः कारणम् । व्यवहारे व्यवहर्त्तव्यताव-
च्छेदकस्य कारणत्वम् । यथा घट इति शब्दप्रयोगे घटो व्यवहर्त्तव्यः, घटत्वं
व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकम् । तस्य घटशब्दप्रयोगे कारणत्वम् । प्रकृते चाऽतीतः
अतीतकालवान्, वर्त्तमानः वर्त्तमानकालवान्, भविष्यन् भविष्यत्कालवानि-
त्यर्थः । एवं चाऽतीतशब्दप्रयोगे अतीतकालवान् व्यवहर्त्तव्यः, व्यवहर्त्तव्यता-
वच्छेदकं चाऽतीतकालत्वम्, तच्चाऽतीतकाल एव, एवं वर्त्तमानादिस्थ-
लेऽपि बोध्यम् । तथा चाऽतीतादिव्यवहारकारणत्वस्य काले सत्वालक्षणसम-
न्वयः । वर्त्तमानत्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वम् । प्रारब्धापरिसमा-
प्त्युपलक्षितकालत्वमिति यावत् । अतीतत्वं च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् ।
भविष्यत्वं च वर्त्तमानकालवृत्तिप्रागभावंप्रतियोगित्वम् । सर्वाधार इति । कालिक-
संबन्धेनेत्यादिः । सर्वपदार्थनिष्ठकालिकसंबन्धावच्छिन्नाध्येयतानिरूपिताऽधि-
करणतावत्वमित्यर्थः । एतादृशाधिकरणतावत्ता च महाकालस्यैव नतु क्रिया-
त्मकखण्डकालस्य, विभिन्नकालीनयोः विषयताविषयितान्यसंबन्धेन आधारा-
ध्येयभावविरहादिति ध्येयम् । सर्वकार्ये इति । कालिकसंबन्धावच्छिन्नकार्य-
तानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमित्यर्थः । मूले । सचैक इति ।

१ कार्यमात्रं प्रति कालस्य समवायिकारणत्वाभावेन, द्रव्यतयाऽसमवायिकारणत्वा-
भावेन च परिशेषान्निमित्तकारणत्वमित्यर्थः । नच स्वसमवेतद्वित्वदृधवत्त्वादिकं प्रति
कालस्य समवायिकारणत्वात्सर्वकार्यप्रतीत्यसंगतिरिति वाच्यम् । कालिकसंबन्धेन
निमित्तकारणत्वादिति ध्येयम् ।

अनेकत्वे मानाभावात् । ननु यदि एक एव कालः तदा क्षणवटिकामुहूर्त्त-
प्रहरदिनपक्षमासादिव्यहारः कथमुपपद्यते । एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहार-
विषयत्वाभावादिति चेन्न । एकस्यैव कालस्य उपाधिविशिष्टस्य क्षणत्वम्, एवं
क्षणसमुदायस्य मूहूर्त्तत्वम् । मुहूर्त्तसमुदायस्य दिनत्वमिति रीत्या बोध्यम् ।
क्षणव्यवहारनियामकोपाधयस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म पूर्व-
संयोगावच्छिन्नविभागः । पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावः ।
उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म इति ।

[यथाहि । आदौ क्रिया-ततो विभागः-ततः पूर्वसंयोगनाशः-तत उत्तरदेश-
संयोगः इति चत्वारः क्षणाः सन्ति । तत्र क्रियोत्पत्तिक्षणे क्षणत्वनियाम-
कोपाधिरस्ति, स च स्वजन्यविभागप्रागभाववच्छिन्नं कर्मेति । स्वं क्रिया तजन्यो
यो विभागः तस्य प्रागभावः क्रियोत्पत्तिक्षणे इति । विभागक्षणे क्षणत्व-
व्यवहारनियामकोपाधिस्तु पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागः । स्वजन्यविभागनाश-
पूर्वसंयोगविशिष्टविभाग इति यावत् तादृशविभागवच्छिन्नं स्वमित्यर्थः ।
पूर्वसंयोगस्य तृतीयक्षणे नाशाद् द्वितीयक्षणे पूर्वसंयोगविशिष्टविभागोऽस्वे-
वेति । द्वितीयक्षणे क्षणत्वनियामकोयमुपाधिः । नच प्रथमक्षणे क्षणत्वनिया-
मकोपाधिरत्राऽप्यस्तु किमुपाध्यन्तरेणेति वाच्यम् । प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ
मानाभावादिति । एवं तृतीयक्षणे चतुर्थक्षणे च बोध्यम् । एवं पंचमादिक्षणेऽपि
क्रियाविभागन्यायेन क्षणत्वं वेदितव्यम् । महाप्रलये क्रियाया अभावेऽपि स्व-
वृत्तध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव क्षणव्यवहारवि-
विषयत्वमिति ध्येयम् ।]

इदमत्रावधेयम् इदानीं घटः तदानीं घट, इत्यादिप्रतीतौ न महाकालो
विषयः, इदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः । एवं च इदानीं घट
इत्यादिप्रतीतेः तत्तत्क्रियाविशिष्टो घट इत्याकारकत्वमेव स्वीकार्यम् । तत्क्रि-
यापदेन सूर्यपरिस्पन्द एव ग्राह्यः । न च सूर्यपरिस्पन्देन सह घटादेः
साक्षात्संबन्धः, तस्य सूर्ये एव समवेतत्वात् । अतस्तस्य घटादिना परंपरा-
संबन्धो वाच्यः, स च संबन्धः स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयुक्तत्वरूपः । स्वं

परिस्पन्दः । एवं च तत्संबन्धवटकनया कालः कल्पनीयः । तथा च इदानीं घट इत्याकारकनूर्यपरिस्पन्दप्रकारकघटविशेष्यकप्रतीतिः परंपरासंबन्धविषया साक्षात्संबन्धाभावे सति विशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानं फलितम् । एवं कालिकपरत्वाऽपरत्वे साऽसमवायिकारणके भावकार्यत्वाद् घटरूपवदित्यनुमानमपित्रांध्यम् ज्येष्ठन्वकनिष्ठत्वे च कालिकपरत्वाऽपरत्वरूपे एव । तयोरसंवायिकारणं च कालपिण्डसंयोग एव । समवायिकारणन्तु पिण्ड एवेति ध्येयम् ।

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च ।

न्या०—दिशो लक्षणमाह । प्राच्येति । उदयाचलसन्निहिता या दिक् सा प्राची । अस्ताचलसन्निहिता या दिक् सा प्रतीची । मेरोः सन्निहिता या दिक् सोदीची । मेरोर्व्यवहिता या दिक् साऽवाची ।

दी०—दिशो लक्षणमाह । प्राचीति । दिगपि कार्यमात्रे निमित्तकारणम् ।

गं०—दिशो लक्षणमाहेति । क्रमप्राप्ताया इत्यादिः । दिग्विशेष्यकलक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले । प्राच्यादीति प्राची भादिर्येषां ते प्राच्यादयः, तेषां^१ व्यवहारः प्राच्यादिविषयकज्ञानजनकशब्दप्रयोगः तस्य हेतुः—निमित्तकारणमित्यर्थः । आदिना प्रतीच्यादिपरिग्रहः । प्रयागः प्राच्य इत्यत्र प्राच्यः—प्राग्दिग्वानित्यर्थः । तथा च प्राच्यशब्दप्रयोगे प्राग्दिग्वान् व्यवहर्त्तव्यः, व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकं प्राग्दिग्वत्त्वम्, प्राग्दिगेव । एवं च प्राच्यशब्दप्रयोगे प्राची दिक्कारणम्, व्यवहारे

१ प्राच्यादिरितिव्यवहार इति विग्रहे प्राची प्रतीचीत्याद्याकारकशब्दप्रयोग इत्यर्थो-
पि बोध्यः ।

व्यवहर्तव्यतावच्छेदकस्य कारणत्वाल्लक्षणसमन्वयः । प्रकृतग्रन्थस्वरसंवलितस्यैव पाठस्य धर्तुमुचितत्वादाह । प्राच्येतीति । तस्याऽप्रयोजकत्वे तु उक्तम्, दीपिकायां-प्राचीतीति । मूले । सा चैकेति । सा-दिक् एका । अनेकत्वे मानाभावादित्यर्थः । दिश एकत्वेऽपि प्राच्यादिसंज्ञाभेदस्तु उपाधिभेदनिबन्धन इत्याशयः । प्राच्यादिसंज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह । उद्याचलसन्निहितेति । यदपेक्षया उदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्त्तं तदवच्छिन्ना दिक् सा ततः प्राचीत्यर्थः । यदपेक्षया उदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाऽल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्वम् । तथा च प्रयागात् प्राच्यां काशी इत्यत्र प्रयागनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः काशीति बोधः । एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्यापकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयाग इति बोधः । अनयैवरीत्या मेरुसन्निहितत्व-मेरुव्यवहितत्वोपपादनीये । अस्ताचलसन्निहितेति । यदपेक्षया अस्ताचलसन्निहितं यन्मूर्त्तं तदवच्छिन्ना दिक् सा ततः प्रतीचीत्यर्थः । यदपेक्षया मेरुसन्निहितं यन्मूर्त्तं तदवच्छिन्ना दिक् सा ततः उदीची । मेरोर्व्यावहितेति । यदपेक्षया सुमेरुव्यवहितं यन्मूर्त्तं तदवच्छिन्ना दिक् सा ततो दक्षिणेत्यर्थः । लक्षणान्तरमाह । दीपिकायाम् । कार्यमात्रे इति । दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वं दिशोलक्षणमित्यर्थः ।

गं०--एवं दिक् सर्गवतीत्यादिप्रतीत्या दैशिकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताऽधिकरणतावत्वमपि लक्षणं बोध्यम् । दैशिकपरत्वाऽपरत्वे साऽसमवायिकारणके भावकार्यत्वादित्यनुमानेन दैशिकपरत्वाऽपरत्वयोरसमवायिकारणं दिक्पिण्डसंयोगः, तदाश्रयतया दिक् सिद्धिर्बोध्या । परत्वम्, दूरत्वम् । अपरत्वमन्तिकत्वम् । अपरत्वबुद्धिस्तु काशीतः कुलक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपरः इति । परत्वबुद्धिस्तु पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः पर इति ।

ज्ञानाधिकरणमात्मा

न्या०—आत्मानं निरूपयति । ज्ञानाधिकरणमिति । अधिकरणपदं समवायेन ज्ञानाश्रयत्वलाभार्थम् ।

दी०—आत्मनो लक्षणमाह । ज्ञानेति ।

शं०—आत्मानं निरूपयतीति । द्विर्तायाथो विषयित्वम्, तस्य निपूर्व-करूपधात्वर्थकदेशे ज्ञानेऽन्द्रयः । निपूर्वकरूपधात्वर्थश्च निरूपणम्, तच्च ज्ञानानुकूलो व्यापारः स च शब्दान्मकः । आग्यतार्थः कृतिः । तथाचाऽऽत्मविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । दीपिकायां । आत्मनो लक्षणमाहेति । आत्मविशेष्यकलक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । ज्ञानवत्त्वमात्रस्य लक्षणत्वे घटादिविषयमात्रेऽतिव्याप्तिः, ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेन विषयमात्रे सत्त्वात् अत उक्तम् । अधिकरणपदमिति । यद्यपि विषयताया वृत्त्यनियामकत्वेन ज्ञानाधिकरणत्वविरहादतिव्याप्तिवारकमेवाधिकरणपदम् तथापि कालिकसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वमादाय कालेऽतिव्याप्तिवारणाय समवायसंबन्धनिवेशस्यावश्यकतया तल्लाभार्थमेवाधिकरणपदमित्याशयः । ज्ञानस्याऽधिकरणं ज्ञानाधिकरणम् । तथाच ज्ञाननिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्त्वमात्मनोलक्षणमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् आत्मत्वजातिमत्त्वमप्यात्मनो लक्षणम् । आत्मत्वजातिसिद्धिस्तु सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया बोध्या । सा जातिरीश्वरेऽप्यस्ति, शरीरादिरूपकारणान्तरविरहेणैव सुखाद्युत्पादनाऽसंभवात् । वस्तुतस्तु आत्मपदशक्यतावच्छेदकतया आत्मत्वजातिसिद्धिः । असति वाधके शक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धेः सर्वानुमतत्वात् । ननु आत्मनि प्रमाणाऽभावात् लक्षणाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । अहं सुखी अहं जानामीत्यादिप्रतीत्या प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । इन्द्रियाणि सकर्तृकाणि “फलोपधानात्मककारणत्वघटित्त” करणत्वात् “छेदनफलोपधायक” वास्यादिवदित्यनुमानाच्चात्मसिद्धेः । यद्यपि परात्मनः तद्गतसुखादेश्च प्रत्यक्षवारणाय परात्मव्यावृत्तविजातीयाऽऽ-

त्मनःसंयोगस्य कारणतया न परात्मनः प्रत्यक्षविषयता, तथापि समवायेन चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासंबन्धेन कृतेः कारणतया, परशरीरे च प्रत्यक्षसिद्ध्या चेष्टया कृतिरनुमेया, तथा च परात्मनोनुमेयत्वमस्त्येव अनुमान-प्रकारश्च चेष्टा प्रत्यक्षजन्या चेष्टत्वात् मदीयचेष्टावत्, तत्प्रयत्नं क्वचिद्द्रव्य-समवेतं गुणत्वाद्वृत्तवदिति । एवं सर्वे एव आत्मानः समर्पिता इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वं च । ईश्वरसाधकानुमानन्तु स्वयमेव वक्ष्यति । एव-मात्मा वा श्ररे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादि श्रुतयोपीश्वरसाधिकाः, तस्मादात्मसामान्यं प्रमाणसिद्धमिति ध्येयम् ।

स द्विविधः । परमात्मा जीवात्मा चेति ।

दी०—आत्मानं विभजते । स द्विविध इति ।

गं०—आत्मानं विभजते इति । आत्मत्वावच्छिन्नविशेष्यकाऽऽत्म-त्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । सः । आत्मा । द्विविध इति । धर्मद्वयाऽन्यतरवानित्यर्थः । धर्मद्वयमाह । परमात्मेति । भावप्रधानो निर्देशः तेन परमात्मत्वं जीवात्मत्वं चेत्यर्थः । ननु परमात्मजीवात्मनोरभेदाद्विभागोऽनुपपन्न इति चेन्न । वक्ष्यमाणयुक्त्या जीवानां परस्परं भिन्नत्वेन सुतरां ईश्वरभेदोऽङ्गीकर्तव्यः, एकत्वाऽनेकत्वयो-र्विरोधात् । एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । एवमीश्वरस्य जीवात्मकत्वे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिश्च स्यात् । ईश्वरे बन्धमोक्षयोरभावात्, चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यात् । जीवात्मनामेकत्वेऽपि एतद्दोषोदुर्वार एवे-ति तेषां परस्परं भेदः स्वीकार्य एव । न च तत्तदन्तःकरणरूपोपाधिभेदात्, तदुपाधिनाशे मुक्तत्वव्यवहारः, यदन्तःकरणस्य न नाशः, तदवच्छिन्नात्मनो बद्धत्वव्यवहार इति “आत्मनएकत्वेऽपि” नानुपपत्तिर्व्यवस्थाया इति वाच्यम् । एवमपि मुक्त्यर्थं प्रयत्नानुष्ठाननिष्फलत्वापत्तेः । एतदन्तःकरणनाशेऽपि अन्तः-करणान्तरावच्छिन्नत्वस्य स्वात्मनि अव्याहृतत्वेन दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया नि-दुःखत्वासंभवादिति संक्षेपः ।

तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव ।

दी०—परमात्मनो लक्षणमाह । तत्रेति । नित्यज्ञानाधिकरणत्वं ईश्वरत्वम् ।

गी०—परमात्मनो लक्षणमाहेति । परमान्मविशेष्यकलक्षणप्रकारकज्ञाकानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले । तत्र । परमात्मजीवात्मनोर्मध्ये । सर्वज्ञः^१—सर्वं जानातीति सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । ईश्वरः—सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता इत्यर्थः । स एव परमात्मा । स च एक एवेत्यन्वयः । ननु सर्वविषयकज्ञानवत्वस्य लक्षणत्वे योगिप्वतिव्याप्तिरित्यत आह । नित्यज्ञानाधिकरणत्वमिति । समवायेन नित्यज्ञानवत्वमित्यर्थः । नन्वेवं ‘नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इति श्रुतिविरोधः, तथा ईश्वरस्य विज्ञानाद्यभिन्नत्वप्रतिपादनादिति चेन्न । अधिकरणार्थकल्युङ्गन्तविज्ञानपदेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनेन श्रुतिविरोधाभावान् । तादृशश्रुतिवटकविज्ञानपदस्य भावार्थकल्युङ्गन्तत्वे “यः सर्वज्ञ सर्वविदित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेः । एवमानन्दमित्यस्याऽपि आनन्दवदित्यर्थः अर्शादित्वेन मत्वर्थीयाऽचप्रत्ययात् । सुखार्थकाऽऽनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनियमेन नपुंसकत्वानुपपत्तेः । आनन्दशब्दस्याऽपि दुःखाभावे लक्षणा, तेन दुःखाभाववदित्यर्थः । नवीनास्तु नित्यसुखवत्वमपि लक्षणं स्वीकुर्वन्ति । नन्वेवमीश्वरीयचिकीर्षाया अपि नित्यत्वात्प्रलयानुपपत्तिरिति चेन्न । तस्याः प्राण्यदृष्टोपाधिकत्वेन प्रलयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

दी०—ननु ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि बाह्यम्, आभ्यन्तरं वा । नाद्यः, अरूपिद्रव्यत्वात् । नान्त्यः,

१ सर्वज्ञत्वं च धर्मावच्छिन्ननिरूपकताकविषयितात्वव्यापकज्ञानवत्वम् । व्यापकत्वं च स्वीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकत्वसंबन्धेनेति । एतेन सर्वमित्याकारकसर्वविषयकज्ञानवतोऽपि सर्वज्ञत्वापत्तिरिति समाहितम् ।

आत्मसुखादिव्यतिरिक्तत्वात् । नाप्यनुमानम्, लिङ्गाभावात् । नाऽ-
प्यागमः, तथाविधाऽऽगमाभावादिति चेन्न ।

गं०--इदानीं प्रसंगसंगत्या निरीश्वरवादिनं निराकर्तुमादौ तन्मतमुप-
न्यस्यति । नन्विति । विप्रतिपत्तिस्तु क्षितिः सकर्तृका नवेत्याकारिका
बोध्या । ईश्वरसद्भावे इति । किं प्रमाणमिति । न किमपि प्रमाणमि-
त्यर्थः । तथा च भवन्मतसिद्धईश्वरः प्रमाणसामान्याभावगम्यः प्रत्यक्षादि-
प्रमाणविशेषगम्यत्वाभावकूटवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः इति फलितम् ।
अत्र कूटघटकप्रत्येकाभावं साधयति । न तावत् प्रत्यक्षमिति । तत् प्रत्यक्षं
वाह्यं । मानसान्यप्रत्यक्षनिरूपितलौकिकविषयतारूपम् । आभ्यन्तरम् ।
मानसनिरूपितलौकिकविषयत्वरूपम् ॥ नाद्य इति । मानसान्यप्रत्यक्षनि-
रूपितलौकिकविषयतावान् इत्यर्थः । अरूपिद्रव्यत्वादिति । बाह्यप्रत्यक्षं
प्रति उद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः । न द्वितीय इति । न मानसनिरूपि-
तलौकिकविषयतावानित्यर्थः । आत्मसुखादीति । स्वात्मभिन्नद्रव्यत्वादि-
त्यर्थः । परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायाऽऽत्मप्रत्यक्षं प्रति विजातीया-
त्ममनः संयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे तस्याभावादिति यावत्
नाप्यनुमानमिति । अपि शब्दः प्रत्यक्षसमुच्चायकः । यथा ईश्वरे प्रत्यक्षं न
प्रमाणं तथाऽनुमानमपीत्यर्थः । ईश्वरः अनुमानप्रमाणगम्यत्वाभाववान् इति
फलितार्थः । लिङ्गाभावादिति । तद्व्याप्यलिङ्गाभावादित्यर्थः । तथा च
यत्र यद्व्याप्यलिङ्गं प्रसिद्धं तत्र तदनुमेयम्, यथा वह्निव्याप्यधूमात्मकलिङ्गं
प्रसिद्धं तत्र वह्निरनुमेयः, प्रकृते ईश्वरव्याप्यलिङ्गस्य काप्यनिर्णयेन ईश्वरो
न कुत्राप्यनुमातुं योग्य इत्याशयः । उपमानस्य शक्तिमात्रसाधकत्वेन
तन्निराकरणं न कृतमिति ध्येयम् । नाप्यागम इति । आगमः ईश्वरसाधको-
नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह तथाविधेति । श्रुतेर्निर्णीतप्रामाण्यकत्वाभावादिति
यावत् । यथाश्रुते ईश्वरप्रतिपादकाऽनेकश्रुतिसत्त्वादसङ्गत्यापत्तेः । तथा च
ईश्वरोच्चरितत्वेनैव श्रुतिप्रामाण्यस्य वक्तव्यतया ईश्वरसन्देहे श्रुतेरपि सन्दि-

ग्वप्रामाण्यकत्वेन निर्णीतप्रामाण्यकत्वरूपलिंगनिर्णयाभावेन श्रुतेरीश्वरसा-
धकत्वाभावादिति भावः ।

दी०—क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद् घटवदित्यनुमानस्य
प्रमाणत्वात् ।

गं०—ईश्वरव्याप्यलिङ्गभावेऽपि परंपरया ईश्वरसाधनं संभवती-
त्याशयेन समाधत्ते । क्षित्यङ्कुरादिकमिति ।

अत्र क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेन दृष्टान्ते घटादौ
अंशतः सिद्धसाधनम् । अवच्छेदावच्छेदेन तथात्वे सामानाधिकरण्येन
सिद्धेरप्रतिबन्धकतया सिद्धसाधनाऽभावेऽपि परमाणौ बाधः, जन्यक्षिति-
त्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिः, तन्मतेऽजन्यक्षिते-
रभावात्, जन्यत्वस्यैव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटौ क्षितित्वस्य व्यर्थ-
त्वाच्चेत्यत उक्तम् । अङ्कुरेति । तथा च काप्यङ्कुरेजीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेन
नांशतः सिद्धसाधनम्, न वा बाधो, नित्याङ्कुरस्याऽभावादिति भावः ।

ननु कार्यत्वमस्तु कर्तृजन्यत्वं मास्तु इति व्यभिचारशंकायां कर्तृत्वेन
कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवाऽनुकूलस्तर्को वाच्यः “स च कार्यत्वं यदि
कर्तृजन्यत्वव्यभिचारिस्यात्तदा कर्तृजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्याकारकः”
स च न प्रमाणसिद्धः । तन्तुवायकृतिकाले घटापत्तिवारणाय कुलाङ्कृतित्वेन
घटत्वेन कार्यकारणभावस्याऽवश्यकत्वेन सामान्यतः कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभावे मानाभावात् । न च यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः असति-
बाधके त-सामान्ययोरपीति नियम एव मानमिति वाच्यम् । तस्याप्यप्रयोज-
कत्वात् । न च कार्यसामान्याऽभावे “कुलालादि” कर्मभावकूटस्य प्रयोज-
कत्वे गौरवात्, कर्तृत्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यैव तथात्वे लाघवम्, तच्च
कर्तृत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्तरा न संभवति, कारणतावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव कार्याभाव प्रयोजकत्वात् । एवं च लाघवमूलक एव
यद्विशेषयोरिति न्यायइति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यापि

लाघवेन प्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वं च स्वरूपसंबन्धरूपम्, एवं च लाघवादेव कारणानानवच्छेदककर्तृत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वम्, कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तराऽपि सुवचमित्यत उक्तम् । आदिना सर्गात्रकार्त्तानवच्छेदकत्वेन वा कर्तृजन्यत्वस्य साधनीयत्वात् । एवं चेदशानुमानेन वदत्वेन कुलालत्वेन कार्यकारणभावानुकूलतर्कसहस्रतेनेश्वरसिद्धिः । नचैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिः । इष्टत्वादिति ।

वस्तुतस्तु यत्न कार्यानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वं कल्प्यते तदभावस्य कारणत्वमावश्यमभ्युपेयमेव । कारणत्वं च कार्याभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । सामान्यतः कर्तृभावस्य “कृत्यभावस्य वा” कार्यानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वेन तत्प्रतियोगिनः कर्तृसामान्यस्य कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमावश्यकमेव । अन्यथा वदत्त्वावच्छिन्नं प्रति कुलालत्वेनापि कारणता न स्यात् । तत्तद्वदत्त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कुलालत्वेन कारणत्वस्यावश्यकतया सामान्यकार्यकारणभावमात्रोच्छेदप्रसंगात् । अतो यद्विशेषयोरिति न्याय आवश्यकः । एवं च कार्यं पक्षः, अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यताऽतो न सिद्धसाधनमितिध्येयम् ।

दी०—उपादानगोचराऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम् उपादानं समवायिकारणम् । सकलपरमाणवादिमूक्षमदर्शित्वान् सर्वज्ञत्वम् । यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्यागमोऽपि तत्र प्रमाणम् ।

गं०—उपादानगोचरेति । उपादानविषयकेत्यर्थः । एतस्याऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिषु प्रत्येकमन्वयः । उपादानपदार्थमाह । उपादानमिति । एवं च कार्यमात्रे उपादानगोचराऽपरोक्षज्ञानजन्यत्वम् - तादृशचिकीर्षाजन्यत्वम्—तादृशकृतिमज्जन्यत्वमव्याहृतमेवेति । तादृशज्ञानेच्छाकृतीनामेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमितिरीत्या तासामेकत्वनित्यत्वे बोध्ये । एवं च तादृशकृतिर्द्रव्याश्रिता गुणत्वाद्गुणवदित्यनुमानेनेश्वरसिद्धिर्बोध्या । निरुक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ अर्थात्सर्वज्ञत्वमिति सिद्धयतीत्याह । सकलेति । द्वयणुकोपादान-

सकलपरमाणुविषयकप्रत्यक्षवत्त्वात्, त्र्यणुकोपादानसकलद्वयणुकोपादानविषयकप्रत्यक्षवत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतीन्द्रियमूक्ष्मपदार्थविषयकप्रत्यक्षवतः स्थूलपदार्थविषयकप्रत्यक्षाश्रयन्त्रं कैमुतिकन्यायसिद्धिमिति तस्य सर्वज्ञत्वमर्थात्सिद्धमित्यर्थः सर्वाविदिति । विशेषरूपेणज्ञानवानित्यर्थः । तत्र । ईश्वरे—तस्य सर्वज्ञत्वे चेत्यर्थः ।

“इदमत्रबोध्यम् । उपादानगोचरेत्यादिसाध्यम् । अत्र कार्यमात्रे उपादानगोचराऽपरोक्षज्ञानादीनां त्रयाणामेवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणात् विनिगमनाविरहाच्च त्रिनयोक्तिः । इष्टसाधनताज्ञानन्तु नोपात्तम्, भासकामेनेश्वरे तदभावात् । सकर्तृकत्वं च न कृतिमज्जन्यत्वम्, तथासति ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसंगात्, अतः सकर्तृकत्वं उपादानगोचराऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वरूपमेव । तथा चैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ, नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां गुणत्वहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ तदेव द्रव्यमीश्वर इति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेकः ईश्वरः सिद्धयतीति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रवृत्ति प्रति उपादानज्ञानस्य चिकीर्षायाश्च कारणत्वेन कार्यसामान्यं प्रति तयोरन्यथासिद्धतया त्रितयजन्यत्वस्य साध्यत्वे बाधः । नन्वेवं नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि तस्मिन्नित्यज्ञानं नित्येच्छाच न सिद्धेत् । न च कृतिं प्रति ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेन तयोरीश्वरे सिद्धिरिति वाच्यम् । नित्यकृतेः कार्यत्वाभावाच्च तथा ज्ञानचिकीर्षयोः सिद्धिः । परन्तु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति, सकर्तृकत्वं कृतिमज्जन्यत्वमेव । न च तदपि संभवति । कर्तुर्जनकत्वेऽनन्तकृतीनां कारणतावच्छेदकत्वापेक्षया स्वरूपतः कृतिस्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वे लाघवमिति कृतिजन्यत्वमेव साध्यम्, एवं च कार्यं कृतिजन्यमितिफलितम् । कृतिजन्यत्वं च “उपादानत्वाख्य”विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वरूपम् । अदृष्टद्वाराजीवकृतिजन्यत्वस्य कार्यमात्रे सत्त्वात्सिद्धसाधनवारणाय कारणतायां विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशः । एवं च समवायेन

कार्यं प्रति स्वजन्यादृष्टवत्त्वसंबन्धेन जीवकृतेः कारणतया तस्या विशेष्यता-
संबन्धावच्छिन्नत्वविरहात् सिद्धसाधनम् । समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शन्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिस्त्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य निर्वाहायेति
प्राहुः ।

नन्वेवं कार्यं उपादानन्याग्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकारणतानिरू-
पितकार्यतावन कार्यवार्धाद्व्यनुमानं फलितम् तथा च पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैक्ये उपनयनस्याच्छान्दप्रोश्चानुपपत्तिरिति चेन्न । स्वरूपसंबन्धविशेषरूप-
कार्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात्, प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य हेतुत्वेन
तयोरेक्यभावात् । प्रतियोगित्वं च पदार्थान्तरम्, सप्तपदार्थविभागस्तु
तन्वजानोपयोगिनयेति ध्येयम् ।

न चैवमपि ध्वंसे पक्षतावच्छेदकाकान्ते विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृति-
त्यावच्छिन्नजनकतानिरूपिनसमवायसंबन्धावच्छिन्नजन्यस्वरूपसाध्याभावेन
बाध इति वाच्यम् । सत्त्वविशिष्टजन्यत्वस्य “ध्वंसव्यावृत्तस्य” पक्षतावच्छे-
दकसंप्रगमात् । न च हेत्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति
वाच्यम् । हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यस्य निवेशनीयत्वात् ” ।

जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।

दी०—जीवस्य लक्षणमाह । जीवेति ।

ग०—जीवस्य लक्षणमाहेति । स्वरूपमाहेत्यर्थः । जीव इत्यनेन
जीवत्वं जीवलक्षणम् । जीवत्वं च सुखादिमन्वम् । तदेवाह सुखाद्याश्रयत्व-
मिति । आदिना दुःखादेः परिग्रहः । प्रतिशरीरं भिन्न इति । प्रतिवृक्षं
सिद्धतीत्यत्रेव प्रत्यर्थो व्यापकत्वम्, तथा च वृक्षत्वव्यापककर्मतानिरूपित-
सेवनानुसृष्टकृतिमानिति शब्दः, शरीरत्वव्यापकभेदप्रतियोगी जीव इति
तादृशवाक्याद्बोधः । अथ नैतद्युज्यते जीवात्मन एकवेऽपि ईदृशार्थनिर्वाहात्,
आत्मभेदस्य शरीरत्वव्यापकताया अक्षतेरिति चेन्न । शरीरं स्वावच्छेदकशरीरं
तथा च प्रतिपदसमभिव्याहृतशरीरपदस्य स्वावच्छेदकयत्किञ्चिच्छरीरभेदव्या-

पकत्वमर्थः । तस्य भेदेऽन्वयः । तथा च स्वावच्छेदकयत्किञ्चिच्छरीरभेदव्या-
पकभेदप्रतियोगीत्यर्थः^१ । व्याप्यतावच्छेदकसंबन्धश्चात्र स्वाश्रयशरीरत्वम् ।
स्वाश्रयावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकसंबन्धः ।

दी०—ननु मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादौ सर्वत्राऽहं प्रत्यये
शरीरस्यैव विषयत्वाच्छरीरमेवाऽऽत्मेति चेन्न । शरीरस्य करपादादि-
नाशे शरीरनाशादात्मनोऽपि नाशाऽपत्तेः । नापीन्द्रियाणामात्मत्वम्,
तथात्वे योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं इदानीं स्पृशामीत्यनुसन्धानाभाव-
प्रसंगात्, अन्यानुभूते अन्यस्याऽनुसन्धानाऽयोगात् । तस्माद्देहे-
न्द्रियादिव्यतिरिक्तो जीवः, सुखादिवैचित्र्यात्प्रतिशरीरं भिन्नः ।
स च न परमाणुपरिमाणः, शरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगात् ।
न मध्यमपरिमाणः, तथा सति अनित्यत्वप्रसंगेन कृतहानाऽकृताऽ-
भ्यागमप्रसंगात् । तस्मान्नित्यो विभुर्जीवः ।

गं०—चात्राक्रमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । नन्विति । इत्यादा-
विति । आदिना । धत्रियोऽहमित्यादेः परिग्रहः । इत्याद्यभिन्नसकृदाह-
मित्याकारकप्रत्यये इत्यर्थः । शरीरस्यैव विषयत्वादिति । एवकारेण शरीरानि-
रिक्तस्याहं प्रत्ययविषयत्वं व्यवच्छिद्यते । करपादादिनाशे इति । आदिना
नासिकादेः परिग्रहः । शरीरनाशात् । पूर्वशरीरनाशात् । आत्मनोपीति

१ तथा च एतच्छरीरावच्छिन्नो जीवः एतच्छरीरभिन्नशरीरावच्छिन्न भिन्नः एतच्छ-
रीरभिन्नशरीरावच्छेद्यभोगानधिकरणत्वाद् घटवदिति फलितम् । न च एतच्छरीरावच्छि-
न्नजीवात्मकपक्षे एतच्छरीरभिन्नजन्मान्तरशरीरावच्छिन्नजीवभिन्नत्वरूपसाध्यं बाधितमिति
वाच्यम् । साध्यघटवैलच्छरीरभिन्नशरीरे एतच्छरीरसमानकालीनत्वस्यापि निवेशनीय-
त्वात् । प्रकृते जन्मान्तरशरीरस्य एतच्छरीरसमानकालीनत्वाभावेनाऽदोषात् ।
एवं तादृशशरीरे योगाद्यजन्यत्वमपि विशेषणीयम् । तेन जैगीषव्यादीनां एकदा बहु-
शरीरसत्त्वेऽपि न बाधः । एवं हेतुघटकशरीरेऽपि एतच्छरीरभिन्नत्व—एतच्छरीरसमान-
कालीनत्व—योगाद्यजन्यत्वविशेषणान्यावरप्रकानि । अन्यथा स्वरूपासिद्ध्यापत्तेरितिध्येयम् ।

न्वन्मते इत्यादिः । अपि शब्दः एवकारार्थं । स्वन्मते आत्मन एव नाशापत्तेरि-
 न्यर्थः । नचैष्टापत्तिः, पूर्वानुभूतस्य कालान्तरे स्मरणानुपपत्तेः । अनुभवाश्रयस्य
 पूर्वशरीरस्य विनष्टत्वात् । “चक्षुरादीनामेषाऽऽत्मत्वमस्तु” इति बौद्धमतं
 दूषयति । नापोन्द्रियाणामिति । अपिना शरीरपरिग्रहः । यथा शरीरस्याऽऽ-
 त्मत्वं नास्ति तथा इन्द्रियाणामात्मत्वं नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । योऽहं
 घटमद्राक्षमिति । योहं घटादिविषयकर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिचाक्षुषवा-
 नित्यर्थः । सोऽहमिदानीं स्पृशामीति । घटादिविषयकर्त्तमानस्पर्श-
 नवान् सोऽहमित्यर्थः । इत्यनुसन्धानाभावप्रसंगादिति । इत्याकारकचाक्षु-
 याश्रयन्स्पर्शनाश्रययोः अभेदावगाहिप्रत्ययाभावप्रसंगादित्यर्थः । तथा च
 चक्षुस्त्वगादिरूपेन्द्रियाणां परस्परभिन्नतयाऽभेदावगाहिप्रत्ययानुपपत्तेः
 नेन्द्रियाणामात्मत्वसंभव इत्यर्थः । अनुसन्धानायोगादिति । स्मरण-
 संभवादित्यर्थः अन्यथा चैत्रेणानुभूतस्य मैत्रेण स्मरणप्रसंगादिति भावः ।
 इदमुपलक्षणम् । पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् ।
 समवायेन स्मृतिं प्रति समवायेनाऽनुभवस्य कारणतया अनुभवितुरभावात् ।
 नच विषयतासंबन्धेन स्मृतिं प्रति विषयतासंबन्धेनानुभवः कारणमिति
 विषयनिष्ठप्रत्यासत्या कार्यकारणभाव आवश्यकः, आत्मनिष्ठप्रत्यासत्या
 कार्यकारणभावे घटाद्यनुभवोत्तरं पटादिस्मृत्यापत्तेः, विषयनिवेशे तु महा-
 गौरवापत्तिरिति वाच्यम् । तवापि तत्पुरुषीयत्वनिवेश आवश्यकः, अन्यथा
 चैत्रेणाऽनुभूतस्य मैत्रेण स्मरणप्रसंगादित्यन्यत्रविस्तरः तस्मादिति जीवस्य
 देहेन्द्रियरूपत्वसंभवादित्यर्थः देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्त इति । देहेन्द्रियादि-
 भिन्न एवेत्यर्थः । आदि पदेन मनः क्षणिकविज्ञानयोः परिग्रहः । सच्च न
 परमाणुरिति । जीवः परममहत्त्ववानेवेत्यर्थः । शरीरव्यापीति । अन्य-
 थेत्यादिः । शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमित्यादिसमूहालंबनात्मकसाक्षा-
 त्कारानुपपत्तिप्रसंगादित्यर्थः । जीवस्याऽणुत्वेन एकदा शिरःपादादिना संब-
 न्धाऽसंभवादितिभावः । ननु शरीरावच्छेदेनाऽस्मिन् सुखादिसाक्षात्कारोप-
 पत्तये सर्वशरीरव्यापित्वमात्मनोऽस्तु तथापि विभुत्वाङ्गीकारे प्रयोजनाभाव

इत्यत आह । न मध्यमपरिमाणवानिति । नापकर्पाश्रयमहन्त्ववानित्यर्थः । तथा सतीति जीवस्य तादृशपरिमाणवत्स्वीकारे इत्यर्थः । अनित्यत्वैनेति । अनित्यप्राप्त्येत्यर्थः । यन्मध्यमपरिमाणं तदनित्यं यथा घट इति व्याप्तेरिति-भावः । कृतहानेति । कृतस्य एतज्जन्मान्जितस्य पापपुण्यादेः हानो निष्फल-वम्, अकृतस्य स्वान्जितस्य पुण्यपापफलस्याऽभ्यागमः प्राप्तिः तयोरा-पत्तेरित्यर्थः । कर्तुरात्मन उत्तरजन्मनि असन्वात्, अकर्तुश्च सत्त्वादिति-भावः । उपसंहरति । जीवस्याऽणुत्वमध्यमपरिमाणवत्त्वाऽसंभवादित्यर्थः ।

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः ।

न्या०—मनो निरूपयति । सुखादीति । उपलब्धिर्नाम साक्षा-त्कारः । तथा च सुखदुःखादिसाक्षात्कारकारणत्वे सति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् । इन्द्रियत्वमात्रोक्तौ चक्षुरादावतिव्याप्तिः, अतः सुखदुःखादिसाक्षात्कारकारणत्वविशेषणम् । विशेष्यानुपादाने आ-त्मनि अतिव्याप्तिः, आत्मनः सुखादिकं प्रति समवायिकारणत्वात्, अत इन्द्रियत्वरूपविशेष्योपादानम् ।

दी०—मनसो लक्षणमाह । सुखेति । स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम् ।

गं०—मनो निरूपयतीति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । मनोविषयकज्ञानानु-कूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । दीपिकायां-मनसो-लक्षणमाहेति । मनोविषयकलक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृति-मान् मूलकार इति बोधः । सुखादेरुपलब्धिः सुखाद्युपलब्धिः । विषयत्वं पठ्यर्थः । उपलब्धिः-साक्षात्कारः । सुखादिविषयकज्ञानमित्यर्थः । सुखाद्युपलब्धेः साधनं सुखाद्युपलब्धिसाधनम्, सुखाद्युपलब्धिनिरूपितकार-णतावत् । तथा च सुखादिविषयकसाक्षात्कारनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वे सति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणमित्यर्थः । सुखादिविषयकसाक्षात्कारश्च

इदं मूर्त्तं अतः दृग्बन्ध्याकारकः, नस्तिरूपितकारणस्य मनसि सत्त्वालक्षण-
नमन्वयः ।

मनसि प्रमाणन्तु मुक्त्वादिसाक्षात्कारः सकरणकः अन्यसाक्षात्कारत्वात्
चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानम् । ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय
जन्वति । तथा च मुक्त्यादिसाक्षात्कारस्य सकरणकत्वे सिद्धे चक्षुरादीनां
बाधाद् मनसः सिद्धिः । ज्ञानसामान्यं प्रति आत्ममनःसंयोगस्याऽसमवा-
यिकारणतया तदाश्रयत्वेनाऽपि मनसः सिद्धिर्बोध्यः । ज्ञानं साऽसमवा-
यिकारणकं भावकार्यत्वात् घटवदित्यनुमानादिनि ध्येयम् ।

ईशिकायां स्पर्शरहितत्वे सतीति । इदं च घटादावतिव्याप्तिवार-
णाय । सप्तत्रयसंबन्धावच्छिन्नस्पर्शात् अच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे सती-
त्यर्थः । तेन व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकं व्यासज्यवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकं वाऽभावमादाव न तदोपतादवस्थम् । आकाशा-
दावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ।

तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तां परमाणुरूपं नित्यं च

दी० — मनोविभजते । तच्चेति । एकैकस्याऽऽत्मनः एकैकं मनः
आवश्यकमित्यात्मनामनेकत्वात् मनसामप्यनेकत्वमित्यर्थः । पर-
माणुरूपमिति । मध्यमपरिमाणवत्त्वेऽनित्यत्वप्रसंगादित्यर्थः । ननु
मनो विभु स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् आकाशवदिति चेन्न । मनसो विभुत्वे
आत्ममनःसंयोगस्याऽसमवायिकारणस्याऽभावान् ज्ञानानुत्पत्तिप्रसं-
गात् । न च विभुद्वयसंयोगोस्त्विति वाच्यम् । तत्संयोगस्य नित्य-
त्वेन सुषुप्त्यभावप्रसंगात् । पुरीतद्रव्यतिरिक्तप्रदेशात्ममनःसंयोगस्य
सर्वदा विद्यमानत्वात् । अणुत्वे तु पुरीतति नाड्यां प्रविशति तदा
सुषुप्तिः, यदा निःसरति तदा ज्ञानोत्पत्तिरित्यणुत्वसिद्धिः ।

गं० — मूले । तच्चेति । मनश्चेत्यर्थः । अवधारणार्थकश्च शब्दः । अन-

न्तमित्युत्तरं योज्यः । अनन्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । प्रत्यात्मनियतत्वा-
दिति । आत्मानं आत्मानं प्रति प्रत्यात्मम् । तत्र नियतत्वात् । ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
नियमेनाऽऽत्मसंबन्धित्वादित्यर्थः । अत्र प्रतिपदसमभिव्याहृताऽऽत्मशब्द-
स्याऽऽत्मत्वव्यापकसंख्यासजातीयमर्थः । नियतत्वं संख्यावत्वम् । तथा
चाऽऽत्मत्वव्यापकसंख्यासजातीयसंख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वादित्यर्थः । साजात्यं
च बहुत्वत्वव्याप्यजात्या । तदेवाह । एकैकस्याऽऽत्मन इति । एकैकं
मन इति । सर्वात्मनामेकस्य मनसः स्वीकारे एकस्य ज्ञानदशाया-
मपरस्य तदनुपत्तिः, तस्याऽऽणुत्वेन सकलात्मसंबन्धीन्द्रियैरेकदा संयोगा-
भावान् । मनसः परमाणुरूपत्वं व्यवस्थापयितुमादौ मध्यमपरिमाण-
वत्त्वं खण्डयति । मध्यमपरिमाणवत्त्वे । मनस इत्यादिः । अपकर्षाश्र-
यमहत्ववत्त्वे इत्यर्थः । अनित्यत्वप्रसंगादिति । यद्यन्मध्यमपरिमाणं
तत्तदनित्यमिति व्याप्त्या नानावयवतन्नाशकल्पने गौरवादिति यावत् । पर-
ममहत्परिणामवत्त्वं खण्डयितुमाक्षिपति । नन्विति । विभ्रिविति । परम-
महत्परिमाणवदित्यर्थः । घटादौ व्यभिचारवारणाय स्पर्शरहितेति ।
गुणादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वादिति । स्पर्शवदवृत्तिद्रव्यविभाजकध-
र्मवत्त्वादिति फलितम् । तेनोत्पन्नविनष्टघटादौ न व्यभिचारः । विभ्रुत्वे
इति, परमहत्परिमाणवत्त्वे इत्यर्थः । आत्ममनःसंयोगस्येति । आत्मनि
मनःसंयोगस्येत्यर्थः । अभावादिति । विभ्रुद्वयसंयोगाभावेनाऽऽत्मनि
मनःसंयोगस्यावृत्तेरित्यर्थः । ज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगादिति । भावकार्यमात्रस्य
कारणत्रितयजन्यत्वनियमेन प्रकृतेऽसमवायिकारणाभावादित्यर्थः । न च
तादृशनियमे मानाभावः, द्रव्यमात्रस्यैव कारणत्रितयजन्यत्वनियमात्, एवं
चाऽसमवायिकारणं विनापि क्वचिदुत्पत्तिसंभवेन प्रकृते ज्ञानाद्युत्पत्तौ
बाधकाभाव इति वाच्यम् । तथा सति सुषुप्तात्रपि ज्ञानाद्युत्पत्तेः, मनसः
करणत्वानुपपत्तेश्च । इदमुपलक्षणम् । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गचेत्यपि
बोध्यम् । सुषुप्त्यभावादिति । अत्र सर्वदा विद्यमानत्वादिति हेतुः ।
प्रविशतीति । परमाणोः क्रियावत्त्वादिति भावः ।

चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणो रूपम् ।

न्या०—रूपं लक्षणम्—चक्षुरिति । चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशिष्ट-
गुणत्वम् रूपस्य लक्षणम् । विशेष्यमात्रोपादाने रसादावतिव्याप्तिः ।
अतश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशेषणम् तावन्मात्रोपादाने रूपत्वेऽतिव्याप्तिः,
यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्तन्निष्ठाजातिस्तदिन्द्रियग्राह्येति नियमात्तद्वा-
रणाय विशेष्योपादानम् । चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं नाम चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाऽ-
ग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वम्, मात्रपदानुपादाने संख्यादिसामान्यगुणे-
ऽतिव्याप्तिः । तत्रापि चक्षुर्ग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वस्य सत्त्वात् अतस्त-
द्वारणाय मात्रपदम् । संख्यादेश्चक्षुर्भिन्नत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वाच्चक्षुर्मात्र-
ग्राह्यत्वं नास्ति । अतीन्द्रियगुरुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्ग्राह्येति ।

गं०—मूले । चक्षुर्मात्रग्राह्येति । चक्षुर्मात्रेण। ग्राह्यः चक्षुर्मात्र-
ग्राह्यः । जन्यत्वं तृतीयार्थः । ग्रहघातोर्ज्ञानमर्थः । ण्यत्प्रत्ययस्य विषयार्थः ।
तथा च चक्षुर्मात्रजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणः रूपस्य लक्षणम् । चक्षुर्मात्र-
जन्यं यद्ज्ञानं “इदंरूपमित्याकारकं” तद्विषयत्वस्य रूपे सत्त्वालक्षणसम-
न्वयः । चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशिष्टेति । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन । तन्निष्ठाजातिरिति तदभावश्चेत्यपि बोध्यम् । मात्रपद-
मिति । सत्यन्तार्थकमिति शेषः । विशेष्यदलप्रयोजनमाह । अतीन्द्रिय-
गुरुत्वादाविति । आदिना भदष्टभावनयोः परिग्रहः ।

न्या०—अत्र लक्षणे ग्राह्यत्वं नाम प्रत्यक्षविषयत्वम् । अग्रा-
ह्यत्वं नाम तद्विषयत्वम् । तथा च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाऽविषय-
त्वे सति चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वम् इति फलितोऽर्थः । ननु प्रभा-
घटसंयोगे रूपलक्षणस्यातिव्याप्तिस्तस्य चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणत्वा-
दिति चेन्न । गुणपदस्य विशेषगुणपरत्वात् । नचैवं विशेषगुणत्वघ-

टितलक्षणे संख्यादावतिव्याप्त्यभावान्मात्रपदवैयर्थ्यमिति वा-
च्यम् । जलमात्रवृत्तिसांसिद्धिकद्रवत्वादावतिव्याप्तिवारणाय तदुपा-
दानात् । अथवा चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वस्य लक्षणत्वान्न प्र-
भाघटसंयोगादावतिव्याप्तिः । संयोगत्वज.तेश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वाभावान्,
घटपटसंयोगस्य त्वग्निन्द्रियग्राह्यत्वान् तद्गतजातेरपि त्वग्निन्द्रियग्राह्य-
त्वान्, यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्तन्निष्ठजातेरपि तदिन्द्रियग्राह्य-
त्वान् । अत्र जातिघटितलक्षणे गुणत्वानुपादाने चक्षुर्मात्रग्राह्यजाति-
मति सुवर्णादावतिव्याप्तिरतस्तद्धारणाय तदुपादानम् । एवं रसा-
दिलक्षणे विशेषणानुपादाने लक्ष्यभिन्नगुणादावतिव्याप्तिः, विशेष्या-
नुपादाने लक्ष्यमात्रवृत्तिरसत्वगन्धत्वादावतिव्याप्तिः, अतो विशेषण-
विशेष्ययोरुपादानम् ।

दी०—रूपं लक्षयति—चक्षुरिति । संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय
मात्रपदम् । रूपत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ।

गं०—प्रत्यक्षविषयत्वमिति । लौकिकप्रत्यक्षविषयताश्रयत्वमित्यर्थः ।
तेन गुरुत्वादीनां चाक्षुषाऽलौकिकग्रहेऽपि नातिव्याप्तिः । तद्विषयत्वमिति
लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमित्यर्थः । तेन रूपस्येनेरेन्द्रियेणालौकिकग्रहसंभवेऽ-
पि नाऽसंभवः । तथा च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयताश्रुःयत्वे
सति चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतावत्त्वे सति गुणत्व लक्षणार्थः ।
तदुपानादिति । मात्रपदोपादानादित्यर्थः । परमाणुरूपादावव्याप्तेः,
विशेषपदाऽप्रवेशेन लाघवाच्चाह । अथवेति । वस्तुतस्तु त्वगग्राह्यचक्षुर्ग्रा-
ह्यगुणविभाजकधर्मवत्त्वम् लक्षणम् । लक्ष्यभिन्नगुणादाविति । रूपस्पर्शादा-
वित्यर्थः ।

तच्च शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्रभे-
दात् सप्तविधम् । पृथिवी-जल-तेजोवृत्ति ।

दी०—रूपं विभजते—तच्चेति । नन्वःव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव चित्ररूपम् इति चेत् न । रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् । ननु चित्रपटे अवयवरूपस्य प्रतीतिरस्त्विति चेन्न । रूपरहितत्वेन पटस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न च रूपवत्समवेतत्वम्प्रत्यक्षत्वप्रयोजकम्, गौरवान् । तस्मान् पटस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्या चित्ररूपसिद्धिः । रूपाश्रयमाह । पृथिवीति ।

गं०—मूले । तच्चेति । निरुक्तलक्षणलक्षितं रूपं चेत्यर्थः । अवधारणान्मकश्च शब्दः । सप्तविधमित्युत्तरं योजनोयः सप्तविधमेवेत्यर्थः । चित्ररूपानंतीकर्त्तृ नवीनमनं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । नन्विति । अव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एवेति । नीलादीनामव्याप्यवृत्तित्वं विना तत्समुदायस्य एकत्र वृत्तित्वाऽसंभवादिति भावः । चित्ररूपमिति । प्रतीतिविषय इत्यर्थः । तथा च तादृशनीलादिसमुदायविषयकत्वाङ्गीकारेणैव तादृशप्रतीत्युपपत्तेरतिरिक्तचित्ररूपाङ्गीकारो निष्प्रामाणिक इति भावः । व्याप्यवृत्तित्वेति । दैशिकव्याप्यवृत्तित्वेत्यर्थः । कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वं त्वस्येवेति भावः । तथा च रूपत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वव्याप्यत्वादिति भावः । प्राचामयमाशयः । द्रव्यवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति समवायसम्बन्धेनोद्भूतरूपं कारणम् । एवं च रूपस्याऽव्याप्यवृत्तित्वे नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन नानारूपाणां हेतुत्वकल्पने गौरवम्, एवं नीलपीतकपालारब्धघटे पीतकपालावच्छेदेन नीलरूपोत्पत्तिवारणाय तत्तदवयवावच्छेदेन नीलादिरूपं प्रति तत्तदवयवागतनीलान्यरूपत्वेन प्रतिबन्धकता, अवयविनि तत्तदवयवावच्छेदेन तत्तद्रूपं प्रति तत्तदवयवागततद्रूपाणां हेतुता वा वाच्या । तथा च गौरवम् । एवं परमाणौ नीलादेर्व्याप्यवृत्तितया पटादिसमवेतनीलादेः तत्सजातीयत्वेन न तेषामव्याप्यवृत्तित्वं कल्पयितुं शक्यम्, विरोधात् । अतोऽवयविनि व्याप्यवृत्तिरेव नीलादिसमुदायो वाच्यः । न च तावताऽपि निष्कृतिः, नीलादेर्व्याप्यवृत्तितया नानारूपवदवयवारब्धपटे एकरूपव्यक्तेरेवोत्पत्तिसंभ-

दी०—रसं लक्षयति । रसनेति । रसत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । रसस्याश्रयमाह । पृथिवीति । आश्रयं विभज्य दर्शयति । पृथिव्यामिति ।

गं०—रसं लक्षयतीति । रसविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय—मूले रसनाग्राह्य इति । रसत्वे इति । इदमुपलक्षणम् । रसाभावेऽपि अतिव्याप्तिबोध्या । यां गुणो यदिन्द्रियेण गृह्यते तन्निष्ठा जातिस्तदभावश्च तेनैव गृह्यते इति नियमान् । रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षायलौकिकविषयताश्रयगुणविभाजकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । तेन परमाणुरसादौ नाऽव्याप्तिः । जले मधुर एवेति मूलम् । जम्बीरजलमम्लमिति प्रतीतिः स्वसमवायिसंयोगसंबन्धेन जम्बीरसमेवतरसविषयिणी । स्वं जम्बीरसमवेतो रसः । शुष्कजम्बीरेऽपि अम्लरसोपलब्ध्या तत्राऽम्लरसांगाकारस्यावश्यकत्वेन जले नाम्लादिकमिति ध्येयम् । न च जले माधुर्यमपि नोपलभ्यते इति वाच्यम् । हरीतक्यादिभक्षणसहकृतरसनेन्द्रियस्यैव जलरसग्राहकत्वात्, सर्वदाऽनुपलंभेऽपि क्षतेरभावान् । वस्तुतस्तु निदाघपीतनिर्मलगंगाजलमाधुर्यस्याऽनुभवसिद्धस्याऽपलापाऽसंभवान्मधुरएवेति युक्तम् । रसोऽपि न दैशिकाऽव्याप्यवृत्तिः । न च तर्हि मधुरादिनानारसवदवयवारब्धावयविनो नीरसत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तत्र रसनेन्द्रियेणाऽवयवरस एव गृह्यते, अवयवानामपिरसनेन्द्रियसंयुक्तत्वेन तत्समवायस्याऽवयवरसे सत्वात् । न हि तादृशावयविनो नीरसत्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः शक्या । उद्धतरूप इव रसस्य द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वाभावात्, रसनेन्द्रियस्य रसमात्रग्राहकत्वेन अवयविप्रत्यक्षे कारणत्वाभावात् । तथा च चित्ररसो नांगीकार्य एवेति । रसस्तु द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । जलपरमाणौ रसो नित्यः । अन्यः सर्वोऽप्यनित्यः । अनित्योऽपि द्विविधः, पाकजाऽपाकजभेदात्, पृथिव्यां पाकजः, अग्निसंयोगाऽसमवायिकारणकः । अपाकजस्थलेऽवयविरसं प्रति अवयवरसः असमवायिकारणम् । समवायिकारणन्तु आश्रय एव सर्वत्र ।

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः । सुरभि-
रसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

दी०—गन्धं लक्षयति । घ्राणेति । गन्धत्वेऽतिव्याप्तिवार-
णाय गुणपदम् ।

गं०—गन्धं लक्षयतीति । गन्धविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रका-
रकज्ञानानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय
घ्राणग्राह्येति । गन्धत्वे इति । गन्धाभावेऽप्यतिव्याप्तिर्बोद्ध्या । तथा च
घ्राणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयताश्रयगुणविभाजकधर्मवत्त्वं गन्धस्य
लक्षणं पर्यवसन्नम् । तेन परमाणुगन्धे नाऽव्याप्तिः । प्राचीनास्तु चित्रगन्धं
नाङ्गीकुर्वन्ति । सुरभ्यऽसुरभिकपालद्रयारब्धे घटे गन्धविरहेऽपि अवयवगन्ध-
स्यैव भानात् । नव्यास्तु चित्रगन्धं स्वीकुर्वन्ति । अन्यथा सुरभ्यसुरभिद्वय-
णुकत्रयारब्धे त्र्यणुके गन्धभानं न स्यात् । द्व्यणुकगन्धस्याऽयोग्यत्वादिति ।
एवं चित्ररसोपिस्वीकार्य इति । गन्धस्तु सर्वोप्यनित्य एवेति ध्येयम् ।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स त्रिविधः ।
शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः ।
तत्र शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः
पृथिवीवाय्वोः ।

न्या०—स्पर्शं लक्षयति । त्वगिन्द्रियमात्रेति । अत्रापि मात्रपदं
संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय । अन्यत्सर्वं पूर्ववद् बोध्यम् ।

दी०—स्पर्शलक्षयति । त्वगिति । स्पर्शत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय
गुणपदम् । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् ।

गं०—मात्रपदमिति । त्वगिन्द्रियभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिक-
विषयताशून्यत्वे सति त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतात्वे सति

गुणत्वं समुदितलक्षणार्थः । परमाणुस्पर्शोऽव्याप्तिवारणाय त्वगिन्द्रियमात्र-
ग्राह्यजातिमंत्रं विवक्षणीयम् । वस्तुतस्तु चक्षुरग्राह्यत्वग्राह्यगुणविभाजकधर्म-
वत्त्वं पर्यवसितं बोध्यम् । ननु जातिघटितलक्षणे स्पर्शवेऽतिव्याप्तिविरहेण
गुणपदं व्यर्थमिति चेन्न । वायोः स्पर्शनप्रत्यक्षविषयत्वे वायुत्वजातिमादायाऽ-
तिव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यात् । तत्र । पृथिव्यग्नेजोवायुसमुदाये । घटकत्वं
सप्तम्यर्थः । जले इत्यत्र सप्तम्यर्थो वृत्तित्वम् । शीतस्पर्शः पृथिव्यग्नेजोवायु-
घटकीभूतजलवृत्तिरिति बोधः । तप्तजलादावुष्णत्वस्य, सुवर्णादावनुष्णाशीत-
त्वस्य, वह्निजलसंबन्धेन वायौ उष्णाशीतत्वस्य चोपाधिकत्वादितिभावः ।
कठिनत्वमुकुमारत्वादिकं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः । न तु संयोगनिष्ठा जातिः,
चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । एवं च नानास्पर्शवदवयवारब्धे घटे चित्रस्पर्शोऽप्यङ्गी-
कार्यः । अन्यथा घटत्वाचप्रत्यक्षानुपपत्तेः । त्वाचप्रत्यक्षे स्पर्शस्य समवायेन
कारणत्वात् ।

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च ।
अन्यत्राऽपाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतां नित्यम् ।
अनित्यगतमनित्यम् ।

न्या०—रूपादिचतुष्टयमिति । एतत्तत्त्वनिर्णयश्चेत्थम् । पाको
नाम विजातीयतेजः संयोगः । स च नानाजातीयरूपजनको विजा-
तीयस्तेजः संयोगः, तदपेक्षया रसजनको विजातीयस्तेजः संयोगः,
एव गन्धजनकोऽपि विजातीय एव, एवं स्पर्शजनकोऽपि विजातीय
एव । एवम्प्रकारेण भिन्नभिन्नजातीयाः पाकाः कार्यवैलक्षण्येन
कल्पनीयाः । यथा तृणपुञ्जनिक्षिप्ते आम्रादौ ऊष्मलक्षणविजाती-
यतेजः संयोगात्पूर्वहरितरूपनाशेन रूपान्तराय पीतादेरुत्पत्तिः, न तु
रसादेरुत्पत्तिः, पूर्वरसस्यैवाऽम्लस्याऽनुभवात्, तस्माद्रूपजनकापेक्षया
रसजनको विलक्षण एवाङ्गीकार्यः । एवं गन्धजनको विलक्षण

एव, रूपरसयोरपरावृत्तावपि पूर्वगन्धनाशे विजातीयपाकवशात्सुरभि-
गन्धोपलब्धेः । एवं स्पर्शजनकोऽपि, पाकवशात्कठिनस्पर्शनाशेन
मृदुस्पर्शानुभवान्, षस्माद्रूपादिजनका विजातीया एव पाकाः यथा-
कार्यमुन्नेयाः । अतएव पार्थिवपरमाणूनामेकजातीयत्वेऽपि पाक-
महिम्ना विजातीयद्रव्यान्तरानुभवः । यथा गोमुक्ततृणादीनामापर-
माण्वन्तभंगे तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयतेजःसंयोगात्पूर्वरूपा-
दिचतुष्टयनाशे तदनन्तरं दुग्धे यादृशं रूपादिकं वर्तते तादृश रूप-
रसगन्धस्पर्शजनकास्तेजःसंयोगा जायन्ते । तदुत्तरं तैरेव तादृश
रूपरसाद्य उत्पद्यन्ते, तादृशरूपरसादिविशिष्टपरमाणुभिर्दुग्धद्वयणु-
कमारभ्यते ततस्त्रयणुकादिक्रमेण महादुग्धारम्भः । एवं दुग्धारम्भ-
कैः परमाणुभिरेव दध्यारभ्यते । एवं पाकमहिम्ना दध्यारम्भकैरेव
परमाणुभिर्नवनीतादिकमिति दिक् ।

गं०—पृथिव्यादिनवानां द्रव्याणां नित्यत्वानित्यत्वे दर्शिते, तथा
हि पृथिव्यादिचतुष्टयपरमाणूनां आकाशकालादिगात्ममनसां च नित्यत्वम्,
द्वयणुकादिरूपजन्यपृथिव्यसेजोवायूनामनित्यत्वम् । रूपरसगन्धस्पर्शानां तु
निथ्यानित्यविवेकं दर्शयति : मूले । रूपादि चतुष्टयमिति । पृथिव्यामि-
न्यत्र सप्तम्यर्थो वृत्तित्वम्, तथा च पृथिवीवृत्तिरूपादिचतुष्टयमनित्यमित्यर्थः ।
पाकजमिति हेतुगर्भविशेषणम्, तथा च पृथिव्यां रूपादिचतुष्टयं यतः पाक-
जमतो नित्यपृथिव्यामनित्यपृथिव्यां च वर्तमानं सर्वमप्यनित्यमित्यर्थः ।
अपाकजमिति । इदमपि हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च जलादौ रूपादि-
चतुष्टयं यतोऽपाकजमतो नित्यमनित्यं च भवतीत्यर्थः । रूपादिचतुष्टय-
मित्यस्य रूपादिचतुष्टयघटकमित्यर्थः । तेन गन्धस्य जलाद्यवृत्तित्वेऽपि न
वाक्याथानुपपत्तिः ।

दी०—पाकजमिति । पाकः तेजःसंयोगः । तेन पूर्वरूपं

नश्यति रूपान्तरमुत्पद्यते इत्यर्थः । अत्र परमाणुष्वेव पाको न द्वयणु-
कादौ, आमपाकनिक्षिप्ते घटे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे
पुनर्द्वयणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः । तत्र परमाणुवः समवायि-
कारणम् । तेजःसंयोगोऽसमवायिकारणम् । अदृष्टादिकं निमित्त-
कारणम् । द्वयणुकादिरूपे कारणरूपमसमवायिकारणमिति पीलुपा-
कवादिनो वैशेषिकाः । पूर्वघटनाशं त्रिनैव अवयविनि, अवयवेषु
परमाणुपर्यन्तेषु च युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो
नैयायिकाः, अतएव पार्थिवपरमाणुरूपादिकमनित्यमित्यर्थः । अन्य-
त्रेति । जलादावित्यर्थः । नित्यगतमिति । परमाणुगतमित्यर्थः ।
अनित्यगतमिति । द्वयणुकादिनिष्ठमित्यर्थः । रूपादिचतुष्टयं उद्भूतं
प्रत्यक्षम् । अनुद्भूतमप्रत्यक्षम् । उद्भूतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मः ।
तदभावोऽनुद्भूतत्वम् ।

गं०—तेनेति । विजातीयतेजःसंयोगेनेत्यर्थः । पूर्वरूपं नश्य-
तीति । पूर्वरूपनाशो भवतीत्यर्थः । अयमेव पाकजशब्दार्थः । अत्रेति ।
कुत्र पाक इत्याकांक्षायामित्यर्थः । पाक इति । पूर्वरूपनाशपूर्वकरूपान्तरो-
त्पादकतेजःसंयोग इत्यर्थः । परमाणुष्वेवेत्यत्र एवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमेव
विवृणोति न द्वयणुकादाविति । आदिनाऽवयविमात्र परिग्रहः । अस्य
“इति पीलुपाकवादिन” इत्युत्तरेणाऽन्वयः । आमपाकनिक्षिप्ते इति ।
पच्यते अनेनेति पाकः, अत्राऽग्निरेव । तथा चाऽग्नियन्त्रविशेषस्थापिते इत्यर्थः ।
घटे इति सति सप्तमी । परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे
इति । श्यामघटनाशे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ इति योजना । श्यामघट-
नाशे इति द्वयणुकादिनाशक्रमेण श्यामघटादिनाशे सतीत्यर्थः । तदनन्तरमि-
ति शेषः । रूपान्तरोत्पत्ताविति । पूर्वरूपादिचतुष्टयनाशपूर्वकरूपादि-
चतुष्टयोत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः, तदनन्तरमिति शेषः । पुनरिति । अग्निसंयोगा-

दित्यर्थः । रक्तरूपविशिष्टद्वयणुकाद्युत्पत्तिपूर्वकरक्तघटाद्युत्पत्तिरित्यर्थः ।
 वैशेषिकाणामयमाशयः । पाकनिक्षिप्ते घटादाविव घटादिमध्येऽपि विजा-
 तीयं रूपरसादिकमनुभवसिद्धम्, तच्चाग्निसंयोगजत्वं ज्ञापयति, अग्निसंयोग-
 स्यैव पाकप्रधानम् । नहि घटे रक्तोत्पत्त्यनन्तरं तदवयवाः नीलाः सन्तो दृश्यन्ते
 यावद्द्वयवेषु च रूपान्तरोत्पत्तिर्न संभवति घटस्याऽच्छिद्रत्वेन बन्हेः सूक्ष्मा-
 वयवानां अन्नप्रवेगासंभवेन घटारम्भक्यावदवयवेषु बन्ध्यावयवसंयोगस्य
 बाधितत्वात् । अतः विजातीयबन्धिसंयोगेनाऽवयवेषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु
 परमाणुषु पाकः । तथाहि प्राणिकर्मसहकृतादृष्टवशात् अग्निसंयोगात्परमाणौ
 क्रिया—ततः परमाणुद्वयविभागः—ततो द्वयणुकारंभकसंयोगनाशः—तत
 उत्तरदेगसंयोगो द्वयणुकनाशश्च—ततः परमाणौ श्यामादिनाशः ततो रक्तो-
 त्पत्तिः । ततो रक्तपरमाणौ द्वयणुकारम्भानुगुणक्रिया । ततो विभागः । ततः
 पूर्वसंयोगनाशः ततः आरम्भकसंयोगः । ततोद्वयणुकोत्पत्तिः ततो रक्तोत्पत्तिः ।
 तथा च परमाणुक्रियया द्वयणुकादिनाशक्रमेण महावयवविनो नाशे सति उक्त-
 क्रमेण द्वयणुकादि महावयवविपर्यन्तव्यूहोत्पत्तिः । तथा च कारणगुणाः
 कार्यागुणान्तरभन्ते इति नियमोपि संगच्छते । गौतममते तु अपरिपक्व-
 घटादौ तु स नियमः, परिपक्वघटादौ तु युगपत्पाकस्वीकारे न सा व्यवस्था,
 सर्वत्र तेजःसंयोगस्यैव कारणत्वादिति । परमाणुरूपे कारणत्रयं दर्शयति ।
 तत्रेति । परमाणुरूपे इत्यर्थः । द्वयणुकारूपे तद्दर्शयति । द्वयणुकादि-
 रूपे इति । आदिना अवयवविमात्रपरिग्रहः । पीलुपाकवादिन इति ।
 वैशेषिका इत्यर्थः । वदन्तीति शेषः ।

गौतममतं दर्शयति । पूर्वघटनाशं विनैवेति । अवयविनीति ।
 पूर्वावयविर्नात्यर्थः । अवयवेष्विति । तदवयवेष्वित्यर्थः । युगपद्रूपान्तरो-
 त्पत्तिरेति । युगपत्पूर्वरूपनाशः । तदनन्तरं युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरित्यर्थः ।
 अयमाशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वात् यावत्सु अवयवेषु बन्हेः सूक्ष्मा-
 वयवैरन्तर्प्रवेष्टैः संयोगो न निरुध्यते । एषामयमाशयः । तेजसा परमा-
 णूनामभिन्नतसंयोगेऽपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभागज-

नकक्रियाजनकत्वे मानाभावेन अवयविन्यपि पाकस्वीकार उचितः । एवं चाऽवयवेषु अवयवनि च युगपद्विजातीयतेजःसंयोगाद् युगपदेव पूर्वरूपादि नाशः । तदुत्तरक्षणे युगपदेव रूपान्तरोत्पत्तिः । तथा च सोयं घट इति प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते । अनन्तावयविनाशाद्यकल्पनेन लाघवमपि । न चाऽवयविरूपं प्रति अवयवरूपस्य तन्नाशं प्रति आश्रयनाशस्य च हेतुतायां व्यभिचार इति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यनिवेशेन व्यभिचार-वारणादिति श्रतएवेति । पार्थिवपरमाणुषु पूर्वरूपनाशस्य रूपान्तरोत्पत्ते-स्योभयमतसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । रूपादिकमिति । रूपादिचतुष्टयमित्यर्थः । रूपं द्विविधम् । उद्भूतं अनुभूतं च । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्रागिति ध्येयम् ।

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । नवद्रव्यवृत्तिः ।
एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता । एकत्वं नित्यमनित्यं च ।
नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादि-
कन्तु सर्वत्राऽनित्यमेव ।

दी०—संख्यां लक्षयति । एकेति ।

शं०—मूले एकत्वादीति । एकत्वंमादिर्येषान्ते एकत्वादयः । एकत्वा-दीनां व्यवहारः एकत्वादिव्यवहारः, तादृशव्यवहारहेतुत्वं संख्याया लक्षणम् । व्यवहारं प्रति व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकस्य कारणतया एकः द्वौ इत्यादिशब्द-प्रयोगे एकत्वाद्वित्वादिसंख्यायाः कारणत्वाल्लक्षणसमन्वयः । घटादिवारणाय एकत्वादीति । व्यवहारहेतुत्वं च व्यवहाराऽसाधारणकारणत्वं बोध्यम् । तेन कालादीनां कार्यमात्रं कारण वेपि न क्षतिः । इदमुपलक्षणम् । संख्यात्वजाति-मत्वमपि संख्यासामान्यलक्षणं बोध्यम् । एकत्वंमादिर्यस्याः परार्धं पर्यन्तो^२

टि० १—एकादिव्यवहारहेतुरिति पाठेतु एकादिरूपो व्यवहारः, अयमेक इत्यादिः तद्वेतुरित्यर्थः । एकः द्वौ इत्याकारकः ।

२ एतेन संख्याया अविदर्शिता । एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लघं

यस्याः सा तथा । एकत्वमिति । द्विविधमिति शंभः । नित्यैकत्वस्याश्रयमाह ।
 नित्यगतमिति । एकत्वनाशं प्रति आश्रयनाशः कारणम्, अतः परमाण्वा-
 काशादीनां नाशाभावेन तद्गतमेकत्वमपि न नश्यतीत्यर्थः । अनित्य-
 गतमिति । अनित्यं द्रव्यणुकादिकं यदा नश्यति तदा तद्गतमेकत्वमपि नश्य-
 तीत्यर्थः^३ । द्विवादीनां द्विविध्यं नास्तौत्याह । द्वित्वादिकंत्विति तु अप्यर्थे
 सर्वत्रेत्युत्तरं योज्यः । सर्वत्रेति त्रलथो वर्त्तमानत्वम् । नित्यद्रव्यवर्त्तमानं,
 अनित्यद्रव्यवर्त्तमानं च द्वित्वादिकमनित्यमेव । द्वित्वादिकं अपेक्षाबुद्ध्या उत्प-
 द्यते, अपेक्षाबुद्धिनाशात्तन्नाश इति यावत् । तथा च द्वित्वादिकं प्रति आश्रयः
 समवायिकारणम्, प्रत्याश्रयगतमेकत्वद्वयमसमवायिकारणम् । अयमेक
 अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धिः निमित्तकारणम् । अपेक्षाबुद्धिश्च अने-
 केषु एकत्वप्रकारिका बुद्धिः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्याः अपेक्षाबुद्धि-
 जन्याः, अपेक्षाबुद्धिनाशात्तन्नाश इति यावत् । तथाहि प्रथमं अयमेकः अय-
 मेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वनिर्वि-
 कल्पकज्ञानम् । ततो द्वित्वप्रत्यक्षं इमौ द्वावित्याकारकम्, अपेक्षाबुद्धिनाशश्च ।
 ततोऽपेक्षाबुद्धिनाशाद् द्वित्वनाश इति । अत्रेदं बोध्यम् । ज्ञानं द्विविधम् ।
 नित्यमनित्यं च । तत्र परमेशिजुर्ज्ञानं नित्यम् । तदन्यदनित्यम्, क्षणिकं च ।
 क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । ज्ञानमात्रं यस्मिन् क्षणे उत्प-
 द्यते तदुत्तरक्षणे ज्ञानान्तरमुत्पादयति । द्वितीयक्षणोत्पन्नं च ज्ञानं स्वप्नकीभूर्त्
 प्रथमक्षणोत्पन्नं ज्ञानं नाशयति । अतः प्रथमक्षणोत्पन्नं ज्ञानं तृतीयक्षणे
 नश्यति । एवं द्वितीयक्षणोत्पन्नज्ञानस्य चतुर्थक्षणे नाशः । एवं रीत्या ज्ञान-
 मात्रस्य स्वतृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात्क्षणिकत्वं सिद्धम् । ननु प्रहस-

च नियुतं चैव कोटिरुदमेव च ॥ वृन्दं खर्वा निखर्वश्च शंखः पद्मश्च सागरः ।
 अन्त्यं मध्यं परार्थं च दरावृद्धया यथाक्रमम् ॥ इत्युक्तेः परार्थपर्यन्तैव संख्येति यावत् ।

३ अनित्यैकत्वस्याऽश्रयः समवायिकारणम्, स्वाश्रयसमवायिकारणगतमेकत्वम-
 समवायिकारणम्, आश्रयनाशजन्यनाराश्चेति ।

मात्रममुमर्थं जानन्नेवाऽसमित्याद्यनुभवात्, ज्ञानस्य बहुक्षणावस्थायित्वमा-
वश्यकम् । न चोक्तस्थले धारावाहिकज्ञानस्वीकारानुभवविरोध इति
वाच्यम् । ज्ञानानन्त्यकल्पने गौरवात्, यत्र तु नोक्तानुभवः तत्रास्तां तृती-
यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमिति चेन्न । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्ति-
गुणनाशयत्वात् । तथा च नाशकसत्वाद्नाशः स्यादेव । इत्थंचोक्तस्थलेऽ-
नायत्या ज्ञानधारैव कल्पनीया । परन्तु अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, द्विक्ष-
णमात्रस्थायित्वे निर्विकल्पकक्षणे एवाऽपेक्षाबुद्धिनाशः स्यात्, ततश्च द्वित्व-
स्यैव नाशः स्यान्नतु द्वित्वप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षानुत्पत्त्या अपेक्षाबुद्धेर्द्वि-
क्षणवस्थायित्वं स्वीकर्तव्यम् । न चाऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे एव कारणत्वम-
स्त्विति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदके गौरवात् । न चाऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वनाशकत्वे
मानाभाव इति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् ।
ननु अपेक्षाबुद्धेः कथं त्रिक्षणावस्थायित्वम्, नाशकसत्वादिति चेन्न ।
क्षणिकत्वं हि न तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्, ज्ञानतृतीयक्षणवृ-
त्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य घटादावपि सत्त्वेन घटादेरपि क्षणिकत्वापत्तिः
स्यात्, अतः स्वतृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिस्वत्वमेव तद्वाच्यम् । तथा
च स्वत्वघटितत्वेन स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ततया अपेक्षाबुद्धेर्न तृतीय-
क्षणे नाशः स्वीक्रियते द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधात् । न च योग्यविभुविशेषगुणनाशं
प्रति स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वेन कारणत्वे अपेक्षाबुद्धेः स्वोत्तरोत्पन्नसंस्कारादिना कथं
न नाश इति वाच्यम् । स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ततया अपेक्षाबुद्धिनाशं
प्रति द्वित्वस्वनिर्विकल्पकस्यैव कारणत्वात् । अथ स्वत्वाननुगमेन तत्तद्व्यक्ति-
विश्रान्तहेतुहेतुमद्भावस्य यत्र प्रहरमात्रं पश्यन्नेवासमित्यनुभवः तत्रापि नाश-
काऽकल्पनापातादिति चेन्न । प्रतियोगितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं
प्रति स्वाध्यवहितपूर्ववृत्तित्वं स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनोत्तरगुणत्वेन
कारणतया स्वत्वस्य संबन्धमर्यादया मानेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वाभावात् ।
नचाऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वनिर्विकल्पकक्षणे नाशापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र द्वित्वनि-
र्विकल्पकस्यापि नाशकतया द्वित्वसविकल्पकोत्पादक्षणे एव नाशाभ्युपगमात्

इदमुपलक्षणम् । परमाणुद्वित्वं प्रति ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः कारणतया तस्याः नित्यत्वेन द्वित्वस्य नित्यत्वापत्तिभिया तादृशापेक्षाबुद्धयधिकरणक्षणनाशादपि अपेक्षाबुद्धिनाशः स्वीक्रियत इति । महाप्रलयानभ्युपगमे ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामेवाऽपेक्षाबुद्धिः कारणमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अत्रेदं बोध्यम् । द्वित्वस्य समवायसंबन्धेन प्रत्येकस्मिन्नपि सत्त्वेन अयं द्वौ इति प्रतीतिः प्रमा स्यादतो द्वित्वादेः पर्याप्तिनामकः कश्चिन्संबन्धः स्वीकार्यः । तथा च द्वित्वादेः पर्याप्तिसंबन्धेनोभयत्रैव सत्त्वादिमौ द्वौ इति प्रतीतिरेव भवति न तु अयं द्वौ इति प्रतीतिरिति ध्येयम् ।

मानव्यवहाराऽसाधारणकारणं परिमाणम् । नव
द्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम् । अणु महत् दीर्घं ह्रस्वं
चेति ।

दी०—परिमाणं लक्षयति । मानेति । परिमाणं विभजते ।
तच्चेति । भावप्रधानो निर्देशः । अणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः ।

गं०—परिमाणं लक्षयतीति । परिमाणविशेष्यकलक्षणप्रामाण्यस्वरूपप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इत्यर्थः ।

मूले । मानव्यवहारेति । मानव्यवहारः “अयमेतावत्परिमाणवान्”
इत्यादिशब्दप्रयोगः, तादृशव्यवहाराऽसाधारणकारणत्वं लक्षणम् । अत्र
व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकमेतत्परिमाणवत्वम्, तच्चैतत्परिमाणमेव तथा च तादृश-
व्यवहाराऽसाधारणकारणत्वस्य परिमाणे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । दण्डादिवार-
णाय मानेति । कालादिवारणायाऽसाधारणेति । शब्दत्ववारणाय कार-
णेति । परिमाणस्य गुणिवोधकशब्दैर्विभजनमसंगतमित्यत आह । भाव-
प्रधाननिर्देश इति । अणु महदीर्घं ह्रस्वं चेति शेषः । इदमुपलक्षणम् ।
परिमाणत्वजातिमत्त्वमपि लक्षणम् । न च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः अणुत्वमहत्त्व-
भिन्नत्वे प्रमाणाभावात्परिमाणस्य द्वैविध्यमेवेति वाच्यम् । घटापेक्षया अणु-

त्वेन प्रतीयमानेऽपि दण्डादौ घटावधिकस्वत्वव्यवहाराऽभावात्, एवं दण्डापेक्षया महत्त्ववक्ष्याऽनुभूयमानेऽपि घटादौ तदवधिकदीर्घत्वव्यवहाराभावाच्च परिमाणस्य चातुर्विध्यावश्यकत्वात् । तच्च परिमाणं नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । आश्रयनाशाकृत्यतीति । अनित्यपरिमाणमपि त्रिविधम् । परिमाणजन्यं संख्याजन्यं प्रचयजन्यं च । यथा घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् । त्रसरेणुपरिमाणं द्व्यणुकनिष्ठत्रित्वसंख्याजन्यम्^१ । एवं द्व्यणुकपरिमाणं परमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्याजन्यम् । तूलकादिपरिमाणं प्रचयजन्यम् । प्रचयश्च शिथिलसंयोगः । तथा च प्रचयत्वं संयोगगतो जातिविशेष इति ध्येयम् ।

पृथग्द्वयवहाराऽसाधारणकारणं पृथक्त्वम् ।
सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

दी०—पृथक्त्वंलक्षयति । पृथगिति । इदमस्मात्पृथगिति व्यवहाराऽसाधारणकारणं पृथक्त्वमित्यर्थः ।

१ न च सर्वत्राऽवयविपरिमाणं प्रति अवयवपरिमाणस्य कारणतया त्रसरेणुपरिमाणं प्रति द्व्यणुकपरिमाणं कुतो न कारणमिति वाच्यम् । तथा सति त्रसरेणुपरिमाणस्याऽणुतरत्वापत्तेः । परिमाणस्याऽयं स्वभावः, यत्स्वसमानजातीयं स्वोत्कृष्टं च परिमाणं जनयति । साजात्यं च परिमाणविभाजकाऽणुत्वादिरूपेण । उत्कृष्टं च तरतमत्वादिना । यथा घटपरिमाणं कपालपरिमाणरुजातीयं कपालपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टं च, कपालपरिमाणापेक्षया महत्तरत्वात् । तथैव त्रसरेणुपरिमाणमपि अणुतरं स्यादिष्टापत्तौ त्रुटेरचालुषत्वप्रसंगह् द्व्यणुकसमवेतत्रित्वसंख्यैव कारणमिति ध्येयम् ।

२ ननु घटःपटात्पृथक् घटः पटोनेति प्रतीत्योः समानदेशतया घटः पटोनेति प्रतीत्वत्, घटः पटात्पृथगित्यत्राऽपि अन्योन्याऽभाव एव विषयोस्तु किं पृथक्त्वस्य गुणान्तरत्वस्वीकारेण । न च विनिगमकाभावात्पृथक्त्वमेवास्तु न तु अन्योन्याभाव इति वाच्यम् । रूपं न घट इति प्रतीत्यनुपपत्तेः । गुण्ये गुणाऽनंगीकारेण घटावधिकपृथक्-

गं०—पृथक्त्वविशेष्यकलक्षणप्रामाण्यस्वरूपप्रकारकज्ञानानुकूलशब्द-
प्रयोगानुकूलकृतिमान्मूलकार इति बोधः । व्यवहारासाधारणकारण-
मिति । तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यप्रकारतावचमित्यर्थः । तेन
पृथक्त्ववति अवधिस्त्वे च नातिव्याप्तिः । घटः पटात्पृथक्, घटौ पटात्पृथक्,
घटाः पटात्पृथगित्यादिप्रतीत्या पृथक्त्वमपि संख्यावदनेकविधम्, एकपृथक्त्व
द्विपृथक्त्व त्रिपृथक्त्वादिभेदात् । एकपृथक्त्वं द्विविधम्, नित्यमनित्यं च ।
नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्विपृथक्त्वादिकं नित्यमेव ।

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

दी०—संयोगं लक्षयति । संयुक्तेति । इमौ संयुक्तौ इति व्य-
वहारहेतुरित्यर्थः । संख्यादिलक्षणे सर्वत्र दिक्कालादावतिव्याप्ति-
वारणाय असाधारणेति विशेषणीयम् । संयोगो द्विविधः । कर्मजः
संयोगजश्चेति । आद्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोगः । द्वितीयो
हस्तपुस्तकसंयोगात्कायपुस्तकसंयोगः । अव्याप्यवृत्तिः संयोगः ।
स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वम् ।

गं०—मूले संयुक्तव्यवहारेति । तथा च संयुक्तव्यवहाराऽसाधा-
रणकारणत्वं संयोगस्य लक्षणम् । संयोगत्वजातिमत्वमिति यावत् । तेन
यादृशसंयोगाश्रये तादृशव्यवहारो न जातः तादृशसंयोगे निरुक्तकारणत्व-
विरहेऽपि नाव्याप्तिः । आद्यः । कर्मज इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
कर्मजोऽपि द्विविधः । एकक्रियाजन्यः, उभयक्रियाजन्यश्च । एकक्रियाजन्यं

त्वस्य रूपेऽभावात्, घटाऽन्योन्याभावस्य रूपे सत्वेऽपि तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात् ।
अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपत्वेऽपि उक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैव, रूपं घटात्पृथगिति प्रती-
तिविरहात् । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन पृथक्त्वस्य रूपविशेषणत्वे घटो घटात्पृथगिति प्रती-
त्यापत्तिः अतो नास्ति विनिगमनाविरह इति चेन्न । घटात्पृथगिति वत् घटो नेत्य-
त्रापि पंचमीप्रसंगात्, अतिरिक्तपृथक्त्वाङ्गीकार आवश्यक इति ध्येयम् ।

संयोगमुदाहरति । हस्तक्रिययेति । उभयक्रियाजन्यस्योदाहरणन्तु मेघ-
द्वयक्रियाजन्यसंयोगः इत्यवशंयम् । द्वितीयः । संयोगजसंयोग इत्यर्थः ।
अथ संयोगजसंयोगे मानाभावः, यत्र हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोगोत्तरं
कायपुस्तकसंयोगः तत्र हस्तक्रियाया एव हस्तपुस्तकसंयोगं प्रति कारणत्वं
न तु हस्तपुस्तकसंयोगस्येति चेन्न । समवायेन संयोगं प्रति समवायेन
क्रियायाः कारणतया काये समवायेन क्रियाया अभावेन काये पुस्तकसंयोगा-
नुपपत्तिः । अतः संयोगजसंयोगः आवश्यक एवेति ध्येयम् । इदं पुनरिहा-
वधेयम् । कर्मजसंयोगो द्विधः । अभिघातो नोदनाख्यश्चेति । शब्दहेतुः
संयोगोऽभिघातः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः । अवच्छेदकतासंबन्धेन शब्दं प्रति
समवायसंबन्धेनाऽभिघातःकारणम् । प्रशिथिलनिङ्गिभेदादपि भेदो बोध्य इति ।

अव्याप्यवृत्तिः । दैशिकाऽव्याप्यवृत्तिः कालिकाऽव्याप्यवृत्तिश्चे-
त्यर्थः । संयोगः । सर्वोपि संयोग इत्यर्थः । अव्याप्यवृत्तित्वं निर्वक्ति ।
स्वात्यन्ताभावेति । स्वं संयोगः तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वस्य सं-
योगे सत्त्वात्समन्वयः । इदमुपलक्षणम् । अवच्छिन्नवृत्तिकत्वमव्याप्यवृत्ति-
त्वम् । तत्र देशावच्छेद्यवृत्तिकत्वं दैशिकाऽव्याप्यवृत्तित्वम्, कालावच्छेद्यवृत्ति-
कत्वं कालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वमित्यपि बोध्यम् । प्राचीनमते नित्यःसंयोगो
नास्ति । विभुद्वयसंयोगाङ्गीकर्तृ नवीनमते विभुद्वयसंयोगो नित्य इति
विशेषः ।

संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

न्या०—विभागं लक्षयति । संयोगनाशक इति । संयोगनाश-
कत्वविशिष्टगुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । विशेषणमात्रोपादाने क्रिया-
यामतिव्याप्तिः । तस्या अपि संयोगनाशकत्वात् अतस्तद्वारणाय
विशेष्यम् ।

दी०—विभागं लक्षयति । संयोगेति कालादावतिव्याप्तिवारणाय
शुण्य इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगनाशक इति । विभागोऽपि

द्विविधः । कर्मजो विभागश्चेति । आद्यो हस्तपुस्तविभागः, द्वितीयो हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागः ।

शं०—विभागं लक्षयतीति । विभागविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इत्यर्थः । प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनः कारणतया संयोगेऽतिव्याप्तिः तस्यापि प्रतियोगितया संयोगनाशजनकत्वात्, गुणत्वाच्च, अतः संयोगनाशनिष्ठजन्यतायां प्रतियोगित्वसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगध्वंसत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकारणतावत्त्वे सति गुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । कार्यतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् संयोगे नातिव्याप्तिः । कारणतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् काले नातिव्याप्तिः । तस्य कालिकेन कार्यमात्रं प्रति तादात्म्येन कारणत्वात् । वस्तुतो विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणत्वम् विभागस्य लक्षणम् इति ।

विभागं विभजते । विभागोऽपीति । संयोगसमुच्चायकोऽपि शब्दो दृष्टान्तार्थः । यथा संयोगो द्विविधः, तथा विभाग इति भावः । विभागद्वयमुदाहरति । आद्य इति । कर्मज इत्यर्थः । अयमपि द्विविधः, एकक्रियाजन्यः, उभयक्रियाजन्यश्च । तत्राऽद्यस्योदाहरणम्, हस्तपुस्तकविभाग इति । हस्तक्रियया इत्यादिः । उभयक्रियाजन्यश्च, मेषद्वयविभागादिकं बोध्यम् । विभागजविभागमुदाहरति । द्वितीय इति । विभागजविभागोऽपि द्विविधः । कारणमात्रविभागजन्यः, कारणाकारणविभागजन्यश्च । तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागः । यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः ।

तत्प्रकारश्च यत्र आदौ कपाले कर्म । ततः कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशः । ततोऽसमवायिकारणनाशाद् घटनाशः । ततः कपालविभागेन सक्रियस्य कपालस्य आकाशविभागो जन्यते । तत आकाश-

संयोगनाशः । तत उत्तरदेशसंयोगः । ततः कर्मनाश इति । न च येन कपालकर्मणा कपालद्वयविभागो जन्यते तेनैव कपालाऽऽकाशविभागः कथं न जन्यत इति वाच्यम् । एकं कर्म आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागं, अना-
रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागं च न जनयतीति नियमात् । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगः । तद्विरोधी कपालद्वयविभागः । अनारम्भकसंयोगः कपाला-
काशसंयोगः । तत्प्रतिद्वन्द्वी कपालाकाशविभागः उभयजनकत्वमेकस्य कर्म-
णोऽस्वीकारात् । एकस्यैव कर्मण उभयजनकत्वे विकसत्कमलकुड्मलभङ्ग-
प्रसङ्गात् । तथाहि-विकासश्च अप्रावच्छेदेनाऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्ववि-
भागः तज्जनककर्मणः सत्त्वात् तेन कर्मणा मूलाऽवच्छेदेनाऽऽरम्भकसंयोग-
प्रतिद्वन्द्वविभागोत्पत्त्या आरम्भकसंयोगनाशात् कमलनाशापत्तिः । न च कपालद्वयविभागेन आरम्भकसंयोगनाशक्षण एव कपालाऽऽकाशविभागः कथं न जन्यत इति वाच्यम् । घटनाशात् पूर्वं घटस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन तदसंभवादिति ।

कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागः । तदुदाहरणमाह— हस्त-
पुस्तकविभागादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागस्तत्र शरीरे
ऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति । तत्र शरीरपुस्तकविभागे हस्तक्रिया न कारणम् ।
भिन्ननिष्ठत्वात् । शरीरनिष्ठोविभागः हस्तनिष्ठं च कर्मेति, शरीरे क्रिया तु
नास्त्येव, क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमात् । अतो हस्तपुस्तकविभागः शरीर-
पुस्तकविभागं जनयतीति सिद्धम् । नचोक्तप्रतीतौ शरीरपुस्तकध्वंस एव विषयो
न तु विभाग इति वाच्यम् । शरीरपुस्तकध्वंसजनकतया विभागसिद्धेः ।
तथाहि शरीरपुस्तकध्वंसे हस्तक्रिया न कारणम् व्यधिकरणत्वात् । एतेन
विभागो न गुणान्तरम् । संयोगाभावेनैव विभक्तप्रत्ययोपपत्तेरित्यपि परास्तम् ।
उक्तप्रत्ययस्य संयोगप्रागभावविषयकत्वम्, संयोगात्यन्ताभावविषयकत्वम्,
संयोगध्वंसविषयकत्वम्, संयोगान्योन्याभावविषयकत्वं, वा । नाद्यः ।
अदपदसंयोगोपपत्तेः पूर्वमेव घटादौ विभक्तप्रत्ययापत्तेः । न द्वितीयः । रूप-
संयोगोः अदयवावयविनोश्च विभक्तप्रत्ययापत्तेः । न तृतीयः । विभज्य संयु-

केऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेः । संयोगध्वंससत्वात् । न चतुर्थः । तद्विद्यमाने तत्प्रतीत्यापत्तेरिति ।

परापरव्यवहाराऽसाधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमन्तोवृत्तिनी । ते द्विविधे । दिक्कृते कालकृते च दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ।

दी०—परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह । परापरेति । परव्यवहारकारणं परत्वम् । अपरव्यवहारकारणमपरत्वम् इत्यर्थः । ते विभजते । द्विविधे इति । दिक्कृतयोरुदाहरणमाह दूरस्थे इति । कालकृते उदाहरति । ज्येष्ठे इति ।

गं०—परापरव्यवहाराऽसाधारणकारणे परत्वापरत्वे इति यथा श्रुतमूलात्प्रतीयमानपराव्यवहारोभयनिरूपिताऽसाधारणकारणत्वरूपलक्षणस्य परत्वादावसंभवप्रस्तत्वादेकैकव्यवहारघटितलक्षणद्वयपरतया मूलं व्याचष्टे । परव्यवहारेति । परव्यवहारकारणत्वं परत्वस्य लक्षणमित्यर्थः । परव्यवहारे व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकं परत्वमिति लक्षणसमन्वयः । परव्यवहारजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वमिति यावत् । एवमपरत्वलक्षणमपि परिष्करणीयम् । ते परत्वापरत्वे । मूले । दिक्कृते । दैशिकपरत्वाऽपरत्वे । कालकृते । कालिकपरत्वाऽपरत्वे । अत्र परत्वनिष्ठं दैशिकत्वं च बहुतरमूर्त्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानजन्यत्वम् । एवं परत्वनिष्ठं कालिकत्वं च बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितत्वज्ञानजन्यत्वम् । एवमपरत्वनिष्ठं दैशिकत्वं च अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितत्वज्ञानजन्यत्वम् । एवमपरत्वनिष्ठं कालिकत्वं च अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितत्वज्ञानजन्यत्वम् । दैशिकपरत्वापरत्वे उदाहरति । दूरस्थे इति । दूरस्थनिष्ठं दैशिकपरत्वमित्यर्थः । अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यन्तापेक्षा । यथा पाटलिपुत्रात्काशी-

मपेक्ष्य प्रयागः परः इत्यत्र पंचम्यर्थोऽत्रधितानिरूपकत्वम्, तस्य परत्वेऽ-
न्वयः । काशीमपेक्ष्येति काशीनिरूपितेत्यर्थः । एवं च पाटलिपुत्रनिष्ठावधि-
तानिरूपककाशीनिरूपितपरत्वाश्रयः प्रयागः इति बोधः । एवं पाटलिपुत्रा-
प्रयागमपेक्ष्य काशी अपरा इत्यत्रापि । कालिकपरत्वापरत्वे उदाहरति ज्येष्ठे
इति । ज्येष्ठनिष्ठं कालकृतं परत्वमित्यर्थः । चैत्रान्मैत्रः पर इत्यत्र मैत्रे-
चैत्रावधिकपरत्वं स्वीकार्यम्, तच्च चैत्रोत्पत्तिक्षणप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं
जायमानतपनपरिस्पन्दसमुदायाऽपेक्षया अधिकतपनपरिस्पन्दसमुदायत्वम् ।
कनिष्ठे इति कनिष्ठनिष्ठं कालिकमपरत्वमित्यर्थः । तच्च मैत्राच्चैत्रोऽपर इत्यत्र-
मैत्रावधिकचैत्रनिष्ठं कनिष्ठत्वं च मैत्रोत्पत्तिक्षणप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं जाय-
मानतपनपरिस्पन्दसमुदायाऽपेक्षया न्यूनतपनपरिस्पन्दसमुदायत्वम् । अत्र
दैशिकपरत्वाऽपरत्वयोः तदाश्रयः समवायिकारणम्, दिक्पिण्डसंयोगोऽ-
समवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । कालिकपरत्वापरत्वयोः
तदाश्रयः समवायिकारणम् । कालपिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षा-
बुद्धिर्निमित्तकारणम् । अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन सर्वेषामनित्यत्वम् ।

**आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवी-
जलवृत्ति ।**

न्या०—गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति । द्वितीयपतनक्रियायां
वेगस्यासमवायिकारणत्वात्तत्रातिव्यातिवारणायद्येति, उत्तरत्र स्य-
न्दने आद्यत्वविशेषणमपि पूर्ववदेव योजनीयम् ।

दी०—गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति । द्वितीयादिपतनस्य वेगा-
समवायिकारणत्वाद् वेगोऽतिव्यातिवारणाय आद्येति ।

गं०—गुरुत्वं लक्षयतीति । गुरुत्वविशेष्यकलक्षणस्वरूपग्रामान्ध-
प्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान्मूळकार इति बोधः । आद्यं
पतनं तस्याऽसमवायिकारणं गुरुत्वमिति मूळार्थः । तत्र । वेगे । पतनं

नाम वृक्षत्रिभागजनकव्यापारमारभ्य भूमिसंयोगजनकव्यापारपर्यन्तं सर्वाः क्रियाः । तत्र प्राथमिकव्यापारे गुरुत्वमसमवायिकारणम्, द्वितीयादिपतने वेगोऽसमवायिकारणम्, तथाच द्वितीयपतनाऽसमवायिकारणत्वाद् वेगोऽतिव्याप्तिवारणायाऽऽद्येति^१ विशेषणमिति भावः । पृथिवीजलवृत्तीति । गुरुत्वमित्यनुवर्त्तते । गुरुत्वमतीन्द्रियम्, पतनकायानुमेयम्, अनुमित्याकारस्तु आद्यपतनं साऽसमवायिकारणं क्रियात्वात् संयोगाऽसमवायिकारणक्रियावदिति । नियवृत्तिनियम् । अनित्यवृत्त्यनित्यम् । आश्रयः, फलादिः, समवायिकारणम् । अवयवसमवेतगुरुत्वं अवयविसमवेतगुरुत्वस्याऽसमवायिकारणम् । आश्रयनाशः शयतीति । उत्तरत्र । घटत्वं त्रलर्थः । द्रवत्वलक्षणघटकस्यन्दने ह्यर्थः । एवमेव । वेगोऽतिव्याप्तिवारणायैवेति यावत् । (वेगाऽसमवायिकारणत्वात्) वेगाऽसमवायिकारणकत्वादित्यर्थः ।

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तद् द्विविधम् सांसिद्धिकं, नैमित्तिकं चेति । सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम् । तेजसिसुवर्णादौ ॥

दी०— द्रवत्वं लक्षयति आद्येति । स्यन्दनं प्रस्रवणम् । तेजः संयोगजं नैमित्तिकम् । तद्विन्नं सांसिद्धिकम् । पृथिव्यां नैमित्तिकमुदाहरति । घृतादाविति । तेजसि तदाह—सुवर्णादाविति ।

गं०— द्रवत्वविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान्मूलकार इति बोधः । आद्यं यत्स्यन्दनं तस्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः । स्यन्दनं प्रस्रवणमिति । तच्च सन्निकृष्टे द्रव्यसंयोगानु-

१ आद्यत्वं च स्वसमानाधिकरणपतनप्रतियोगिकत्वं साऽसमानकालीनत्वम् ॥

कृशो व्यापारः पृथिवीजलतेजोवृत्तीति । द्रवत्वमित्यनुषज्यते । अग्न्यादितेजः-संयोगो निमित्तं तज्जन्यं नैमित्तिकम् । तद्विज्ञं—अग्न्यादितेजः संयोगाऽजन्य-मित्यर्थः, जले इति । जले एवेत्यर्थः । सांसिद्धिकद्रवत्वस्य नित्यतादिकं गुरुत्ववत् । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोरिति । पृथिवीतेजोवृत्तित्यर्थः । यथा सांसिद्धिकद्रवत्वं यावज्जलवृत्ति न तथा नैमित्तिकद्रवत्वं पृथिवीतेजोवृत्ति पटादौ बन्धादौचाऽभावात्, अतः पृथिवीतेजोविशेषवृत्तित्वमाह पृथिव्यां घृतादाविति । घृतादिरूपपृथिव्यामित्यर्थः । आदिना जत्वादिपरिग्रहः । वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः अन्वयश्चाऽस्य द्रवत्वे । अग्निसंयोगजं द्रवत्वमिति नैमित्तिकद्रवत्वमित्यर्थः । तेजसि सुवर्णादाविति । सुवर्णादिरूपतेजसीत्यर्थः । आदिना रजतपरिग्रहः । सप्तम्यर्थोवृत्तित्वम्, तस्याऽग्निसंयोगजं द्रवत्वमित्यनुषङ्गेणान्वयः । सर्वं नैमित्तिकं द्रवत्वमनित्यम् । तेजः संयोगोऽसमवायिकारणम् । तेजःसंयोगनाशाच्च नश्यति । अन्यत्पूर्ववद् ।

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । जलमात्रवृत्तिः

न्या०—स्नेहं लक्षयति—चूर्णादाति । चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य लक्षणम् । पिण्डीभावां नाम चूर्णादेर्धारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणः संयोगः । तादृशसंयोगे स्नेहस्यैवासाधारणकारणत्वं नतु जलादिगतद्रवत्वस्य, तथा सति द्रुतसुवर्णादिसंयोगेन चूर्णादेः पिण्डीभावापत्तेः, अतः स्नेह एवासाधारणं कारणम् । विशेषणमात्रोपादाने कालादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय विशेष्योपादानम् । वस्तुनस्तु द्रुतजलसंयोगस्यैव चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वं स्नेहस्य पिण्डीभावहेतुत्वे मानाभावात् । जले द्रुतत्वविशेषणात् करकादिव्यावृत्तिः ।

दी०—स्नेहं लक्षयति—चूर्णेति—कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय पिण्डीभावेति ।

गं० — स्नेहविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः, स्नेहं लभ्यतीत्यस्य । मूले । चूर्णादीति । आदिना सकृच्चादिपरिग्रहः । चूर्णादीनां यः पिण्डीभावः अवयवानां विलक्षणदृढसंयोगः देशान्तरनिर्गमनप्रतिबन्धकः तस्य हेतुरित्यर्थः । जलसंयोगे चूर्णादीनां पिण्डीभावो जायते, तं प्रति जलनिष्ठस्नेहः कारणमिति लक्षगसमन्वयः । तथा च समवायसंबन्धावच्छिन्नपिण्डीभावनिष्ठकार्यतानिरूपितस्वसमवायिसंयोगसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वं स्नेहस्य लक्षणम् । तादृशकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्नेहत्वजातिमत्त्वं वा लक्षणम् । मूले जलमात्रवृत्तिरिति । जलभिन्ने स्नेहन्यवस्थापकप्रमाणाऽभावादिति भावः । अथ घृततैलादावपि स्नेहाङ्गीकार आवश्यकः अन्यथा तैलसंयुक्तचूर्णादौ पिण्डीभावानुपपत्तेः । तथा च कथं स्नेहस्य जलमात्रवृत्तित्वमिति चेन्न । तैलान्तर्वत्तिजलस्नेहादेव तत्रपिण्डीभावोपपत्तेः । कालिन्दीजलशयामादिवत् तैले भौपाधिकस्नेहप्रत्ययोपपत्तिः । नच तैलादौ जलसत्त्वे ततो दहनानुपपत्तिः, जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति वाच्यम् । तैलान्तर्वत्तिजलस्यैव दहनप्रतिकूलत्वात् । अपक्वस्नेहजलस्यैव दहनप्रतिकूलत्वाद्वा । तैलादौ तु प्रकृष्टस्नेह इति ध्येयम् ।

न्यायबोधिण्यां द्रुतजलसंयोगस्यैवेति । एवकारेण स्नेहन्युदासः । अत्रेदं बोध्यम् । द्रुतजलसंयोगस्य सांसिद्धिकद्रवत्वस्य स्नेहस्य वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहात्, अतिरिक्तस्नेहसिद्धिः । स्नेहो नित्यवृत्तिरित्यः । अनित्यवृत्तिरनित्यः । अनित्यः कारणगुणपूर्वकः, भाश्रयनाशनाशयश्चेति बोध्यम् ।

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधः— ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति । ध्वन्यात्मको भेर्यादौ । वर्णात्मकश्च संस्कृतभाषादिरूपः ।

न्या०—शब्दं लक्षयति—श्रोत्रेति । शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति ।

दी०—शब्दं लक्षयति—श्रोत्रेति । शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति ।

गं०—शब्दं लक्षयतीति । शब्दविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकर इति बोधः । मूले । श्रोत्रग्राह्य इति । श्रोत्रेण ग्राह्यः श्रोत्रग्राह्यः तृतीयार्थो जन्यत्वम् । ग्रहघातोर्ज्ञानमर्थः । ण्यप्रत्ययस्य लौकिकविषयत्वमर्थः । तथा च श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं शब्दस्य लक्षणम् । श्रोत्रेन्द्रियजन्यं यज्ञानं “अयं शब्द इत्याकारकं ज्ञानं” तद्विषयत्वस्य शब्दे दिद्यमानत्वालक्षणसमन्वयः । शब्दत्वाजातिमत्त्वं वा शब्दस्य लक्षणम् । तरयाऽऽश्रयमाह । आकाशमात्र-कृत्तिरिति । शब्दं विभजते । स द्विविध इति । ६ निपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धोजातिविशेषो ध्वनित्वम् । वर्णत्वं च तालोष्ठपुटसंयोगजन्यतावच्छेदक-तया सिद्धो जातिविशेषः । ध्वनिमुदाहरति । ध्वन्यात्मको भेर्यादाविति । आदिना मृदङ्गादिपरिग्रहः । अदच्छेद्यत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च भेर्याद्यवच्छेद्यः शब्दो ध्वन्यात्मक इत्यर्थः । भेर्यादिः शब्देऽदच्छेदकः । शब्दस्तु भेर्याद्य-वच्छेद्यः । एतेन वीथ्यां कोलाहलः । वने कोलाहलः इत्यादिप्रतीतेः अदच्छेद्य-त्वासंबन्धेन वीथीवनादिविषयकत्वेनोपपत्तिः । वर्णमुदाहरति । वर्णात्मक इति । संस्कृतभाषादिरूप इति । आदिना अपभ्रंशभाषापरिग्रहः । तालोष्ठ-पुटसंयोगजन्यशब्दः वर्णस्वरूप इति यावत् । नच ताल्वाद्यवच्छेद्यशब्दो वर्णस्वरूप इति कुतो नोक्त इति वाच्यम् । ध्वनिविशेषस्याऽपि ताल्वाद्यव-च्छेद्यत्वात् ।

न्या०—स त्रिविधः—संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति । यथा भेरीदण्डसंयोगजो झाङ्कारादिशब्दः, हस्तादिसंयोगजन्यो मृदङ्गादिशब्दः । वंशे पाठ्यमाने दलद्वयविभागजश्चटचटा-शब्दः । शब्दोत्पत्तिदेशमारभ्य श्रोत्रदेशपर्यन्तं वीचितरङ्गन्यायेन

वा निमित्तपवनेन शब्दधारा जायन्ते, तत्रोत्तरोत्तरशब्दे पूर्वपूर्वशब्दः
कारणम् ॥

दी०—शब्दत्रिविधः—संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति ।
तत्राऽऽद्यो भेरीदण्डसंयोगजन्यः । द्वितीयो वंशे पाठ्यमाने दलद्वय-
विभागजन्यश्चटचटाशब्दः । भेर्यादिदेशमारभ्य श्रोत्रपर्यन्तं द्वितीया-
दिशब्दाः शब्दजाः ।

गं०—सः ध्वन्यात्मकशब्दः । शब्दसामान्यपरत्वे वर्णस्य विभागजन्यत्वा-
भावात्संख्यापत्तेः । संयोगजः संयोगनिष्ठाऽसमवायिकारणतानिरूपित-
ध्वनिनिष्ठकार्यतावच्छेदकतया सिद्धजातिविशेषवान् इत्यर्थः । विभागजः
विभागनिष्ठाऽसमवायिकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया सिद्धजातिविशे-
पवानित्यर्थः । शब्दजः शब्दनिष्ठाऽसमवायिकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदक-
तया सिद्धजातिविशेषवानित्यर्थः । संयोगजध्वन्यात्मकं शब्दमुदाहरति ।
यथेति । भेरीदण्डसंयोगज इति । भेरीदण्डसंयोगनिमित्तकारणक इत्यर्थः ।
तस्य भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् । उदाहरणान्तरमप्याह हस्तादि-
संयोगजन्य इति । हस्तमृदङ्गसंयोगो निमित्तकारणम् । हस्ताऽऽकाश-
संयोगोऽसमवायिकारणम् । विभागजध्वनिमुदाहरति । दलद्वयविभागज
इति । वंशे पाठ्यमाने इति । उपाठ्यमाने सतीत्यर्थः । इदं च विशेषणं
विभागजन्यक्रियासंपत्यर्थम् । वंशक्रियाजन्यवंशदलद्वयविभागनिमित्तकार-
णक इत्यर्थः तस्य दलद्वयाकाशविभागोऽसमवायिकारणम् । भांकारादि-
शब्द इति चटचटाशब्द इति च ध्वनिविशेषस्यानुकरणम् । शब्दोत्पत्ति-
देशमारभ्येति एतत्त्वमग्रे वक्ष्यते । दीपिकायां भेरीदण्डसंयोगज इति ।
यः स इति शेषः । तस्य आद्य इति पूर्वेणाऽन्वयः । दलद्वयविभागजन्य
इति यः स इति शेषः । तस्य द्वितीय इति पूर्वेणाऽन्वयः । भेर्यादिदेश-
मारभ्येति । भेर्यादिदेशाच्छेदेन जायमानध्वनिमारभ्येत्यर्थः । आदिना
मृदङ्गादिपरिग्रहः । श्रोत्रदेशपर्यन्तमिति । श्रोत्रदेशावच्छेदेन जायमान-

ध्वनिपर्यन्तमित्यर्थः । अन्यध्वनिपर्यन्तमिति यावत् । द्वितीयादिशब्दा इति आद्यध्वनिं विहाय द्वितीयध्वनिप्रभृति चरमध्वनिपर्यन्ताः ध्वन्यात्मकशब्दा इत्यर्थः । ये ते इति शेषः । शब्दजा इति । ध्वन्यात्मकशब्दाऽसमवायिकारणका इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् वर्णात्मकोऽपि द्विविधः, संयोगजो वर्णजश्च, आद्यः तालवोष्टपुटसंयोगनिमित्तकारणकः । तस्य ताल्वाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् । द्वितीयवर्णप्रभृतिअन्यवर्णपर्यन्तं सर्वे वर्णाः वर्णाऽसमवायिकारणका इत्यपि बोध्यम् । सर्वोऽपि शब्दोऽनित्यः, अव्याप्यवृत्तिश्च । अन्यभिन्नः शब्दः स्वेतरकार्यशब्दनादयः, अन्यशब्दस्तु उपान्यशब्दनादय इति ध्येयम् ।

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा, स्मृतिरनुभवश्च । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः, यथार्थोऽय-
थार्थश्च ।

न्या०—बुद्धेर्लक्षणमाह । सर्वव्यवहारेति । व्यवहारः शब्द-
प्रयोगः । ज्ञानं विना शब्दप्रयोगाऽसंभवाच्छब्दप्रयोगरूपव्यवहार-
हेतुत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् । बुद्धिं विभजते । स्मृतिरनुभवश्चेति ।
स्मृतिं लक्षयति । संस्कारेति । बहिरिन्द्रियाजन्यत्वविशिष्टसंस्कारजन्य-
त्वविशिष्टज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणम् । संस्कारजन्यत्वविशेषणानुपादानेऽ-
नुभवेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय तदुपादानम् । संस्कारध्वंसेऽतिव्या-
प्तिवारणाय विशेष्यम् । ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वात् संस्का-
रध्वंसेऽपि संस्कारजन्यत्वस्य सत्त्वात् । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय
मात्रपदम् । अनुभवं लक्षयति । तद्विन्नमिति । तद्विन्नत्वं नाम स्मृति-
भिन्नत्वम् । तथाच स्मृतिभिन्नत्वविशिष्टज्ञानत्वमनुभवस्य लक्षणम् ।
विशेषणानुपादाने स्मृतावतिव्याप्तिः, विशेष्यानुपादाने घटादावति-

व्याप्तिरतस्तद्वारणाय विशेषणविशेष्ययोरुपादानम् । अनुभवं विभजते । स द्विविध इति ।

दी०—बुद्धेर्लक्षणमाह । सर्वेति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय सर्वव्यवहार इति । जानामानुषानुव्यवसायगम्यज्ञानत्वं लक्षणमित्यर्थः । बुद्धिं विभजते । सेति । स्मृतेर्लक्षणमाह । संस्कारेति । भावनाख्यः संस्कारः । संस्कारध्वसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारजन्यमिति । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति । अनुभवं लक्षयति । तद्विन्नमिति । स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव इत्यर्थः । अनुभवं विभजते । स द्विविध इति ।

गं०—सर्वे च ते व्यवहारास्तेषां हेतुः व्यवहारसामान्यहेतुरित्यर्थः । शब्दप्रयोग इति । बुबोधयिषापूर्वक इत्यादिः । ज्ञानं विना । वाक्यार्थज्ञानं विना शब्दप्रयोगाऽसंभवात् । अर्थं बुद्ध्या शब्दरचनेति न्यायादिति भावः । तथा च तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकजातिमत्वमर्थः । तेन निर्विकल्पकादौ नाऽव्याप्तिः । बुबोधयिषापूर्वकवाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणत्वात् काष्णतावच्छेदकज्ञानत्वमादाय लक्षणसमन्वयः । बुद्धिरिति लक्ष्यनिर्देशः । लघुलक्षणमाह । ज्ञानमिति । ज्ञानत्वजातिमत्त्वं बुद्धेर्लक्षणमित्यर्थः । ज्ञानत्वजातिसिद्धिस्तु तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकतया ज्ञानपदशक्यतावच्छेदकतया वा बोध्या । ज्ञानपदस्य बुद्धिलक्षणपरत्वं स्वयमाह दीपिकायां । जानामीत्यादिना । घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायसिद्धज्ञानत्वमित्यर्थः । विषयविनिर्मुक्त्येण केवलज्ञानव्यवसायस्याऽलीकतया यथाश्रुताऽसंगतेः ।

संस्कारमात्रेत्यस्य संस्कारेतराजन्यत्वमिति यथाश्रुतार्थपरत्वे असंभवः, स्मृतौ संस्कारेतराऽऽत्मादिजन्यत्वसत्त्वादत्त उक्तम् । बहिरिन्द्रियाऽजन्यत्वविशिष्टेति।

मूले । स द्विविध इति । सः अनुभवः । द्वैविध्यं दर्शयति यथार्थोऽयथार्थश्चेति । प्रमासामान्यलक्षणन्तु भगवद्ज्ञानवृत्तिविषयितावत्त्वे सति अनुभवत्वम् । इदं च ज्ञानभेदेऽपि विषयिताया ऐक्यमिति मतेन । विषयिताभेदे तु अनुपदमेव वक्ष्यते । भ्रमसामान्यलक्षणन्तु ईश्वरज्ञानाऽवृत्तिविषयितावत्वमिति ध्येयम् ।

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । सैव प्रमेत्युच्यते ।

न्या०—यथार्थानुभवं लक्षयति । तद्वतीति । तद्वतीत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । तच्छब्देन प्रकारीभूतो धर्मो ग्राह्यः । तथा च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् । उदाहरणम् । रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्रकारकं रजते “इदं रजतम्” इति ज्ञानम् । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपित-तन्निष्ठप्रकारताशात्यनुभवत्वमिति निष्कर्षः । अन्यथा यथाश्रुते रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इत्याकारकसमूहालम्बनेऽतिव्याप्तिः । तत्रापि रजतत्ववद्विशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोः, रङ्गत्ववद्विशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारकत्वयोश्च सत्वात् । उक्तनिष्कर्षे तु दर्शितभ्रमे नातिव्याप्तिः । तज्ज्ञानस्य रङ्गांशे रजतत्वावगाहित्वेन रजतांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन रजतत्वप्रकारतायाः रङ्गत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वेऽपि रङ्गत्वनिष्ठप्रकारतायाः रजतत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वेऽपि रजतत्वप्रकारतायाः रजतत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्, रङ्गत्वप्रकारतायाः रङ्गत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावाच्च ।

गं० — प्रमाविशेषलक्षणमाह । तद्वतीति । तदस्यास्तीति तद्वान् तस्मिन् । तथाचेति । यत्र उरोवर्तिनि रजते इदं रजतम् इत्याकारकं ज्ञानं जातं,

स यथार्थानुभवः । तत्र लक्षणसमन्वयोऽपि । तथाहि तादृशज्ञाने त्रयो विपयाः । विशेष्यः, प्रकारः, संसर्गश्च । तत्र 'पुरोदत्ता' इदं पदार्थः रजतं विशेष्यः । रजतत्वं प्रकारः । समवायः संसर्गः । एवं च तज्ज्ञानं रजतविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं समवायसंसर्गकं च भवतीति । एवं च नच्छब्देन प्रकारीभूतरजतत्वग्रहणे तद्वत् रजतं तच्चाऽत्र ज्ञाने विशेष्यः, तत् रजतत्वम्, तच्चाऽत्र ज्ञाने प्रकारः । तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवरूपलक्षणस्य "इदं रजतम्" इत्याकारकानुभवे सत्वालक्षण-समन्वयः । अथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तद्वयम् । स्मृतावति-व्याप्तिवारणायानुभवत्वनिवेशः । अत एव ज्ञानत्वमपि नोक्तम् । नचेष्टा-पत्तिः । प्रमायाः पंचविधत्वेन तत्करणस्यानुभवस्य इन्द्रियादिवत् पंचम-प्रमाणत्वात्तेः । तथा च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दः प्रमाणानि इति सूत्रविरोधः स्यादिति ध्येयम् । ननु रङ्गांशे रजतत्वप्रकारकं रजतांशे रङ्गत्व-प्रकारकं यत् 'रङ्गरजतयोः' इमे रजनरङ्गे इति समूहालम्बनभ्रमः, तत्राऽ-तिव्याप्तिरित्यत आह तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितेति । अन्यथा उक्त-निष्कर्षाभावे । एवं च यत्र यः प्रकारः तन्निष्ठविशेष्यताप्रकारतयोर्निरूप्य-निरूपकभावः । अत्र रङ्गे रजतत्वं प्रकारः, तथा च रङ्गनिष्ठविशेष्यता रजतत्वनिष्ठप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः । एवं रजते रङ्गत्वं प्रकारः, तथा च रजतनिष्ठविशेष्यतारङ्गत्वनिष्ठप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः । एवं च रङ्गत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितरङ्गत्वनिष्ठप्रकारताशालित्वविरहेण रज-तत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितरजतत्वनिष्ठप्रकारताशालित्वविरहेण च नोक्त-भ्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह उक्तनिष्कर्षेति । नातिव्याप्तिरिति शेषः । केचित्तु ययोर्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः तन्निरूपितविषयितयोर्वच्छेदाच्छे-दकभावः इति नियमः । तथा च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमिति पर्यवसितार्थे नोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिरिति प्राहुः ।

दी०—यथार्थानुभवस्य लक्षणमाह । तद्वतीति । ननु घटे घटत्वमिति प्रमायामव्याप्तिः, घटत्वे घटाभावादिति चेन्न । यत्र

यत्सम्बन्धोऽस्ति तत्र तत्संबन्धानुभव इत्यर्थाद्, घटत्वे घटसम्बन्धो-
ऽस्तीति नाव्याप्तिः । सैवेति । यथार्थानुभव एव शास्त्रे प्रमेत्यु-
च्यते, इत्यर्थः ।

गं०—ननु तद्वतीत्यस्य तदधिकरणे इत्यर्थकतया “घटे घटत्वमिति
प्रमायामव्याप्तिः । तस्या घटत्वं आधेयतासम्बन्धेन घटवदित्यर्थकतया
विशेष्यभूतघटत्वे संयोगादिवृत्तिनियामकसंबन्धेन प्रकारीभूतघटत्वाभा-
वात्, आधेयतायाश्च वृत्तिनियामकत्वाभावादित्याशयेन शंकते । नन्विति ।
तद्वत् पदस्य तत्संबन्ध्यर्थकत्वमित्यभिप्रायेण समाधत्ते । यत्र यत्सम्बन्धो-
ऽस्तीति । यो यत्संबन्धी भवतीत्यर्थः । तथा च तेन संबन्धेन तत्संबन्धि-
निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशाल्यनुभवत्वस्य ल-
क्षणत्वस्वीकारादिति यावत् । सैवेति । यथार्थानुभव एवेत्यर्थः । प्रमेत्यु-
च्यते इति । प्रमाशब्देन व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । प्रमात्वं द्विविधम् । आंशिकप्रमात्वम्, सर्वांशे प्रमात्वं
च । तद्वति तत्प्रकारकत्वमिति तु आंशिकप्रमात्वम् । अनुगमस्तु विशेष्यता-
विशिष्टप्रकारताकत्वं ज्ञाने निवेश्यम् । वै० स्वनिरूपितत्व—स्वाश्रयनिष्ठा-
धिकरणतानिरूपितनिरूपकतावत्त्वोभयसम्बन्धेन । निरूपकतावत्ता च स्व-
सामानाधिकरण्य—स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्व—स्वानवच्छेदकानवच्छिन्न-
त्वस्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसंबन्धेन । स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
संबन्धेनेति ।

सर्वांशे प्रमात्वन्तु विशेष्यताविशिष्टप्रकारत्वाऽनिरूपकत्वं ज्ञाने निवे-
श्यम् । वै० स्वनिरूपितत्व-स्वाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकता-
वदन्यत्वोभयसंबन्धेन । निरूपकतावत्ता चोक्तचतुष्टयसंबन्धेनेति । इदमे-
व भ्रमसामान्यभिन्नत्वमपीति ध्येयम् ।

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः ।
सैवाऽप्रमेत्युच्यते ।

न्या०—अयथार्थानुभवं लक्षयति । तदभाववतीति । अत्रापि पूर्ववन् तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारनाशाल्यनुभवत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा यथाश्रुते रङ्गरजतयोरिमे रङ्गरजते इत्याकारकसमूहालंबनप्रमायामतिव्याप्तिः । तस्या रजतरङ्गोभयविशेष्यकत्वेन रजतत्वरङ्गत्वोभयप्रकारकत्वेन च रजतत्वाभाववद्रङ्गविशेष्यकत्व-रजतत्वाभावप्रकारकत्वयोः रङ्गत्वाभाववद्रजतविशेष्यकत्व-रङ्गत्वप्रकारकत्वयोश्च सत्वान् । उक्तनिष्कर्षे तु न तत्राऽतिव्याप्तिः । प्रमायाः रजतांशे रजतत्वावगाहित्वेन रङ्गांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन च रजतत्वप्रकारतायाः रजतत्वाभाववद्रङ्गनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्, रङ्गत्वप्रकारतायाः रङ्गत्वाभाववद्रजतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावाच्च । उदाहरणम् । रजतत्वाभाववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्रकारकं “शुक्तौ इदं रजतम्” इति ज्ञानम् ।

दी०—अयथार्थाऽनुभवं लक्षयति । तदभाववतीति । नन्विदं संयोगाति प्रमायामतिव्याप्तिरिति चेन्न । यदवच्छेदेन यत्संबन्धाभावः तदवच्छेदेन तत्संबन्धज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्संयोगावच्छेदेन संयोगसंबन्धस्य सत्वान्नाऽतिव्याप्तिः ।

गं०—अयथार्थाऽनुभवं लक्षयतीति । अयथार्थाऽनुभवविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमानिति बोधः । मूले । तदभाववतीति । अत्रापि तच्छब्देन प्रकारीभूतो धर्मो धत्तव्यः । तस्याऽभावस्तदभावः सोऽस्यास्तीति तदभाववान् तस्मिन् । सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्, तत्र प्रकृत्यर्थस्य “तदभाववतो” निष्ठत्वसंबन्धेनाऽन्वयः । तस्य च निरूपकत्वसंबन्धेन ज्ञानेऽन्वयः । तथा च तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं लक्षणम् । यत्र पुरोवर्तिनि शुक्तौ “इदं रजतम्” इत्याकारकं

ज्ञानं जातं सोऽयथार्थानुभवः । स एव लक्ष्यः । एवं चाऽत्र तच्छेदेन प्रकारी-
भूतरजतत्त्वं ग्राह्यम् । तदभाववती शुक्तिः । सा चाऽत्रज्ञाने विशेष्या । तत्-
रजतत्वमं, तच्चात्र ज्ञाने प्रकार इति तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे
सति अनुभवंस्वरूपलक्षणस्य शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारके “इदं रजतम्”
इत्याकारकाऽयथार्थानुभवे सत्त्वालक्षणसमन्वयः । अत्रापि । अयथार्थाऽनु-
भवलक्षणेऽपि । पूर्ववदिति । यथार्थाऽनुभवलक्षणवदित्यर्थः । विवक्षणीय-
मिति । तथा च सप्तम्यर्थविशेष्यतायाः न निरूपकत्वसंबन्धेन ज्ञानेऽन्वयः,
किन्तु निरूपितत्वसंबन्धेन प्रकारतायामन्वयः “तत्प्रकारक इत्यस्य तन्निष्ठप्र-
कारतानिरूपितप्रकारितावनित्यर्थात्” इति भावः । अथवा सप्तम्यर्थो विशे-
ष्यकत्वं “विशेष्यत्वम्” तत्र निरूपितत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थस्याऽन्वयः । तस्याऽ-
वच्छिन्नत्वसंबन्धेन प्रकारकत्वे “प्रकारितायां” अन्वयः । तथाच तदभाववद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वानुभवत्वं तदर्थः । विवक्षायाः फलमाह । अन्यथे-
ति । अविवक्षितत्वे इत्यर्थः । रजतत्त्वावगाहित्वेन । रजतत्वप्रकारकत्वेन ।
शेषं स्पष्टार्थम् । अमविशेषलक्षणस्य प्रमाविशेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य निरा-
करोति । दीपिकायां नन्विति । इदं संयोगीति प्रमायामिति । वृक्षः
कपिसंयोगीति प्रमायां, अत्रावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीति प्रमायां चेत्यर्थः ।
अतिव्याप्तिरिति । वृक्षादेरपि कपिसंयोगाभाववत्त्वादित्यर्थः । यदवच्छे-
देन यत्संबन्धाभाव इति । यत्संबन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावा-
वच्छेदकोऽयः इत्यर्थः । यथाश्रुते कपिसंयोगस्य समवायेनाऽव्याप्यवृत्तित्वेऽपि
समवायस्य व्याप्यवृत्तितया तदभावस्याऽपि व्याप्यवृत्तित्वेनाऽवच्छेदकाऽप्र-
सिद्ध्याऽसंगत्यापत्तेः । तदवच्छेदेन तत्संबन्धज्ञानस्येति । तदवच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानस्येत्यर्थः । तत्सं-
बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत-
त्संबन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानस्येति समुदितार्थः । तथा च वृक्षः
कपिसंयोगीति प्रमीयविशेष्यतायाः कपिसंयोगाभावावच्छेदकीभूतमूलावच्छि-
न्नाभावेन तादृशप्रमायां नातिव्याप्तिः । मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपि-

संयोगीत्यादिभ्रमे लक्षणमुपपाद्य अग्रावच्छिन्नो वृक्षकपिसंयोगीति प्रमायाम-
 तिव्याप्तिं वारयति । संयोगाभावावच्छेदेनेति । कपिसंयोगाभावावच्छेद-
 कीभूतमूलावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकपिसंयोगनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानस्येत्य-
 र्थः भ्रमत्वादिति । निरुक्तभ्रमलक्षणाऽक्रान्तत्वादित्यर्थः । नाव्याप्तिरिति
 शेषः । संयोगावच्छेदेनेति । संयोगावच्छेदकीभूताऽग्रावच्छेदेनेत्यर्थः ।
 संयोगसंबन्धस्य सत्त्वादिति । कपिसंयोगसत्त्वादित्यर्थः । नातिव्याप्ति-
 रिति । अग्रावच्छेदेन वृक्षः कपिसंयोगीति प्रमायामित्यादिः । अग्रादेः
 कपिसंयोगावच्छेदकत्वेन तदभावावच्छेदकत्वाभावान्न तादृशप्रमायामति-
 व्याप्तिरिति भावः ।

अत्रापि ज्ञाने विशेष्यताविशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वमेवाऽनुगतं भ्रमत्वम् ।
 वै० उक्तोभयसंबन्धेन । द्वितीयसंबन्धघटक वै० उक्तचतुष्टयसंबन्धेनेति ।

यच्च नित्यज्ञानाऽवृत्तिविषयितावत्वमेव तदिति पूर्वमुक्तम् तन्नसम्यक् ।
 नित्यज्ञाने विशिष्टविषयित्वाऽनुपगमे समानाकारकविषयिताया ऐक्यानुपगमे
 वा अस्मदादिप्रमायामतिव्याप्तेरिति ध्येयम् ।

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमिति-
 शाब्दभेदात् । तत्करणमपि चतुर्विधम्, प्रत्यक्षानुमा-
 नोपमानशब्दभेदात् ।

न्या०—यथार्थानुभवं विभजते चतुर्विध इति । तत्करणमिति ।
 फलीभूतप्रत्यक्षादिकरणं चतुर्विधमित्यर्थः । प्रत्यक्षादिचतुर्विधप्रमा-
 णानां प्रमाकरणत्वं सामान्यलक्षणम् । एकैकप्रमाणलक्षणं तु
 वक्ष्यते, प्रत्यक्षज्ञानेत्यादिना ॥

दी०—यथार्थानुभवं विभजते यथार्थेति । प्रसङ्गात् प्रमाकरणं
 विभजते तत्करणमिति । प्रमाकरणमित्यर्थः । प्रमायाः करणं प्रमा-
 णमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् ।

गं०— यथार्थाऽनुभवं विभजते इति । यथार्थाऽनुभवत्वावान्तर-
परस्पराऽसंकीर्णधर्मप्रकारकयथार्थानुभवविशेष्यकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकू-
लकृतिमान् मूलकार इति बोधः । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षप्रमा अनुमितिः—
अनुमितिप्रमा । उपमितिः उपमितिप्रमा शाब्दं-शाब्दप्रमा । तत्करणम्—
यथार्थानुभवकरणम् । तथा च प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । अनुमिति-
प्रमाकरणमनुमानप्रमाणम् । उपमितिप्रमाकरणं उपमानप्रमाणम् । शाब्द-
प्रमाकरणं शब्दप्रमाणम् । दीपिकायां प्रसंगादिति । प्रसंगश्च स्मृतिविष-
यत्वे सति द्वेषाऽविषयत्वम्, तस्मादित्यर्थः । सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेष-
धर्मजिज्ञासां प्रति कारणतया प्रमाणसामान्यलक्षणमाह । प्रमायाः करण-
मिति । प्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितकरणमित्यर्थः ।

असाधारणं कारणं कारणम् ।

न्या०— करणलक्षणमाह—असाधारणमिति । व्यापारवद-
साधारणं कारणं कारणमित्यर्थः । असाधारणत्वञ्च कार्यत्वातिरिक्त-
धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् । यथा दण्डादेर्घ-
टादिकं प्रत्यसाधारणकारणत्वम् । कार्यत्वातिरिक्तो घटत्वादिरूपो
धर्मः तदवच्छिन्नकार्यता घटे तन्निरूपितकारणता दण्डेऽतो घटं
प्रति दण्डोऽसाधारणं कारणम् । भ्रम्यादिरूपव्यापारवत्त्वाच्च कर-
णम् । साधारणकारणत्वञ्च कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
ताशालित्वम् । यथेश्वरादृष्टादेः कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वात्
साधारणकारणत्वम् ।

दी०— करणलक्षणमाह असाधारणेति । साधारणकारणे
द्विकालादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति ।

गं०— करणलक्षणमाहेति । प्रसंगसंगत्येति शेषः । करणलक्षण-
मित्यत्र द्वितीयार्थो विषयित्वम्, तस्य ब्रूधात्वर्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः । ब्रूधात्व-

यश्च ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगः । तथा च करणलक्षणविषयकज्ञानानुकूल-
शब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । कार्यत्वातिरिक्तेति ।
कार्यत्वभिन्नेत्यर्थः । कार्यत्वव्याप्येति यावत् । तच्च न्यूनवृत्तिस्वरूपम् । एवं
च कार्यत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्वमसाधारणत्वम् ।
अभ्यादिरूपव्यापारवत्त्वाच्चेति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्या-
पारः, एवं च अभ्यादेः दण्डजन्यत्वमस्ति दण्डजन्यघटजनकत्वमस्तीति
अभ्यादेर्व्यापारत्वमुपपन्नम् । जनकतासंबन्धेन तद्वत्त्वस्यापि दण्डे सत्त्वादिति
भावः । अभ्यादिरूपव्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारवदिति कारणविशेष-
णम् । ईश्वराऽदृष्टादेरिति । आदिना ईश्वरीयज्ञानेच्छाकृतीनां प्रागभाव-
कालदिशां षण्णां परिग्रहः ।

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ।

न्या०—कारणं लक्षयति—कार्यनियतेति । कार्यं प्रति निय-
तत्वे सति पूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम् । नियतत्वानुपादाने पूर्ववर्तिनो
रासभादेरपि घटादिकारणत्वं स्यात्, अतो नियतत्वे सतीति विशेष-
णम् । नियतपूर्ववर्तिनो दण्डरूपादेरपि घटकारणत्वं स्यादतोऽ-
नन्यथासिद्धत्वमपि कारणलक्षणे निवेशनीयम्, एवं च न तत्राति-
व्याप्तिः, दण्डरूपादीनामन्यथासिद्धत्वात् ।

टी०—कारणलक्षणमाह—कार्येति । ‘पूर्ववृत्ति कारणम्’
इत्युक्ते रासभादावतिव्याप्तिः स्यादतो नियतेति । तावन्मात्रे कृते
कार्येऽतिव्याप्तिरतः पूर्ववृत्तीति ।

गं०—कारणं लक्षयतीति । कारणविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रका-
रकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । कार्यं
प्रति । कार्योत्पत्तिं प्रति । नियतत्वे सति । व्यापकत्वे सति । यथा घटं
प्रति दण्डः कारणम् । तत्र हि कार्यो घटः तदुत्पत्तिं प्रति दण्डो व्यापकः

“यत्र यत्र घटोत्पत्तिः तत्र तत्र दण्ड इति व्याप्त्या दण्डस्य व्यापकत्वम्” कार्यपूर्ववर्ती च दण्ड इति कार्योत्पत्तिव्यापकत्वे सति पूर्ववृत्तित्वरूपलक्षणस्य दण्डे सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । एवं च कार्याऽव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्याधिकरणवृत्त्यस्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं कारणत्वम् । यथा कार्यतावच्छेदकीभूतसमवायसंबन्धेन घटाधिकरणे कपाले स्वजन्यभ्रमिवत्तासंबन्धेन दण्डो नास्तीत्यभावो गृहीतुं नैव शक्यते किन्तु घटो नास्तीत्यभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं अनवच्छेदकं दण्डत्वं तद्वत्त्वस्य दण्डे सत्वाल्लक्षणसंगतिः । “समवायेन घटं प्रति स्वजन्यभ्रमिवत्तासंबन्धेन दण्डः कारणमिति” । न च तादृशाभावाप्रतियोगित्वमित्येव सम्यक् किमनवच्छेदकत्वानुधावनेनेऽति वाच्यम् । अरण्यस्थदण्डादेः कारणत्वाऽनुपपत्तेः । तत्रापि कारणत्वमिष्यते तथाहि कारणत्वं द्विविधम् । फलोपधानरूपं स्वरूपयोग्यत्वरूपं च । आद्यं फ गव्यवहितपूर्ववर्तिनि दण्डादौ । तच्च फलविशिष्टत्वम् । वै० स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसंबन्धेन द्वितीयं चाऽरण्यस्थदण्डादौ । तच्चाऽव्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्वमिति । घटादिकारणत्वं स्यादिति । तथा च रासभादावतिव्याप्तिरिति भावः । तस्य घटपूर्ववृत्तित्वादिति यावत् । अतो नियतत्वे सतीति । तथा च रासभादेर्घटव्यापकत्वविरहेण नातिव्याप्तिरिति भावः । तावन्मात्रे कृते इति । कार्यनियतत्वमात्रस्य लक्षणत्वे इत्यर्थः । कार्ये घटे अतिव्याप्तिरिति । स्वस्मिन् स्वव्यापकत्वसत्वात् । पूर्ववृत्तीति । तथा च स्वस्य स्वपूर्ववृत्तित्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । दण्डरूपादेरपीति । अपिना दण्डसमुच्चयः । तथा च घटं प्रति यथा दण्डः कारणम् , तथा दण्डरूपमपि कारणं स्यात् , घटं प्रति नियतपूर्ववृत्तित्वादिति भावः । नचाऽनियतरासभादेः अनन्यथासिद्धत्वविशेषणेनैव वारणात् नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । दण्डस्य दण्डत्वेन घटजनकत्वेऽपि द्रव्यत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वम् “विशेषधर्मेण व्यभिचाराऽज्ञाने सामान्यधर्मेणाऽन्यथासिद्धत्वात् एवं च दण्डादौ अनन्यथासिद्धत्वाभावेन घटकारणत्वानुपपत्तिवारणात् अन्यथासिद्धयनिरूपकत्वं धर्मं

विशेषणीयम्, एतादृशार्थलाभायैव नियतपदोपादानादिति । वस्तुतस्तु अनन्यथासिद्धत्वं अन्यथासिद्धभेदकूटवत्वम्—तथाच भेदकूटनिवेशे गौरवम्, अतो. नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने न कारणत्वव्यवहारः प्रमाणिकानां तत्तद्धर्मावच्छिन्नत्वम्, अन्यथासिद्धत्वम् । तद्विषयमनन्यथासिद्धत्वम् एवं च भेदकूटलाघवार्थं भेदप्रतियोगितावच्छेदककोटौ नियतलोपादानमावश्यकमिति । कार्याभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं कारणत्वमित्यपि केचित् ।

दी०—ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणं स्यादिति चेत्, न । अनन्यथासिद्धत्वे सतीति विशेषणान् । अनन्यथासिद्धत्वम् अन्यथासिद्धिविरहः । अन्यथासिद्धिस्त्रिविधा—येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमन्वयते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् । यथा तन्तुना तन्तुरूपं, तन्तुत्वं च पटं प्रति ।

गं०—अन्यथासिद्धिविभजने प्रसंगसंगतिमाह । अनन्यथासिद्धत्वमिति । अन्यथासिद्धिविरह इति । अन्यथासिद्धयभावकूटत्वामत्यर्थः । अन्यथासिद्धिस्त्रिविधेति । प्रतियोगिभूतान्यथासिद्धिस्त्रिविधेत्यर्थः । प्रथमामन्यथासिद्धिमाह । येन सहैवेति । यदवच्छिन्नमित्यर्थः । यस्य यद्विषयमित्यर्थः । पूर्ववृत्तित्वमित्यनेनाऽन्वयः । यं प्रति । कार्यं प्रतीत्यर्थः तन्तुना तन्तुरूपमिति । पटं प्रति अन्यथासिद्धमित्युत्तरेणाऽन्वयः । तथा च पटं प्रति तन्तुरूपनिष्ठं पूर्ववृत्तित्वं तन्त्ववच्छिन्नमेव भवति इति पटं प्रति तन्तुरूपमन्यथासिद्धम् । तन्तुरूपस्य हि घटं प्रति तन्तुरूपत्वेनैवकारणत्वं वाच्यम्, ननु रूपत्वेन “रूपसत्त्वे घटसत्त्वम्, रूपाभावे पटाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभावात्” एवं च पटात्मककार्यं प्रति तन्तुरूपस्य या पूर्ववृत्तिता सा तन्तुनैव गृह्यते इति पटं प्रति तन्तुरूपस्याऽन्यथासिद्धिः । “तथा च यस्य यत्कार्यं प्रति स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न गृह्येते किन्तु स्वकारणमादायैव तौ गृह्येते तत्कार्यं प्रति तदन्यथासिद्धम् । एवं पटात्मककार्यं

प्रति तन्तोःकारणत्वं तन्तुत्वेनैव “तन्तुःस्वावच्छिन्नैव” तत्कार्यं प्रति स धर्मो-
न्यथासिद्धः । अमुमर्थमेवाऽहं तन्तुत्वं चेति । पटं प्रति अन्यथासिद्ध-
मित्युत्तरेणान्वयः ।

दी०—अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव यस्य यं प्रति पूर्व-
वृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् । यथा शब्दं प्रति पूर्व-
वृत्तित्वं ज्ञाते एव पटं प्रति आकाशस्य ।

गं०—द्वितीयाऽन्यथासिद्धिमाह । अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं-
प्रतीत्यर्थः । तेन स्वर्गं प्रति यागादेः घटं प्रति दण्डादेश्चाऽपूर्व-भ्रमि-पूर्व-
वृत्तित्वग्रहोत्तरकालीनग्रहविषयत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः । पूर्ववृत्तित्वे इति ।
प्रकृतकार्यातिरिक्तकार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वे इति । ज्ञाते एव । ज्ञान-
विषये सत्येवेत्यर्थः । तादृशपूर्ववृत्तित्वज्ञानानन्तरमेवेति यावत् । यस्य यं
प्रति पूर्ववृत्तित्वमिति । यन्निष्ठयन्निरूपितपूर्ववृत्तित्वमित्यर्थः । अवग-
म्यते ज्ञानविषयतावदित्यर्थः । तादृशपूर्ववृत्तित्वज्ञानं भवतीति यावत् ।
तथाच प्रकृतकार्यातिरिक्तकार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वेन ज्ञायमाननिष्ठप्रकृत-
कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वाश्रयत्वं प्रकृतकार्यनिरूपिताऽन्यथासिद्धत्वमिति
फलितम् । उदाहरति । यथेति । शब्दं प्रतीत्यादि । अर्थ भावः । आका-
शस्य हि घटपूर्ववृत्तित्वमाकाशत्वेनैव स्यात् आकाशत्वं च शब्दसमवायिका-
रणत्वम्, तथाच शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं
ग्राह्यमित्याकाशमन्यथासिद्धमिति भावः । एवं कुलालपितुरपि अन्यथासि-
द्धत्वं बोध्यम्, तस्य हि घटातिरिक्तकुलालं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव घटा-
दिकं प्रति कारणत्वं प्राप्तम्, इति तदन्यथासिद्धम् । कुलालपिताऽपि कुला-
लपितृत्वेनैवाऽन्यथासिद्धः । कुलालत्वेन तु जनक एवेति ध्येयम् । नन्वेवमा-
काशादेर्घटादिकं प्रतीव संयोगादिकं प्रत्यपि हेतुता विलीयेत । तत्रापि शब्दं
प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहोत्तरमेव संयोगादिकं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहादिति चेत् । यदर्थं
यदर्थं वच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वावच्छेदकवग्रहोत्तरकालमेव यदर्थं

वच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वग्रहः तद्वर्मावच्छिन्नस्य तद्वर्मावच्छिन्नं प्रति तेन रूपेण हेतुनायामन्यथासिद्धिरित्यर्थान् । आकाशस्याप्याकाशत्वेन रूपेण संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेऽन्यथासिद्धेरिष्टत्वात् । द्रव्यत्वेन रूपेण संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहस्तु शब्दत्वावच्छिन्ननिरूपितपूर्ववृत्तित्वग्रहोत्तरकालीनत्वाभावे गगनादीनां द्रव्यत्वेन रूपेण संयोगहेतुत्वं निष्प्रन्यूहम् । अथ सिद्धस्य गगनादेरिष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन हेतुत्वोक्तावन्यथासिद्धयभावः नहि शब्दद्रव्यवृत्तित्वग्रहांतरमेव तद्ग्रह इति नियमः । किञ्च शब्दप्रत्यक्षश्रोत्रत्वेन हेतुता विर्लयेन । तत्र शब्दपूर्ववृत्तित्वग्रहोत्तरमेव तद्ग्रहादिति चेत् । तत्र पंचमान्यथासिद्धेरेव संभवात् । शब्दप्रत्यक्षस्थले तु कर्णविवरावच्छिन्नाकाशत्वेन हेतुत्वादानुपपत्तिः । नचैवं कार्यमात्रे कालदिशोर्हेतुत्वानुपपत्तिः । तत्रापि कालिकादिपरत्वापरत्वपूर्ववृत्तित्वग्रह एव तद्ग्रहादिति वाच्यं । त्रिनापि कालिकादिपरत्वापरत्वपूर्ववृत्तित्वग्रहमाधारत्वेन कार्यसामान्ये हेतुत्वावधारणादिति समासः । नच आकाशस्य घटं प्रत्यहेतुत्वमिव शब्दं प्रत्यपि हेतुत्वानुपपत्तिः । तत्रापि शब्दपूर्ववृत्तित्वग्रहाधीनत्वादिति वाच्यम् । शब्दं प्रति जनकत्वे कवत्त्रस्य जनकतावच्छेदकत्वात् । खवत्त्रादिकमादाय विनिगमनाविरहेतु विशेषपदार्थस्यैव तथात्वं बोध्यम् ।

दी०—अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धम् । यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपप्रागभावस्य । एवं चाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम् ।

गं०—तृतीयाऽन्यथासिद्धिमाह । अन्यत्रेति । प्रकृतकार्यभिन्ने इत्यर्थः । क्लृप्तेति । लघुधर्मावच्छिन्नस्येत्यर्थः । नियतपूर्ववृत्तिन एवेति । नियतपूर्ववृत्तिताश्रयेणैवेत्यर्थः । कार्यसंभवे इति । प्रकृतकार्यस्थाप्युत्पत्तिनिर्वाहे इत्यर्थः । तत्सहभूतमिति । तद्विन्नमित्यर्थः । तथाच प्रकृतकार्यसजातीयकार्यभिन्नकार्यनिरूपितलघुधर्मावच्छिन्ननियतपूर्ववृत्तिताशून्यत्वं तत्कार्यसजातीयनिरूपिताऽन्यथासिद्धत्वमिति फलितम् । उदाहरात् । यथेति ।

विजातीयतेजःसंयोगाद् युगपद्रूपादिचतुष्टयोत्पत्तिस्थले इत्यर्थः । अपाकज-
गन्धसजातीयगन्धं प्रतीत्यर्थः । रूपप्रागभावस्येति अन्यथासिद्धत्वमिति
शेषः । अपाकजगन्धस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्य हेतुत्वावश्यकतया
पाकस्थलेऽपि तत्संभवे रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः, इदमुप-
लक्षणम् । यत्र पाकात्कदाचिद्रूपान्तरोत्पत्तिर्न जाता किन्तु गन्धान्तरोत्पत्तिरेव,
तत्र रूपप्रागभावविरहात् गन्धप्रागभावस्यैव क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तित्वाकतया
तेनैव रूपपरावृत्तिस्थलेऽपि गन्धोत्पत्तिसंभवे रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति
भावः । एवं चेति । अन्यथासिद्धत्वस्य त्रैविध्ये चेत्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । लघुत्वं त्रिविधम् । उपस्थितिकृतम् । शरीरकृतम् ।
संबन्धकृतं च । भाद्यं गन्धं प्रति रूपप्रागभावाऽपेक्षया गन्धप्रागभावे ।
अभावबुद्धौ प्रतियांगिज्ञानस्य कारणत्वेन गन्धात्मककार्योपस्थित्यनन्तरं गन्ध-
प्रागभावस्यैव शांभ्रमुपस्थितिः, नतु रूपप्रागभावस्य, तदुपस्थितेः रूपज्ञान-
सापेक्षत्वादित्युपस्थितिकृतं लाघवम् ।

द्वितीयन्तु प्रत्यक्षं प्रति अनेकद्रव्यत्वापेक्षया महत्वस्य कारणत्वे ।
अनेकद्रव्यत्वं च—अणुभिन्नद्रव्यत्वम् । तथाचाऽणुभिन्नद्रव्यत्वापेक्षया महत्व-
त्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे शरीरकृतलाघवमित्यर्थः ।

तृतीयन्तु घट प्रति दण्डत्वाऽपेक्षया दण्डस्य कारणत्वे । दण्डत्वस्य
स्वाश्रयजन्यभ्रमिवत्तासंबन्धेन कारणत्वं स्यात्, दण्डस्य तु स्वजन्यभ्रमि-
वत्तासंबन्धेन कारणत्वमिति संबन्धकृतं लाघवमिति ।

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।

न्या०—कार्यं लक्षणम् । कार्यमिति । प्रागभावप्रतियोगित्वं
कार्यस्य लक्षणम् । कार्योत्पत्तितः पूर्वम् 'इह घटो भविष्यति' इति
या प्रतीतिर्जायते तत्प्रतीतिविषयीभूतो योऽभावः स प्रागभावः ।
घटादिरूपं कार्यम् ।

दी०—कार्यलक्षणमाह कार्यमिति ।

गं०—कार्यविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान्, मूलकार इति बोधः । उत्पत्तेः पूर्वं विद्यमानोऽभावः प्रागभावः । तत्प्रतियोगि कार्यमित्यर्थः । यस्याऽभावः स प्रतियोगी । तथा चोत्पत्तेः पूर्वं यस्य घटादेरभावः स एव घटादिः प्रतियोगीत्यर्थः । जन्यस्यैव प्रागभावो विद्यते “घटो भविष्यतीतिप्रतीतेः” ननु नित्यस्य “परमाणुर्भविष्यतीत्यप्रतीतेः” अतः कार्यमेव प्रागभावप्रतियोगीत्यर्थः ।

कारणं त्रिविधम् । समवाय्यसमवायिनिमित्त-
भेदात् । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि-
कारणम् । यथा तन्त्वः पटस्य ।

न्या०—कारणं विभजते—कारणं त्रिविधमिति । समवायिका-
रणं लक्षयति—यत्समवेतमिति । यस्मिन् समवेतं सत् समवायेन
सम्बद्धं सत् कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः । उदाहरणं—
यथा तन्त्व इति । येषु तन्तुषु समवायेन सम्बद्धं सत् पटात्मकं कार्य-
मुत्पद्यते तन्त्वः समवायिकारणमित्यर्थः । सामान्यलक्षणान्तु सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारण-
त्वं समवायिकारणत्वमिति । समवायसम्बन्धेन घटाधिकरणे कपा-
लादौ कपालादेः तादात्म्यसम्बन्धेनैव सत्त्वात्, समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नक-
पालत्वाद्यवच्छिन्नकारणतायाः कपालादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।
समवायेन जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन द्रव्यस्यैव
कारणत्वाज्जन्यभावेषु द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु द्रव्यमेव समवायिकार-
णम् । द्रव्ये तु द्रव्यावयवाः समवायिकारणम्, अतो गुणादावपि
द्रव्यमेव समवायिकारणम् इत्याशयेनाह— पटश्च स्वगतरूपादेरिति ।
समवायिकारणमित्यनुषज्यते ।

दी०—कारणं विभजते । कारणमिति । समवायिकारणलक्ष-
णमाह—यत्समवेतमिति । यस्मिन् समवेतमित्यर्थः ॥

गं०—मूले कारणमिति भावप्रधानो निर्देशः कारणत्वमिति यावत् ।
मूले । यत्समवेतमिति । यस्मिन् समवेतं यत्समवेतम् । समवायेन
वृत्तिः । तथाच कार्यं यस्मिन् समवायसंबन्धेन विद्यते वर्तमानं सदुत्पद्यते,
तत्समवायिकारणमित्यर्थः । संबद्धं सदिति । वर्तमानं सदित्यर्थः । अव-
यवावयविनोः समवायात् । तन्त्व इति । पटस्येत्यादिः । सामान्यलक्ष-
णन्त्विति । अत्रेदं बोध्यम् । येन संबन्धेन कार्यं कारणे तिष्ठति स संबन्धः
कार्यताच्छेदकसंबन्धः । कार्यता च तत्संबन्धावच्छिन्ना भवति । कार्याधि-
करणे कारणं येन संबन्धेन तिष्ठति स संबन्धः कारणताच्छेदकसंबन्धः ।
कारणता च तत्संबन्धावच्छिन्ना भवति । तदेवाह समवायसंबन्धाव-
च्छिन्नकार्यतेत्यादि । पटश्च स्वगतरूपादेरितीति । रूपाद्यात्मकं कार्यं
पटे समवायसंबन्धेन वर्तमानं सदेवोत्पद्यते “गुणगुणिनोः समवायात्”
अतः स्वगतरूपादिकं प्रति पटः समवायिकारणम् । तथाच समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वस्य पटे
सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् ।

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे
सति कारणमसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः
पटस्य । तन्तुरूपं पटगतरूपस्य ।

न्या०—असमवायिकारणं लक्षयति—कार्येणेति । असमवा-
यिकारणं द्विविधं । कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तत्
इत्येकम्, कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तदपरम-
समवायिकारणमित्यर्थः । अत्र कारणेनेत्यस्य स्वसमवायिकारणेने-
त्यर्थः । जन्यद्रव्यमात्रे अवयवसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात् पटा-

त्मककार्ये तदवयवतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वमिति दर्शयन् प्रथममुदाहरति—यथा तन्तुसंयोगः पटस्येति । यथा तन्तुसंयोगः पटात्मककार्येण सहैकस्मिन्नर्थे तन्तौ समवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वे सति कारणत्वान् पटात्मककार्ये प्रति तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणमित्यर्थः । द्वितीयसमवायिकारणं कारणेन सहेत्यादिना पूर्वाक्तं तदुदाहरति—तन्तुरूपमिति । कारणेन सह पटरूपसमवायिकारणीभूतपटेन सह, एकस्मिन्नर्थे तन्तुरूपेऽर्थे समवेतत्वे सति कारणत्वान् तन्तुरूपं पटगत रूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ।

सामान्यलक्षणन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या समवाय—स्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसंबन्धावच्छिन्ना कारणता तदाश्रयत्वमसमवायिकारणत्वमिति । द्रव्यासमवायिकारणीभूतावयवसंयोगादौ तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या समवायसम्बन्धावच्छिन्ना कपालद्वयसंयोगनिष्ठाकारणता कपालद्वयसंयोगे वर्तते । एवमाद्यपतनक्रियायामाद्यस्यन्दनक्रियायां च गुरुत्वद्रवत्वेऽसमवायिकारणे भवतः । आद्यपतनक्रियां प्रति आद्यस्यन्दनक्रियां प्रति च समवायसम्बन्धेनैव तयोः कारणत्वात् । अवयवविगुणभूतघटपटरूपादौ त्ववयवगुणीभूतकपालतन्तुरूपादेः स्वपदप्राह्यकपालतन्तुरूपादिसमवायिकपालतन्त्वादिसमवेतत्वसम्बन्धेनैव कारणत्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्वमवयवविगुणकपालतन्तुरूपादौ वर्तते ।

दी०—असमवायिकारणलक्षणमाह— कार्येणेति । कार्येणेतदुदाहरति—तन्तुसंयोग इति । कार्येण पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ।

कारणेन सहेत्येतदुदाहरति— तन्तुरूपमिति । कारणेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वान् तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ।

गं०— इत्येकमिति । इदमेव कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिरित्युच्यते । अपरमिति । इदमेव कारणैकार्थप्रत्यासत्तिरित्युच्यते । प्रथममिति । कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमित्यर्थः । अत्र पटात्मकं कार्यं तन्तुसमवेतम् “अवयवावयविनोः समवायात्” तन्तुसंयोगोऽपि तन्तुषु समवेतः गुणगुणिनोः समवायात् । तथाचाऽत्र कारणतावच्छेदकसंबन्धः कार्यतावच्छेदकसंबन्धश्च समवाय एवेति कारणता कार्यता च समवायसंबन्धावच्छिन्नैवेति बोध्यम् । पूर्वोक्तमिति । कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमित्यर्थः । स्वसमवायिकारणेनेति । स्वकार्यसमवायिकारणेनेति यावत् । स्वं—कारणम् प्रकृते न तन्तुरूपं स्वकार्यं—पटरूपम्—तत्समवायिकारणं पटः स च समवायेन तन्तुषु वर्तते । तन्तुरूपमपि तन्तौ वर्तते । एवंचाऽत्र कारणतावच्छेदकसंबन्धः स्वसमवायिसमवेतत्वरूपः स्वं—तन्तुरूपं तत्समवार्थितन्तुः तत्समवेतत्वं पटे इति स्वसमवायिसमवेतत्वरूपसंबन्धेन तन्तुरूपं पटे वर्तते पटरूपमपि समवायेन पटे वर्तते अतः कार्यतावच्छेदकसंबन्धः समवाय एवेति ध्येयम् । दीपिकायामपि । कारणेन पटेनेत्यस्य स्वकार्यसमवायिकारणेन पटेनेत्यर्थो बोध्यः । स्वं—तन्तुरूपम् । न च स्वसमवायिकारणेनेति यथाश्रुत एवास्तु स्वं—कार्यं—प्रकृते पटरूपमिति वाच्यम् स्वपदस्य कार्यपरत्वे “यथाश्रुतमूलादपि” कार्यतावच्छेदकसंबन्ध एव स्वसमवायिसमवायो भविष्यतीति समवाय-स्व समवायिसमवायाऽन्यतरसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति पर्यवसितार्थे “सामान्यलक्षणन्तु” इत्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेः । तत्र कारणतायामेवाऽन्यतरसंबन्धावच्छिन्नत्वं निविष्टं नतु कार्यतायामिति ध्येयम् । तयोः । गुरुत्वद्रवत्वयोः ।

अथैवं तुरीतन्तुसंयोगस्य पटाऽसमवायिकारणत्वापत्तिः । १, समवायेन पटेन सह तुरीतन्तुसंयोगस्य समवायेन एकस्मिन् तन्तौ सत्त्वात् । ननु तुरीतन्तुसंयोगस्य पटात्मककार्येण सह तन्तौ समवेतत्वेऽपि कारणत्वरूपविशेष्यदलविरहात् पटाऽसमवायिकारणत्वापत्तिः । नच समवायेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति तुरीसंयोगस्य हेतुतया तेन रूपेण तुरीपटसंयोगस्याऽपि कारणतया तदापत्तिर्युक्तवेति वाच्यम् । तुरीशून्यदशायां पटोत्पादवारणाय संयोगेन तुरीत्वेनेव हेतुत्वान् तुरीसंयोगत्वापेक्षया तुरीत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् २ । तथाच विशेष्यदलविरहात्कथं तदाऽऽपत्तिः । नचैवं तुरीतन्तुसंयो-

१ न च तुरीतन्तुसंयोगस्य पटाऽसमवायिकारणत्वे इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । कार्यद्रव्यनाशं प्रति असमवायिकारणनाशस्य कारणत्वेन तुरीतन्तुसंयोगनाशात्घटनाशापत्तेः । द्रव्यगुणनाशान्यथानुपपत्त्या, सत्स्वपि तन्तुषु तत्संयोगाऽपगमेन पटनाशाऽन्यथानुपपत्त्या च असमवायिकारणनाशस्यैव द्रव्यनाशप्रयोजकत्वं, नतु समवायिकारणनाशस्य । समवायिकारणं विनापि क्षणद्वयं द्रव्यस्थितौ बाधकाभावान् । असमवायिकारणनाशकार्यद्रव्यनाशयोः कार्यकारणभावस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन द्रव्यनाशं प्रति स्वप्रतियोगिसमवायिवावत्समवेतत्व स्वप्रतियोगिजन्यत्व कालिकः एतत्त्रितयसम्बन्धेन नाशः कारणमिति । दण्डादिनिमित्तकारणनाशाद् घटनाशापत्तिवारणाय आद्यः सम्बन्धः । कपालपवनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । भाविकालद्वयसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिवारणाय तृतीयसम्बन्धः । चावत्पदनिवेशात्तुरीतन्तुसंयोगनाशात्घटनाशापत्तिवारणमिति ध्येयम् ।

२ यत्तु संयोगेन तुरीत्वेन हेतुत्वे कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वकल्पनायाः अनेकनिष्ठतया गौरवम्, अतो लाघवात्समवायेन तुरीतन्तुसंयोगत्वेन हेतुत्वम्, गुरुभूतेऽप्येकस्मिन् कारणतावच्छेदकत्वकल्पनातोऽनेकत्र कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वकल्पनायाः गरीयस्त्वात् । अतस्तुरीतन्तुसंयोगे पटाऽसमवायिहेतुत्वापादनं युक्तमेवेति । तत्र । कारणत्वच्छेदकग्रहस्य प्राथमिकतया प्रथमग्रहे लघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदकत्वनिर्णये वृत्ते तदुत्तरकल्पनायाः फलमुख्यतया दोषकरत्वाभावादिति ।

गादेरसमवायिकारणत्वाभावेऽपि तुर्यादिहेतुतया तत्रैवाऽसमवायिहेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । “एकार्थेसमवेतत्वे सति” इत्यस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वपरतया तत्र दोषाभावात् । अन्यथा तन्त्वादीनां तादात्म्येन पटेन सह तन्तौ वर्तमानतया हेतुतया चाऽतिप्रसंगादिति चेद् । एवमपि वेगस्याऽभिघाताऽसमवायिकारणत्वापत्तिर्दुर्वारैव^१ “अभिघातत्वं च संयोगत्वव्याप्यो जातिविशेषः । तदवच्छिन्ने च क्रियाया एवाऽसमवायिकारणत्वम्, न तु वेगस्य । सामान्यतः संयोगत्वावच्छिन्नं प्रत्येव क्रियात्वेनाऽसमवायिकारणत्वात् वेगस्य तु निमित्तमात्रत्वेन विशेष्यदलस्यापि सत्त्वात् । यद्यपि वेगस्य न साक्षादभिघातजनकत्वम्, किन्तु स्पन्दजननद्वारा । तत्राऽपि वेगजन्यतावच्छेदकं न स्पन्दत्वम्, विनापि वेगं नोदनेन क्रियोत्पादात्, अपि तु वेगजन्यतावच्छेकतया सिद्धा क्रियात्वव्याप्या जातिरेव स्वीकार्या । तथा च तादृशजात्यवच्छिन्नं प्रति वेगत्वेन हेतुत्वम्, तादृशविजातीयक्रियात्वेन अभिघातत्वावच्छिन्नं प्रति च हेतुत्वमभ्युपगम्यते इति वेगस्याऽभिघातहेतुतायां मानाभावः । तथापि अभिघातत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयक्रियात्वेन वेगत्वेन वा हेतुहेतुमद्भाव इत्यत्र विनिगमकाभावेन वेगहेतुताया अपि सिद्धेः ।

नच वेगादिनाशेऽपि क्रियायाऽभिघातजननसन्देहात्सन्दिग्धव्यभिचारकेण वेगत्वेन हेतुत्वाभावो निवृत्त एवेति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । एवमपि ज्ञाने इच्छाऽसमवायिकारणत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । सामान्यलक्षणे आत्मविशेषगुणान्यत्वस्य विशेषणीयत्वात् । तथा च समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना-

१ नच वेगस्याऽभिघाताऽसमवायिकारणत्वे इष्टापत्तिरेव किं नेष्यते असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशं प्रत्येव हेतुतया वेगनाशादभिघातनाशापत्तिरशक्यैवेति वाच्यम् । असमवायिकारणमन्तरा क्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्टतयाऽभिघातनाशापत्तेरेवात्रेष्टापत्तेर्वाचकत्वात् । एवमेव ज्ञाननाशादिच्छानाशापत्तिरपि बोध्या । तत्राऽऽत्मविशेषगुणानां कुत्राऽप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति सिद्धान्तमङ्गोऽपि बोध्यः ।

ऽऽत्मविशेषगुणाऽवृत्तिकारणतावत्वमसमवायिकारणत्वं पर्यवसन्नम् । एवं विशेषलक्षणाक्रान्तपटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम् । तच्च तन्तुभिन्नाऽसमवेतत्वम्, अन्यथा हस्ततन्तुसंयोगभिन्नत्व-वेमन्तुसंयोग-भिन्नत्वाद्यनन्तनिवेशे गौरवापत्तेः ।

एवम् च समवायसम्बन्धावच्छिन्नपटवावच्छिन्नकार्यतानिरूपितनिरुक्ता-
न्यतरसम्बन्धावच्छिन्नतन्तुभिन्नाऽसमवेतनिष्ठकारणताश्रयत्वं पटाऽसमवायि-
कारणत्वं पर्यवसितम् । वस्तुतस्तु पटसमवायिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतन्तुसंयोगत्वत्वं पटाऽसमवायिकारणत्वम् विशेषलक्षणे तुरीतन्तु-
संयोगभिन्नत्वनिवेशे अन्यथा सिद्धिनिरूपितकतानवच्छेदकत्वनिवेशे वा
गौरवात् । अन्यथा सिद्धयनिरूपकतावच्छेदकत्वनिवेशस्तु सामान्यलक्षणे
पवेति ध्येयम् ।

**तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा
तुरीवेमादिकं पटस्य ।**

न्या०—निमित्तकारणं लक्षयति— तदुभयेति । समवाय्य-
समवायिभिन्नकारणं निमित्तकारणमित्यर्थः ।

दी०—निमित्तकारणं लक्षयति— तदुभयभिन्नमिति । सम-
वायिकारणभिन्नत्वे सति असमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं
निमित्तकारणस्य लक्षणमित्यर्थः ।

गं०—निमित्तकारणं लक्षयतीति । निमित्तकारणविशेष्यकलक्षणस्व-
रूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति
बोधः । तदुभयभिन्नमिति यथाश्रुतमूलात् समवायिकारणाऽसमवायि-
कारणोभयभिन्नत्वमित्यर्थो लभ्यते, एवं चोभयभेदस्य केवलान्वयित्वेन पट-
समवायिकारणे तन्तौ-पटाऽसमवायिकारणे तन्तुसंयोगे च सत्त्वात्तत्र तत्रा-
ऽतिव्याप्तिरत आह । समवायिकारणभिन्नत्वे सतीति । समवायि-

कारणेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । असमवायिकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम् । पारिमाण्डल्यादावतिव्याप्तिवारणाय^१ विशेष्यदलम् । उदाहरति । मूले । यथेति । आदिना तुरीतन्तुसंयोगादेः परिग्रहः ।

ननु घटनिमित्तकारणे दण्डादावव्याप्तिः, तस्य स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणत्वेन समवायिकारणभिन्नत्वविरहात्, एवं पटनिमित्तकारणे तुरीतन्तुसंयोगेऽपि तस्य तुरीपटसंयोगं प्रति असमवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वविरहात् । नच तत्तत्कार्यसमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्तत्कार्याऽसमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्तत्कार्यकारणत्वमित्युक्तौ न दोष इति वाच्यम् । तथापि धर्मसं प्रति निमित्तकारणे प्रतियोग्यादावव्याप्तेः, तस्य समवायिकारणाऽसमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरिति चेन्न । समवायिकारणत्वभिन्नत्वे सति असमवायिकारणत्वभिन्नत्वे सति कारणत्वस्यैव निमित्तकारणत्वात्^२ । तथा च तन्तुसंयोगनिष्ठाकारणता निरूपकभेदेन भिन्नैवेति नोक्तदोषः । वस्तुतस्तु वस्तुविशिष्टत्वं निमित्तकारणत्वम् । वै० स्वकारणत्व-स्वाभावत्वोभयसम्बन्धेन । स्वाभावश्च समवायिकारणत्व-असमवायिकारणत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तेन नाऽननुगमो नाप्यप्रसिद्धिरिति ध्येयम् ।

यद्वा यद्दर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायिकारणताशून्यत्वविशिष्टयद्दर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताऽसमवायिकारणताशून्यत्वसमानाधिकरणयद्दर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वं तद्दर्मावच्छिन्नं प्रति तस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । अस्ति चेश्वरस्य जन्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसम-

१ पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणं द्वयणुकपरिमाणं च । तत्तु न कस्याऽपि कारणमिति परिमाणनिरूपणाऽवसरे स्पष्टं व्याख्यातम् ।

२ एतेन ईश्वरघटसंयोगे ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वाऽनुपपत्तिः, तस्य द्रव्यत्वेन संयोगसमवायिकारणतया समवायिकारणभिन्नत्वविरहात् । इष्टापत्तौ तु कार्यमात्रे ईश्वरस्य निमित्तत्वसिद्धान्तापलापापत्तिरिति पूर्वपक्षः समाहितः, कारणतायाः परस्परं भेदात् ।

वायिकारणताशून्यत्रविशिष्टजन्यत्रावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताऽसमवायिकारणत्वशून्यत्वसमानाधिकरणजन्यत्रावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशाक्तत्वमिति । नचैव जन्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायिकारणताया अप्रसिद्धतया तच्छून्यस्य च सूत्ररामप्रसिद्धत्वात् , एवमसमवायिकारणताशून्यत्वमपीत्यव्याप्तिः । दण्डादौ तु घटनिष्ठघटत्रावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायिकारणतायाः घटत्रावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताऽसमवायिकारणतायाश्च कपालत्वसंयोगादौ प्रसिद्धतया तच्छून्यत्वरूपनिमित्तत्वं सुलभमिति चेत् । अत्रोच्यते । यद्यद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायिकारणत्वं यद्यद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताऽसमवायिकारणत्वं प्रत्येकं तत्तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयद्यद्धर्मावच्छिन्नकारणत्वत्व तद्धर्माश्रयं प्रति तद्धर्माश्रयस्य निमित्तत्वमित्यर्थात् , अस्ति च घटत्रावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायिकारणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं, घटत्रावच्छिन्नकार्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नकारणत्वत्वमिति दण्डादौ निमित्तत्वम् । अस्ति चेश्वरस्येश्वरसंयोगे, तत्र संयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायिकारणत्ववत्पटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जन्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितेश्वरत्वावच्छिन्नकारणत्वत्वमिति तद्धर्माश्रयसंयोगं प्रति तद्धर्माश्रयस्येश्वरस्य निमित्तत्वं निर्व्यूढमिति मामकीनोऽयं नूतनः पन्थाः ।

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव कारणम् ।

न्या०—करणलक्षणमुपसंहरति—तदेतदिति । यदसाधारणमिति । व्यापारवत्त्वे सतीत्यपि पूरणीयम् । अन्यथा तन्तुकपालसंयोगयोरतिव्याप्तिः । तन्तुकपालसंयोगयोरपि कार्यत्वातिरिक्तपटत्वघटत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वादसाधारणत्वमस्त्येवेत्यतस्तत्र कारणत्वधारणाय व्यापारवत्त्वे सतीति करणलक्षणे विशेषणं देयम् ।

व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् । भवति हि दण्ड-
जन्यत्वेसति दण्डजन्यघटजनकत्वाद् भ्रम्यादेर्दण्डव्यापारत्वम् । एवं
कपालसंयोगतन्तुसंयोगादेरपि कपालतन्तुव्यापारत्वं, कपालत-
न्तुजन्यत्वे सति कपालतन्तुजन्यघटपटजनकत्वात् । करणलक्षणोऽ-
साधारणत्वविशेषणानुपादाने ईश्वरादृष्टादेरपि व्यापारवत्कारणत्वस्य
सत्त्वात्, अतस्तत्रातिव्याप्तिवारणायासाधारणेति विशेषणम् ।

दा०—करणलक्षणमुपसंहरति । तदेतदिति ।

गं०—मूले । तदेतदिति । तत्तल्लक्षणलक्षितं अनुपदं निरुक्तं यत्रि-
विधं कारणत्वं तन्मध्ये इत्यर्थः । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तस्याऽसाधारणकार-
णत्वेऽन्वयः । तथा च निरुक्तकारणतात्रयघटकाऽसाधारणकारणत्वमेव करण-
त्वमित्यर्थः । अन्यथा । व्यापारवत्त्वे सतीति विशेषणानुपादाने । अतिव्या-
प्तिरिति । चक्षुःसंयोग भ्रम्यादिरूपाऽसाधारणव्यापारमात्रेऽतिव्याप्तिरिति
यावत् । असाधारणत्वमुपपादयति । तन्तुकपालसंयोगयोरपीति ।
तन्तुसंयोगस्य कार्यत्वव्याप्यपटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वात्,
कपालसंयोगस्य च कार्यत्वव्याप्यघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वा-
दिति यावत् । तत्र । तन्तुसंयोगे कपालसंयोगे चेत्यर्थः ।

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ।

न्या०—षड्विधेन्द्रियभूतप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमाह । तत्रेति ।
प्रमाभूतेषु प्रत्यक्षात्मकं यद् ज्ञानं चाक्षुषादिप्रत्यक्षं तत्प्रति व्यापारव-
त्साधारणकारणमिन्द्रियं भवति, अतः प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षस्य
लक्षणम् । आद्यसन्निकर्षातिरिक्तचतुर्विधसन्निकर्षाणां समवायरूप-
त्वेन व्यापारत्वं न संभवतीति इन्द्रियमनःसंयोगस्यैव बाह्यप्रत्यक्षे
जननीये इन्द्रियव्यापारता बोध्या । मानसप्रत्यक्षे तु आत्ममनःसं-
योगस्यैव सा बोध्या ।

दी०—तत्रेति । प्रमाणचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः ।

गं०—मूले । प्रत्यक्षज्ञानकरणमिति । अत्र प्रत्यक्षशब्दस्य प्रमाणे प्रमितौ च प्रयोगाल्लक्षणवाक्यघटकप्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षप्रमितिपरम् । ननु प्रमाणपरमिति स्फुटीकरणाय ज्ञानपदम् । ननु प्रत्यक्षज्ञानत्वेन लक्षणे प्रवेशः ज्ञानत्वांशस्य व्यर्थत्वान् । नच प्रत्यक्षपदस्य प्रमाणप्रमितिसाधारणत्वे का क्षतिरिति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादिनिरूपितकारणताश्रयेऽतिव्याप्तेरिति ध्येयम् । अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षेति । विषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति संयोगसंयुक्तसमवायाद्यन्यतमसंबन्धेनेन्द्रियाणां कारणतया न कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यम् । एवं च विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रत्यक्षनिष्ठकार्यतानिरूपितसंयोगाद्यन्यतमसंबन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणं बोध्यम् । व्यापारवदिति । व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्, यथा संयोगे इन्द्रियजन्यत्वं इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षजनकत्वमपीति लक्षणसमन्वयः । ननु समवायस्य नित्यत्वेन संयुक्तसमवायादीनां कथं व्यापारत्वम्, इत्यत आह । इन्द्रियमनःसंयोगस्यैवेति ।

ज्ञानाऽकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद् द्विविधम् । निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।

न्या०—प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुक्त्वा प्रत्यक्षप्रमालक्षणमाह । ज्ञानाकरणकमिति । क्षेपकलक्षणमिदम् । ज्ञानं व्याप्तिज्ञानं, सादृश्यज्ञानं, पदज्ञानं च कारणं येषां ते ज्ञानकरणकाः, अनुमित्युपमितिशाब्दाः । ज्ञानकरणकं न भवतीति ज्ञानाऽकरणकम्, तत्त्वं प्रत्यक्षलक्षणम् । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । ईश्वरप्रत्यक्षस्याऽजन्यत्वात्, जन्यप्रत्यक्षे च इन्द्रियाणामेव कारणत्वं ननु ज्ञानरयेति तयो-

रुभयोः संग्रहः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेति । जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्ष्यत्व-
मित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम् । प्रत्यक्षं विभजते । निर्विकल्पकमिति ।

दी०—प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणमाह । इन्द्रियेति । इन्द्रियं—
चक्षुरादिकम्—अर्थो घटादिः, तयोः सन्निकर्षः संयोगादिः तज्जन्य-
ज्ञानमित्यर्थः । तद्विभजते । तद् द्विविधमिति ।

गं०—ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति । ईश्वरप्रत्यक्षस्याऽजन्यत्वेन
ज्ञानकरणकभिन्नत्वसत्वालक्षणसमन्वयादितिभावः । तयोः । ईश्वरप्रत्यक्ष-
जन्यप्रत्यक्षयोः । दीपिकायां । तज्जन्यज्ञानमिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
जन्यत्वे सति ज्ञानत्वमित्यर्थः । भयं घट इत्याकारकं यद्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्ष-
मित्यर्थः । नच इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमात्रमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तेः, तस्याऽपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् ।
नचेन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावत्वमित्युक्तौ न दोषः,
प्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन प्रतियोगित्वेनैव प्रति-
योगिनः कारणत्वम्, नतु सन्निकर्षत्वेनेति वाच्यम् । एतादृशार्थलाभायैव
ज्ञानपदोपादानात् । प्रत्यक्षं विभजते इति । प्रत्यक्षम्—प्रत्यक्षज्ञानम् ।

इदमुपलक्षणम् । चाक्षुषप्रत्यक्षे आलोकसंयोगः उद्भूतरूपं च
कारणम् । तथा च द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन द्रव्यचाक्षुषं प्रति
समवायसंबन्धेन तयोः कारणत्वम् । द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयता-
संबन्धेन^१ द्रव्यसमवेतरूपादिचाक्षुषं प्रति स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन तयोः
कारणत्वम् । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिविषयतासंबन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेत-
रूपत्वादिचाक्षुषं प्रति तयोः स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन तयोः कारण-
त्वम् स्वं० आलोकसंयोगः उद्भूतरूपं चेति । एवं त्वाचप्रत्यक्षे उद्भूतराशः

१ विषयता च विषयनिष्ठो धर्मविशेषः । विषयिता च ज्ञाननिष्ठो धर्मविशेषः ।
विषयतासंबन्धेन ज्ञानेच्छाकृतयो विषये वर्तन्ते । विषयाश्च विषयितासंबन्धेन
ज्ञानेच्छाकृतिषु इति ।

कारणम् । तथा च द्रव्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षं प्रति सम-
वायसंबन्धेनोद्भूतस्पर्शः कारणम् । द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन
द्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति स्वाश्रयसमवायसंबन्धेनोद्भूतस्पर्शः कारणम् ।
द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिविषयतासंबन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षं
प्रति स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनोद्भूतस्पर्शः कारणम् ।

लौकिकप्रत्यक्षमात्रे महत्त्वं कारणम्, महत्त्वं च परिमाणरूपम् । महत्त्वं
त्वं जातिविशेषः, प्रत्यक्षकारणतावच्छेदकतया सिद्धः । तथाच द्रव्यवृत्तिलौकिक-
विषयतासंबन्धेन द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति समवायसंबन्धेन महत्त्वं कारणम् द्रव्य-
समवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन द्रव्यसमवेतगुणकर्मसामान्यप्रत्यक्षे स्वा-
श्रयसमवायसंबन्धेन महत्त्वं कारणम् । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिक-
विषयतासंबन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतरूपत्वादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसम-
वायसंबन्धेन महत्त्वं कारणम् । स्वं—महत्त्वम् ।

ज्ञानसामान्यं प्रति तु विजातीयाऽऽत्मनःसंयोगः कारणम् । वैजा-
त्यं च परात्मव्यावृत्तत्वम् । एवं त्वद्भ्रमनःसंयोगोऽपि कारणम् । अन्यथा
सुषुप्तिकाले ज्ञानोत्पादप्रसंगात्, अस्माकं तु पुरीतन्नामकनाड्यां त्वगिन्द्रि-
याऽभावेन त्वद्भ्रमनःसंयोगाभावात्सुषुप्तिकाले न ज्ञानोत्पादप्रसंगः । पुरीतत्-
नाड्यां मनः प्रवेशो हि सुषुप्तिरिति ध्येयम् ।

चर्ममनः संयोगस्य ज्ञानसामान्ये कारणत्वमित्यपि केचित् ।

वस्तुतस्तु पराऽऽत्मनःपरेण मनसा, सुषुप्तिकाले स्वीयात्मनः स्वीयम-
नसा च प्रत्यक्षापत्तिवारणाय परात्मव्यावृत्तपुरीतत्वहिर्देशावच्छिन्नात्मनः-
संयोगस्यैव कारणत्वं कल्प्यते । तथा च तेनैवाऽतिप्रसंगवारणे त्वद्भ्रमनःसंयो-
गस्य चर्ममनः संयोगस्य वा ज्ञानसामान्ये हेतुत्वं न प्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् ।

न्या०—तल्लक्षयति । निष्प्रकारकमिति । प्रकारताशून्यज्ञानत्व-
मेव निर्विकल्पकत्वमित्यर्थः । निर्विकल्पके चतुर्थविषयता स्वीक्रि-

यते । त्रिविधविषयतामध्ये एकाऽपि तत्रनास्ति । अतो विशेष्यता-
शून्यज्ञानत्वं संसर्गताशून्यज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं संभवति ।

दी०—निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह । निष्प्रकारकमिति । विशेष-
णविशेष्यसंबन्धानवगाहिज्ञानमित्यर्थः ।

ननु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेन्न । गौरिति विशिष्टज्ञानं
विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डोतिज्ञानवत्, इत्यनुमानस्य
प्रमाणत्वात् । विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पत्वेऽनवस्थाप्रसंगान्निर्वि-
कल्पकभ्रिद्धिः ।

गं०—तल्लक्षयतीति । निर्विकल्पकं लक्षयतीत्यर्थः । निर्विकल्पकविशे-
ष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मू-
लकार इति यावत् । दीपिकायां । लक्षणमाहेति । निर्विकल्पकविशेष्यक-
लक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापाराऽनुकूलव्यापाराऽनुकूलकृतिमान् मूलकार
इति बोधः । विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहिज्ञानमिति । विशेषणं-
च विशेष्यं च संबन्धश्चेति विशेषणविशेष्यसंबन्धाः, ताननवगाहते इति व्यु-
त्पत्त्या विशेषणानवगाहिज्ञानं विशेष्यानवगाहिज्ञानं संसर्गानवगाहिज्ञानं च
निर्विकल्पकस्वरूपम् । यद्यपि निर्विकल्पके घटघटत्वयोः समवायस्य च
भानं संभवतीति विशेषणाद्यनवगाहित्वं दुर्घटम् । तथापि प्रकारत्वानि-
रूपकत्वं—विशेष्यत्वानिरूपकत्वं—संसर्गत्वानिरूपकत्वं वा लक्षणं बोध्यम् ।
तत्र घट-घटत्वसमवायानां विशेष्यतया—प्रकारतया संसर्गतया च भाना-
स्वीकारादित्याह । चतुर्थविषयता स्वीक्रियते इति । निर्विकल्पके
प्रमाणाऽभावात् प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यमप्रमाणिकमित्याक्षिपति । नन्विति ।
किं मानमिति । तस्याऽतीन्द्रियतया प्रत्यक्षप्रमाणाऽसंभवादिति भावः ।
विशिष्टज्ञानमिति सावधारणम् । विशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः । ननु विशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति यावत् । ज्ञानाकारमाह । गौरिति । निरवच्छि-
न्नगोत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानमिति यावत् ।

विशेषणज्ञानजन्यमिति । समवायसंबन्धावच्छिन्नविशेषणज्ञाननिष्ठ-
कारणानिरूपितकार्यतावदित्यर्थः । विशिष्टज्ञानत्व्यादिति ज्ञानीय-
प्रकारानिरूपकत्वादित्यर्थः । अयं भावः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं
कारणम् । एवं च घट इत्याकारकविशिष्टबुद्धावपि विशेषणाभूतघटत्वज्ञानस्य
कारणतया घटत्वज्ञानार्थं निर्विकल्पकस्वीकार आवश्यकः । अन्यथा “महत्वा-
वच्छिन्नोद्भूतत्वावच्छिन्नाऽऽलोकसंयोगावच्छिन्न” चक्षुः संयोगानन्तरं घट-
इत्याकारकप्रत्यक्षं न स्यात्, कारणाभूत “घटत्वात्मक” विशेषणज्ञाना-
भावान् । नच घटत्वाऽप्रकारकं केवलघटविषयकप्रत्यक्षमेवाऽस्त्विति
वाच्यम् । अनुद्दिश्यमानज्ञान्यत्रणडोपाध्यतिरिक्तपदार्थविषयकज्ञानस्य किञ्चि-
द्धर्मप्रकारकवनियमान् तादृशप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवान् । तथाच आदौ चक्षुरादि-
सन्निकर्षः ततो विशेषणज्ञानात्मकं घटत्वनिर्विकल्पकम् । ततो घट इत्याकारकं
सर्विकल्पकमिति स्थितिः ।

अथ निर्विकल्पकस्याऽतीन्द्रियत्वे किं मानमिति चेत् । यत्र यत्र ज्ञान-
विषयकप्रत्यक्षत्वं, तत्र तत्र विषयविषयकत्वमिति व्याप्तिः । यथा सर्विकल्प-
कस्य प्रत्यक्षं भवति घटमहं जानामीति प्रतीतेः । इदमेव विशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहिज्ञानमित्युच्यते । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ च विशेषणतावच्छेदकप्र-
कारकं ज्ञानं कारणम् । विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते ।
घटमहं जानामीति प्रतीतौ आत्मा विशेष्यः—तत्र ज्ञानं विशेषणम्—तत्र
विषयितासंबन्धेन घटः प्रकारः “प्रकारविशेषणपदयोः पर्यायता । प्रकारत्वं
विशेषणताव्याप्यधर्म इति केचित्, उभयथाऽपि प्रकारत्वं विशेषणत्वं न
न व्यभिचरति” घटे घटत्वं प्रकारः स एव विशेषणतावच्छेदकम् । निर्वि-
कल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारः, तथा च विशेषतावच्छेदकीभूतघटत्वज्ञानरूप-
कारणविरहाच्च निर्विकल्पस्य प्रत्यक्षम्, किन्तु तदतीन्द्रियमेवेति सिद्धान्तः ।

सप्रकारकं ज्ञानं सर्विकल्पकम् । यथा दित्योऽ-
यम् । ब्राह्मणोऽयम् । श्यामोऽयमिति ।

न्य०—सविकल्पकं लक्षयति । सप्रकारकमिति । विषयताया ज्ञाननिरूपितत्वात् , ज्ञानस्य विषयतानिरूपकत्वेन प्रकारतानिरूपक-ज्ञानत्वं सविकल्पकस्य लक्षणम् । एवं विशेष्यतानिरूपकज्ञानत्वं, संसर्गतानिरूपकज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं संभवति । उदाहरणम् । यथेति । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितडित्थत्वप्रकारताशालिज्ञानं ब्राह्मणत्वप्रकारताशालिज्ञानं च सविकल्पकमित्यर्थः ।

दी०—सविकल्पकं लक्षयति । सप्रकारकमिति । नामजात्यादि-विशेषणविशेष्यसंबन्धावगाहिज्ञानमित्यर्थः । सविकल्पकमुदाहरति । यथेति ।

गं०—सविकल्पकं लक्षयतीति । सविकल्पकविशेष्यकलक्षणस्वरूप-प्रामाण्यप्रकारकज्ञानाकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । विषयता त्रिविधा । प्रकारताऽऽख्या- विशेष्यताऽऽख्या-संसर्गताऽऽख्या च । विषयिताऽपि त्रिविधा । प्रकारिताऽऽख्या-विशेष्यताऽऽख्या-संसर्गिताऽऽख्या च । विषयता ज्ञाननिरूपिता भवति । ज्ञानं विषयतानिरूपकं भवति । इममर्थमेवाह । विषयताया इति । एवं विषयताविषयितयोर्निरूप्य-निरूपकभावः । यथा प्रकारताप्रकारितयोः । विशेष्यताविशेष्यतयोः । संसर्गतासंसर्गितयोः । तथा च प्रकारतानिरूपितप्रकारितावत्वमित्यादीन्यपि लक्षणान्यूहनीयाति । डित्थोयमिति । इदं च नामप्रकारकज्ञानमात्रोप-लक्षकम् । डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृग इति कोषः । अत्र प्रथमान्तेदं शब्दार्थः “काष्ठमयो हस्ती” विशेष्यः । विशेष्यताविशेष्यवृत्तिर्भवति । डित्थत्वं प्रकारः । प्रकारता तन्निष्ठैवेति । प्रकारताविशेष्य-तयोश्च निरूप्यनिरूपकभावः । ब्राह्मणोऽयमिति । इदं च जातिप्रकारक-ज्ञानमात्रोपलक्षकम् । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितब्राह्मणत्वप्रकारता-शालिज्ञानमित्यर्थः । श्यामोऽयमिति । इदं च गुणप्रकारकज्ञानमात्रोप-लक्षकम् । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितश्यामत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञान-

मित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अयं भाव इत्याकारकं भावत्वरूपोपाधिप्रकारकं
ज्ञानमपि सबिकल्पकं बोध्यम् । दीपिकायां । नामजात्यादिरूपं यद्विशेषणं
विशेष्यं च संबन्धश्चेति द्वन्द्वः । तानवगाहते इति व्युत्पत्तिरिति ध्येयम् ।

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः ।
संयोगः—संयुक्तसमवायः—संयुक्तसमवेतसमवायः—
समवायः—समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभाव-
श्चेति ।

न्या०—चाक्षुषादिषड्विधप्रत्यक्षकारणीभूतान् षड्विधसन्नि-
कर्षान् विभजते—संयोग इत्यादि । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्ब-
न्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वम् । द्रव्यसमवेत-
वृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्त-
समवायस्य हेतुत्वम् । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्ब-
न्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुत्वम् ।
द्रव्यग्राहकाणीन्द्रियाणि चक्षुस्त्वरूपमनांसि त्रीण्येव । अन्यानि
घ्राणरसनश्रवणानि गुणग्राहकाणि । अतस्त्वगिन्द्रियस्थले द्रव्य-
वृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन त्वाचत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयोगस्य
हेतुता । एवं द्रव्यसमवेतत्वाचत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयुक्तसमवायस्य
हेतुता । द्रव्यसमवेतसमवेतोष्णत्वशीतत्वादिजातिस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता । एवमात्ममानसप्रत्यक्षे मनः-

१ समवायेनेति शेषः ।

२ स्वरूपसंबन्धेनेति शेषः ।

३ अत्र महत्त्वावच्छिन्नत्वं उद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च देयम् ।

संयोगस्य हेतुता । आत्मसमवेतसुखादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्त-
समवायस्य हेतुता । आत्मसमवेतसमवेतसुखत्वादिमानसप्रत्यक्षे
मनःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता । रसनघ्राणयोस्तु रसगन्ध-
तद्गतजातिग्राहकत्वेन द्वितीयतृतीययोः सन्निकर्षयोरेव तत्र हेतुता
बोध्या ।

न्या०—श्रवणेन्द्रियस्याकाशरूपत्वेन शब्दस्याकाशगुणत्वेन
श्रवणेन्द्रियेण समं शब्दस्य समवायः सन्निकर्षः । शब्दवृत्तिशब्दत्व-
कत्व-खत्वादिजातिविषयकश्रावणप्रत्यक्षे समवेतसमवायस्य च
हेतुता बोध्या ।

दी०—इन्द्रियार्थसन्निकर्षान् विभजते । प्रत्यक्षेति ।

गं०—इन्द्रियार्थसन्निकर्षं विभजते इति । इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकइन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलकृति-
मान् मूलकार इति बोधः । मूले प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिति । प्रत्यक्षात्मकं
यद् ज्ञानं तस्य हेतुरित्यर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षं इति । इन्द्रियं च
अर्थश्च इन्द्रियार्थौ, तयोः सन्निकर्ष इत्यर्थः । सन्निकर्षः—संबन्धः ।

द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियसंयोगः कारणम् । नच द्रव्य, प्रत्यक्षस्य
ज्ञानरूपतया समवायेनाऽऽभवृत्तित्वात्, समवायेन इन्द्रियसंयोगस्य विषय-
निष्ठस्याऽऽत्मनि असंभवात्, कथं कार्यकारणभाव इति वाच्यम् । विषय-
तायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेनाऽदोषात् । तथा च द्रव्यवृत्तिविषयता-
संबन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसंयोगः कारणम् । एवं द्रव्य-
समवेतवृत्तिविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसंयुक्तसमवायः
कारणम् । एवं द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणमिति सामान्यकार्यकारणभावः

१ अत्र “महत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रयोजनाभावेन” केवलमनोसंयोगस्येत्यर्थः ।

प्रार्चनैः स्वीक्रियते । परन्तु एतादृशकार्यकारणभावे परस्परजन्ये व्यभिचारः, चाक्षुषस्थले त्वगिन्द्रियरूपकारणाभावान् । एवमन्धकारे घटचक्षुःसंयोगात्स्पर्शनापत्तिश्चेति प्राचीनमते दोषमनुसन्धाय विशिष्यैव कार्यकारणभावमाह । बाधिन्यां : द्रव्यवृत्तीति । नच विशिष्यकार्यकारणभावस्याऽदृश्यकत्वेऽपि यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यकार्यकारणभावोऽप्यावश्यक इति वाच्यम् । तादृशनियमं मानाभावात् । नच ग्रन्थसामान्याभावं प्रति इन्द्रियसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभादस्य एकस्यैव प्रयोजकत्वे लाघवमेव मानमिति वाच्यम् । घ्राणेन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया प्रत्यक्षसामान्याभावसत्त्वेन तादृशनियमस्य तत्र प्रयोजकत्वाऽसंभवादिति ध्येयम् ।

अथैवं विशिष्यकार्यकारणभावस्यैवाऽऽवश्यकत्वे आत्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य कारणत्वमस्तु । एवमात्मसमवेतमानस“ज्ञानादि”प्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्यापि कारणत्वमस्तु । परन्तु चक्षुःसंयोगस्य चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य वा कारणत्वे मानाभावः । रूपत्वादिचाक्षुषानुरोधेन “चक्षुः”संयुक्तसमवेतसमवायस्य कारणतायाः आवश्यकतया चक्षुःसंयोगस्य चक्षुःसंयुक्तसमवायस्याऽन्यथासिद्धत्वात् तयोः पृथक्सन्निकर्षत्वमनावश्यकम् । “चक्षुः”संयुक्तसमवेतसमवायेनैव घटादेः घटसमवेतरूपादेर्वा चाक्षुषप्रत्यक्षसंभवः । तथाहि । चक्षुःसंयुक्तः कपालिकादिः—तत्समवेतः कपालादिः तत्र घटस्य समवायसत्त्वात् । एवं चक्षुःसंयुक्तः कपालादिः तत्संयुक्तो घटादिः तत्र रूपस्य समवायादिति चेन्न । केवलं चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य कारणत्वे परमाणुनीले नीलत्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षाऽऽपत्तिः । नच नीलत्वे महत्वोद्भूतरूपयोरभावाच्च तदापत्तिरिति वाच्यम् । नीलत्वं जातिः सा परमाणुनीले घटनीले चैकैव तत्र स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन महत्वस्य उद्भूतरूपस्य न सत्त्वात् । स्वं महत्त्वं तदाश्रयो घटः तत्समवेतं नीलरूपम् तत्समवायस्य नीलत्वे सत्त्वात् “तदेव नीलत्वं परमाणुनीले वर्तते इति घटनीलमादाय परमाणुनीले महत्त्वं बोध्यम्” । एवं स्वं०

उद्भूतरूपं तदाश्रयो घटः परमाणुर्वा तत्समवेतं नीलं तत्समवायस्य च
 मीलित्वे सत्वात् । “परमाणुरूपस्यापि उद्भूतत्वात्” एवं वायवीयस्पर्शसम-
 वेतसत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात्, वायोर्महत्त्ववत्त्वेन स्वाश्रयसमवेतसमवाय-
 संबन्धेन सत्तायां महत्त्वस्य सत्वात्, स्वाश्रयवटादिकमादाय तत्संबन्धेनो-
 द्भूतरूपस्य च सत्वात् । अतः चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायसंबन्धघटकचक्षुः-
 संयोगांशे^१ सामानाधिकरण्यसंबन्धेन उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं^२ महत्त्वावच्छि-
 न्नत्वं च विशेषणीयम् । तथा च नोक्तापत्तिः । चक्षुःपरमाणुसंयोगे
 उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावेन वायुचक्षुःसंयोगे
 महत्त्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वाभावेन च विशिष्टसंबन्धा-
 भावात् । एवं च “परमाणौ महत्त्वाभावेन” महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्त-
 समवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषानुपपत्तिरतः संयोगस्य
 प्रत्यासत्तित्वमावश्यकम्, एवं महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य चक्षुःसंयुक्त-
 समवेतसमवायस्य च त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या चक्षुःसंयुक्तसमवाय-

टि० १ नच सामानाधिकरण्यसंबन्धेन चक्षुःसंयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे
 गौरवात् संयुक्ते एव समवायेन उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं निवेश्यतां लाघवादिति वाच्यम् ।
 यत्र घटे पृष्ठावच्छेदेनाऽऽलोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावात्,
 आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं सामानाधिकरण्यसंबन्धेन चक्षुःसंयोगे एव निवेश्यम् ।
 सामानाधिकरण्यं चाऽत्र स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपम् । तेन नोक्तदोषतादवस्थ्यम् ।
 “संयुक्तांशे विशेषणत्वे उक्त स्थले घटप्रत्यक्षापत्तितादवस्थ्यात्” । नचाऽऽलोकसंयोगा-
 वच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणमस्तु, महत्त्वावच्छिन्नत्वम्, उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं च
 चक्षुःसंयुक्ते एव विशेषणमस्तु सम्बन्धे लाघवादिति वाच्यम् । अर्थजरतीयन्यायापत्तेः ।
 अस्तुतस्तु उक्तविशेषणद्वयं संयुक्ते एव, आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं संयोगे एव । एकत्र
 विशेषणत्रयस्वीकारे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावाधिक्यप्रसंगादिति ध्येयम् ।

२ उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन उद्भूतरूपविशिष्टत्वम् ।
 एवं महत्त्वावच्छिन्नत्वमपि ।

उद्भूतरूपं तदाश्रयो घटः परमाणुर्वा तत्समवेतं नीलं तत्समवायस्य च
 मीलित्वे सत्वात् । “परमाणुरूपस्यापि उद्भूतत्वात्” एवं वायवीयस्पर्शसम-
 वेतसत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात्, वायोर्महत्ववत्त्वेन स्वाश्रयसमवेतसमवाय-
 संबन्धेन सत्तायां महत्वस्य सत्वात्, स्वाश्रयवटादिकमादाय तत्संबन्धेनो-
 द्भूतरूपस्य च सत्वात् । अतः चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायसंबन्धघटकचक्षुः-
 संयोगांशे^१ सामानाधिकरण्यसंबन्धेन उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं^२ महत्त्वावच्छि-
 न्नत्वं च विशेषणीयम् । तथा च नोक्तापत्तिः । चक्षुःपरमाणुसंयोगे
 उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावेन वायुचक्षुःसंयोगे
 महत्त्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वाभावेन च विशिष्टसंबन्धा-
 भावात् । एवं च “परमाणौ महत्त्वाभावेन” महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्त-
 समवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषानुपपत्तिरतः संयोगस्य
 प्रत्यासत्तित्वमावश्यकम्, एवं महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य चक्षुःसंयुक्त-
 समवेतसमवायस्य च त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या चक्षुःसंयुक्तसमवाय-

टि० १ नच सामानाधिकरण्यसंबन्धेन चक्षुःसंयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे
 गौरवात् संयुक्ते एव समवायेन उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं निवेश्यतां लाघवादिति वाच्यम् ।
 यत्र घटे पृष्ठावच्छेदेनाऽऽलोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावात्,
 आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं सामानाधिकरण्यसंबन्धेन चक्षुःसंयोगे एव निवेश्यम् ।
 सामानाधिकरण्यं चाऽत्र स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपम् । तेन नोक्तदोषतादवस्थ्यम् ।
 “संयुक्तांशे विशेषणत्वे उक्त स्थले घटप्रत्यक्षापत्तितादवस्थ्यात्” । नचाऽऽलोकसंयोगा-
 वच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणमस्तु, महत्त्वावच्छिन्नत्वम्, उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं च
 चक्षुःसंयुक्ते एव विशेषणमस्तु सम्बन्धे लाघवादिति वाच्यम् । अर्थजरतीयन्यायापत्तेः ।
 अस्तुतस्तु उक्तविशेषणद्वयं संयुक्ते एव, आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं संयोगे एव । एकत्र
 विशेषणत्रयस्वीकारे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावाधिक्यप्रसंगादिति ध्येयम् ।

२ उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन उद्भूतरूपविशिष्टत्वम् ।
 एवं महत्त्वावच्छिन्नत्वमपि ।

संयुज्यते इति । मन इन्द्रियेणेति । संयुज्यते इत्यनेनाऽन्वयः । इन्द्रिय-
मर्थेनेति । अस्यापि संयुज्यते इत्यनेनाऽन्वयः । नचाऽऽत्मप्रत्यक्षे आत्मम-
नःसंयोगमात्रस्य हेतुतया तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः, तत्रेन्द्रियमनःसंयोगविरहात्,
विषयेन्द्रियसंयोगाभावाच्चेति वाच्यम् । आत्मप्रत्यक्षसंग्रहाय आत्मा मनसा
संयुज्यते ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते इति योजनयाऽनुपपत्तिविरहादिति ।

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः ।
चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ।

दी०—संयुक्तसमवायमुदाहरति । घटरूपेति । तत्र युक्तिमाह ।
चक्षुःसंयुक्ते इति ।

गं०—मूले । घटरूपप्रत्यक्षजनने इति चक्षुषा इत्यनुषज्यते ।
घटे रूप घटरूपम्, समवेतत्वं सप्तम्यर्थः । घटसमवेतरूपमित्यर्थः घटरूपस्य
प्रत्यक्षं घटरूपप्रत्यक्षम्, विषयकत्वं षष्ठ्यर्थः । तथा च घटसमवेतरूप-
विषयकं “घटे रूपं” इत्याकारकं ज्ञानं यदा चक्षुषा जन्यते तदा संयुक्तसम-
वायः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः । इन्द्रियं चक्षुः अर्थो घटरूपम्, अनयोः संब-
न्धः संयुक्तसमवायः । तत्र । संयुक्तसमवायस्य सन्निकर्षत्वे । युक्तिमाह ।
हेतुमाहेत्यर्थः । मूले । चक्षुःसंयुक्ते घटे इति । चक्षुःसंयुक्तो घटः तस्मिन्
रूपस्य समवायादित्यर्थः ।

मूले घटपदं द्रव्यमात्रोपलक्षकम् । रूपपदं समवेतमात्रोपलक्षकम् ।
एवं चक्षुःसंयुक्ते इत्यत्र चक्षुःपदमिन्द्रियमात्रोपलक्षकम् । घटपदं द्रव्यमा-
त्रोपलक्षकम् । रूपपदं द्रव्यसमवेतमात्रोपलक्षकम् ।

तथा च द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति
त्वं, संयुक्तसमवायसंबन्धेन चक्षुः कारणम् । एवं तादृशविषयतासंबन्धेन
स्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति उक्तसंबन्धेन त्वगिन्द्रियं कारणम् । एवं तादृशविष-
यतासंबन्धेन मानस, सुखादिप्रत्यक्ष, त्वावच्छिन्नं प्रति निरुक्तसंबन्धेन मनः

कारणम् । एवं तादृशसंबन्धेन घ्राणज "गन्धप्रत्यक्ष" त्वावच्छिन्नं प्रति उक्त-
संबन्धेन घ्राणेन्द्रियं कारणम् । एवं तादृशसंबन्धेन गसनरसप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नं प्रति रसः कारणमिति विशिष्यैव कार्यकारणभावः । केवलं श्रोत्रे-
न्द्रियस्य नायं सन्निकर्ष इति ध्येयम् ।

**रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः
सन्निकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतम्, तत्र
रूपत्वस्य समवायात् ।**

दी०—संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति । रूपत्वेति ।

गं०—मूले रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे इति । रूपत्वं यःसामान्य
तस्य प्रत्यक्षे इत्यर्थः । रूपत्वसामान्यविषयकप्रत्यक्षे इति यावत् । अत्रापि
चक्षुषा इत्यनुपज्यते । तथा च घटरूपे रूपमिन्द्रियकारकप्रत्यक्षे संयुक्त-
समवेतसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते घटे इति । चक्षुःसंयुक्तो घटः
तत्समवेतं, रूपम्, तस्मिन् रूपत्वस्य समवायो वर्तते, जानिव्यक्तयोः
समवायादिति ।

अत्रापि रूपत्वपदं जातिमात्रोपलक्षकम् । द्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे
इति यावत् । एवं चक्षुःपदं श्रोत्रं विहायेन्द्रियमात्रोपलक्षकम् । घटपदं द्रव्य-
मात्रोपलक्षकम्, रूपपदं द्रव्यसमवेतमात्रोपलक्षकम् । रूपत्वपदं तत्समवेत-
मात्रोपलक्षकम् ।

तथा च द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन चाक्षुष "रूप-
त्वप्रत्यक्ष" त्वावच्छिन्नं प्रति स्वसंयुक्तसमवेतसमवायसंबन्धेन चक्षुः कारणम् ।
एवं तादृशसंबन्धेन स्पर्शनस्पर्शत्व "प्रत्यक्ष" त्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसं-
बन्धेन त्रिगिन्द्रियं कारणम् । एवं तादृशसंबन्धेन मानस "सुखत्वप्रत्यक्ष"
त्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंबन्धेन मनः कारणम् । एवं तादृशसंबन्धेन घ्राणज
"गन्धत्वप्रत्यक्ष" त्वावच्छिन्नं प्रति उक्तसंबन्धेन घ्राणेन्द्रियं कारणम् । एवं

तादृशसंबन्धेन रसनेन्द्रियजन्य "रसत्वविषयक" प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति-
तादृशसंबन्धेन रसनेन्द्रियं कारणमिति ।

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः ।
कर्णविवरवृत्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात्, शब्दस्याऽऽका-
शगुणत्वात्, गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

दी०—समवायमुदाहरति । श्रोत्रेणेति । तदुपपादयति । कर्णेति ।

गं०—मूले । श्रोत्रेण । श्रोत्रेन्द्रियेण । शब्दसाक्षात्कारे इति ।
शब्दस्य साक्षात्कारः, शब्दसाक्षात्कारः, तस्मिन् । षष्ठ्यर्थो विषयकत्वम्,
साक्षात्कारः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानम् । एवं च "अयं शब्दः" इत्याकारकं शब्द-
विषयकं ज्ञानं यदा श्रोत्रेन्द्रियेण जायते तदा समवायः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः
श्रोत्रमिन्द्रियम्, अर्थः शब्दः, अनयोः संबन्धः समवायः । दीपिकायां ।
तदुपपादयतीति । तत् समवायस्य सन्निकर्षत्वम् । कर्णविवरवृत्त्याकाशस्य
कर्णविशिष्टाकाशस्य । श्रोत्रत्वात् । श्रोत्रेन्द्रियत्वात् । तथा च शब्दः
आकाशे एव वर्तते । श्रोत्रन्तु आकाशमेवेति शब्दस्य समवायेन श्रोत्रे
सत्त्वात् तदुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

एवं च शब्दवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन श्रावण 'शब्दप्रत्यक्ष', त्वाव-
च्छिन्नं प्रति श्रोत्रावच्छिन्नं समवायसंबन्धेन श्रोत्रेन्द्रियं कारणम् । श्रोत्रा-
वच्छिन्नत्वं च श्रोत्रानुयोगिकत्वविशिष्टसमवायः । यः शब्दो यदवच्छेदेनो-
त्पद्यते, स शब्दः तद्देशानुयोगिकत्वविशिष्टसमवायवानित्यनुभवानुरोधात्कर्ण-
विवरावच्छेदेनोत्पद्यमानशब्दस्यैव कर्णविवरानुयोगिकत्वविशिष्टसमवायवत्त्वं
न तु देशान्तरावच्छेदेनोत्पद्यमानशब्दस्येति न श्रोत्रदेशेऽनुत्पन्नशब्दस्य
समवायेन श्रावणत्वापत्तिरिति ध्येयम् ।

दी०—ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रसंबन्ध इति चेन्न ।

१ अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वं न देयम्, प्रयोजनाभावात् ।

वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा शब्दाच्छब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य श्रोत्रसंबन्धात् प्रत्यक्षत्वसंभवात् ।

गं०—ननु श्रोत्रावच्छिन्नसमवायस्य संसर्गत्वे भेर्याद्यवच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्य भेर्याद्यवच्छिन्नसमवायवत्वम् नतु श्रोत्रावच्छिन्नसमवायवत्वम्, श्रोत्रावच्छेदेन प्रथमशब्दस्योत्पत्त्यभावात् एवं च सन्निकर्षविरहान् शब्दस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्याशंकते । नन्वित्यादिना । दूरस्थशब्दस्येति । कर्णाभिन्नदेशावच्छेद्यशब्दस्येत्यर्थः । कथं श्रोत्रसंबन्ध इति । कथं कर्णावच्छेद्यत्वमित्यर्थः । तथा च कस्यापि शब्दस्य कर्णावच्छेद्यत्वाऽभावाच्छब्दस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति भावः । वीचीतरङ्गन्यायेनेति यथा आद्यवीची सर्वदिगवच्छेदेन तरङ्गान्तरं जनयति, स तरङ्गः तरङ्गान्तरं जनयति, तथा भेर्याद्यवच्छेदेन जायमानशब्दोऽपि सर्वदिगवच्छेदेन शब्दान्तरं जनयति, सोऽपि शब्दः शब्दान्तरं जनयति इति रीत्या कर्णाविवरावच्छेदेनोत्पन्नशब्दो गृह्यते “अयमेव वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पत्तिक्रमः” । कदम्बमुकुलन्यायेनोत्पत्तिक्रममाह । कदम्बमुकुलन्यायेनेति । यथा आदिमं कदम्बमुकुलं नालकाधिकरणविशेषे सर्वदिगवच्छेदेन एकदैवाऽनेकमुकुलानि जनयति तथा भेरीमृदङ्गाद्यवच्छेदेन जायमानः प्रथमशब्दः सर्वदिगवच्छेदेन दशशब्दान् जनयति तादृशदशशब्दाः शब्दान्तरान् जनयन्तीति । “अयमेव कदम्बमुकुलन्यायेनोत्पत्तिक्रमः” । वाकारोऽनास्थायाम् । दशशब्दानां तत्प्रागभावानां तद्धेतुहेतुमद्भावे च कल्पनागौरवादिति ध्येयम् । आद्यशब्दस्तु अतीन्द्रिय एवेति । श्रोत्रदेशे जातस्येति । कर्णाविवरावच्छेदेन जायमानशब्दस्येत्यर्थः । श्रोत्रसंबन्धादिति । श्रोत्रावच्छिन्नसमवायरूपसन्निकर्षसत्त्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वसंभवादिति । तथा च शब्दस्याऽतीन्द्रियत्वमप्रामाणिकमिति भावः ।

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः ॥

श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

दी०—समवेतसमवायमुदाहरति । शब्दत्वेति ।

गं०—मूले । शब्दत्वसाक्षात्कारे इति । श्रोत्रेणेत्यनुषज्यते । शब्दत्वस्य साक्षात्कारः, शब्दत्वसाक्षात्कारः । तस्मिन् । एवं च शब्दत्व-विषयकप्रत्यक्षे इत्यर्थः । एवं च शब्दे शब्दत्वमित्याकारकशब्दत्वविषयक-ज्ञाने समवेतसमवायः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः । इन्द्रियं श्रोत्रं, अर्थः शब्दत्वं, तयोः संबन्धः समवेतसमवायः । समवेतस्य श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतस्य, समवाय इत्यर्थः । अस्य सन्निकर्षत्वमुपपादयति । श्रोत्रसमवेते इति । शब्दसमवेतशब्दत्वे श्रोत्रसमवेतसमवायसत्वादित्यर्थः । तथा च शब्द-समवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन श्रावण “शब्दत्वप्रत्यक्ष”त्वावच्छिन्न प्रति श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायसंबन्धेन श्रोत्रं कारणम् ।

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः ।
भूतत्वं घटाऽभाववदित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले
घटाभावस्य विशेषणत्वात् ।

न्या०—अभावप्रत्यक्षे इति । विशेषणविशेष्यभावो नाम विशेषणतोऽसन्निकर्षः । पंचविधसन्निकर्षेषु मध्ये संयोगस्थाने संयुक्त-पदं, समवायस्थाने समवेतपदं च घटयित्वा अभावस्थले निर्वाह्यम् । तथाहि द्रव्याधिकरणकाऽभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता, द्रव्यसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता, द्रव्यसमवेतसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसम-वेतविशेषणता च सन्निकर्षः । तत्र घटे पटत्वाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते । घटसमवेतघटत्वादौ पृथिवीत्वाभावः संयुक्तसमवेतविशेषण-

टि०—१ साच न प्रकारतरूपा, अतो भूतले घटाभाव इत्यत्रापि विशेषणतयैव सन्निकर्षः । नातः षड्विधत्वहानि रिति ध्येयम् ।

तया गृह्यते । घटसमवेतसमवेतरूपत्वादौ नीलत्वाभावश्च संयुक्तसम-
वेतसमवेतविशेषणतया गृह्यते इति संक्षेपः ।

इति न्यायबोधिण्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

दी०—विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति । अभावेति । तदुपपा-
दयति । घटाभाववदिति । भूतलं विशेष्यम् । घटाभावो विशेषणम् ।
भूतले घटाभावो नास्तीत्यत्र अभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

गं०—मूले । अभावस्य प्रत्यक्षमभावप्रत्यक्षम् । तस्मिन् । अभाव-
विषयकप्रत्यक्षे इत्यर्थः । विशेषणं च विशेष्यं च विशेषणविशेष्ये तयोर्भावः ।
विशेषणभावः, विशेष्यभावश्चेत्यर्थः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभि-
संबन्धते इति न्यायान् । विशेषणता-विशेष्यता इति यावत् । यथा भूतलं-
घटाभाववदिति ज्ञाने अभावस्य इन्द्रियसंबद्धविशेषणतासन्निकर्षः । इन्द्रियं
चक्षुः—तत्संबद्धं-भूतलं तत्र विशेषणता घटाभावस्येति । संक्षेप
इति । शब्दाभावः श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया गृह्यते । गृह्यते च कादौ
खत्वाभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया, कत्वे खत्वाभावः श्रोत्रावच्छि-
न्नसमवेतसमवेतविशेषणतया, घटाभावे पटाभावः संयुक्तविशेषणविशेषण-
तया, काऽभावे खत्वाभावः श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया । अभावस्तु
सर्वत्र विशेषतयैव गृह्यते, परन्तु अधिकरणैः सह इन्द्रियाणां पृथक्-पृथक्
संबन्धः उक्तदिशा कल्पनीय इति ध्येयम् । दीपिकायां भूतले घटो ना-
स्तीत्यत्रेति । आधेयतासंबन्धावच्छिन्नभूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटाभाव-
निष्ठविशेष्यताशालिप्रत्यक्षे इत्यर्थः । विशेष्यत्वमिति । इन्द्रियसंबद्धविशे-
ष्यत्वमित्यर्थः । अत्रापि संबन्धः पूर्ववदूहनीयः । यद्यपि विशेषणता नाना-
विधा तथापि विशेषणतात्वेन रूपेण सा एकविधैवेति न षड्विधत्वहानिः ।
न च संयुक्तसमवायादीनां चतुर्णां समवायत्वेनैकविधत्वात् षड्विधत्वहानि-
स्तदवस्थैवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छेन पृथक्-पृथक् कथनात् । वस्तुतस्तु
संयोग-संयुक्तसमवाय-विशेषणताभेदेन सन्निकर्षस्त्रिविध एवेति ध्येयम् ।

दी०—एतेन अनुपलब्धेप्रमाणान्तरत्वं निरस्तम् । “यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा भूतलमिवाऽद्रक्ष्यत् दर्शनाभावान्नास्ति” इति तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धेः सहकृतेन इन्द्रियेणैव अभावज्ञानोपपत्तौ अनुपलब्धेः प्रमाणाऽन्तरत्वाऽसंभवात् । अधिकरणत्वज्ञानार्थमयेक्षण्येन्द्रियस्यैव करणत्वोपपत्तौ अनुपलब्धेः करणत्वस्याऽयुक्तत्वात् । विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तः संबन्धः ।

शं०—एतेन । विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वस्वीकारेण । विशेषणतासन्निकर्षबलादभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वेनेति यावत् अनुपलब्धेरिति । योग्यानुपलब्धेरिति यावत् । प्रमाणत्वम् । प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणत्वम् । मीमांसकैस्तु विशेषणतासन्निकर्षो न स्वीक्रियते । नच समवायप्रत्यक्षानुरोधेन सः स्वीकर्तव्य इति वाच्यम् । तैः समवायाऽनंगीकारात् एवं च सन्निकर्षाभावादभावप्रत्यक्षाऽन्यथानुपपत्त्याऽनुपलब्धिनामकं प्रमाणान्तरं स्वीकार्यमिति । परन्तु विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वस्वीकारेणैवाऽभावस्य प्रत्यक्षसंभवात्किमनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वेनेति भावो नैयायिकानाम् । अनुपलब्धेरभावग्राहकत्वाभावे भूतलादौ घटवत्ताभ्रमदशायामपि घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः, विशेषणतासन्निकर्षसत्त्वात् । नचाऽभावग्राहकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि घटवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन घटभ्रमदशायां न घटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाऽजन्यत्वस्य निवेशनीयतया घटाभावप्रत्यक्षस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिबन्धतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादित्याशंकां अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः सहकारिकारणत्वं स्वीकृत्य परिहरति । यद्यत्रेति । भूतले यदि घटः स्यादित्यर्थः । तदा भूतलमिवेति । भूतलप्रत्यक्षमिव घटप्रत्यक्षमपि स्यादित्यर्थः । दर्शनाभावादिति । तद्दर्शनाभावादित्यर्थः । तर्कितेति । तर्कितम् आपादितम् । यत्प्रतियोगिसत्त्वम् । तद्विरोध्यनुपलब्धीत्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्वरूप-

योग्यताविशिष्टो यः उपलब्ध्यभावः तत्सहकृतेनेन्द्रियेणेत्यर्थः । प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसंजनेन “यदि अत्र घटः स्यादित्यापादनेन” प्रसंजितः आपादितः “तर्हि घटोपलब्ध्येतेत्यापत्तिविषयीभूतः” प्रतियोगी “उपलब्धिरूपः प्रतियोगी” यस्य । तथा च प्रतियोग्युपलब्ध्यभावः अभावप्रत्यक्षे सहकारिकारणमित्यर्थः । अभावज्ञानोत्पत्ताविति । अभावनिष्ठलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षोत्पत्तौ । अनुपलब्धेरिति । योग्यानुपलब्धेरित्यर्थः । नन्वेतावता अभावप्रत्यक्षे इन्द्रियाणां करणत्वम्, अनुपलब्धेः सहकारित्वमित्यायातम्, तदपेक्षया अनुपलब्धेरेव करणत्वकल्पनं वरम्, एवमनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियस्य करणत्वम्, इन्द्रियसहकृतानुपलब्धेर्वा इत्यत्र विनिगमनात्रिरहश्चेत्यत आह । अधिकरणज्ञानार्थमिति । अधिकरणं विना अभावग्रहानुत्पत्त्या अधिकरणग्रहार्थं इन्द्रियाणां कारणत्वस्यावश्यकतया क्लृप्तकारणेनेन्द्रियेणैवाऽभावग्रहोत्पत्तौ प्रमित्यन्तरकल्पनायाः प्रमाणान्तरकल्पनायाश्चाऽन्याव्यत्त्वादिति भावः । करणत्वोत्पत्ताविति । घटाभावादिविषयकपमाकरणत्वसंभवे इत्यर्थः । अनुपलब्धेरिति । योग्यानुपलब्धेरित्यर्थः । करणत्वायोगादिति । करणत्वस्याऽप्रामाणिकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनुपलब्धिर्ज्ञाता सती कारणम्, अज्ञाता वा । नाद्यः । अनुपलब्धेरपि उपलब्ध्यभावरूपतया तत्रापि अनुपलब्धेः कारणत्वं वाच्यम्, एवं तस्यापि अभावरूपतया तत्रापि तस्याः कारणत्वमितिरीत्याऽनवस्थाप्रसंगात् । न द्वितीयः । तथा सति अभावप्रत्यक्षस्य ज्ञानाऽकरणकत्वात्प्रत्यक्षत्वं निष्पूर्वमेवेति संक्षेपः । ननु त्वयाऽपि विशेषणविशेष्यभावाख्योऽतिरिक्तः संबन्धः कल्पनीय इत्यत आह । विशेषणविशेष्यभाव इति । विशेषणतासन्निकर्ष इत्यर्थः । विशेषणविशेष्यस्वरूप एवेति । अभावस्वरूपः अधिकरणस्वरूपोवेत्यर्थः । एवकारार्थं विवृणोति । नातिरिक्तः पदार्थ इति । विशेषणतासन्निकर्षो नाभावाधिकरणाभ्यामतिरिक्तः पदार्थ इत्यर्थः । एवं तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबन्धः इति विश्वनाथोक्तिरपि संगच्छते ।

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तत्करण-
मिन्द्रियम् । तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ।

इति तर्कसंग्रहे प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ।

दी०—प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन् तस्य करणमाह । एवमिति ।
असाधारणकारणत्वादिन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः । प्रत्यक्षमुप-
संहरति । तस्मादिति ।

इति दीपिकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

गं०—असाधारणकारणत्वादिति । कार्यत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वाच्च-
च्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वादित्यर्थः । इन्द्रियाणि षट् । घ्राण-रसन-
चक्षुः-त्वक्-श्रोत्र-मनांसि । करणभेदात् प्रत्यक्षप्रमाऽपि षड्विधा । घ्राणज-
रसन-चाक्षुष-त्वाच्च-श्रोत्र-मानसभेदादिति ।

इदमत्रावधेयम् । प्रत्यक्षं द्विविधम् । लौकिकम्, अलौकिकं च ।
सन्निकर्षषट्कजन्यं लौकिकम्, तच्च व्याख्यातमेव । अलौकिकसन्निकर्ष-
जन्यमलौकिकम् । अलौकिकसन्निकर्षस्त्रिविधः । सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणा
योगजभेदात् ।

लक्षणशब्दस्याऽर्थद्वयम्, स्वरूपो विषयश्च । आद्ये सामान्यमेवलक्षण-
मिति व्युत्पत्तिः । सामान्यात्मकः संबन्धः इति यावत् । स च इन्द्रियसंब-
द्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतः । यथा इन्द्रियं चक्षुः तत्संबद्धो घटः तद्विशेष्यकं
घटः इत्याकारकं ज्ञानं तस्मिन् प्रकारीभूतं यद् घटत्वम्, तदेव निखिलघट-
प्रत्यक्षे “घटाः इत्याकारके” कारणम् । तथा च विशेष्यतासंबन्धेन घट-
प्रत्यक्षं प्रति समवायसंबन्धेन घटत्वं कारणमिति पर्यवसितः कार्यकारण-
भावः । द्वितीये । सामान्यं विषयो यस्याः “ज्ञानव्यक्तेः” इति व्युत्पत्तिः ।
सामान्यविषयकज्ञानं संबन्धः । तथा च यावद्घटप्रत्यक्षे घटत्वं न कारणम्,
किन्तु घटत्वज्ञानमिति फलितम् । तथा च समवायसंबन्धेन तद्धर्माश्रय-
भावद्घटविषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायसंबन्धेन सामान्यविषयकज्ञानं हेतु-

रिति कार्यकारणभावः । अथवा स्वीयप्रकारनाश्रयतद्वर्तमानत्वसंबन्धेन तत्पुरु-
षीयप्रत्यक्षभावच्छिन्नं प्रति स्वीयप्रकारनाश्रयतद्वर्तमानत्वसंबन्धेन तत्पुरुषीय-
ज्ञानं हेतुरिति ।

ज्ञानलक्षणासन्निकर्षन्तु इन्द्रियसंयुक्तमनःसंयुक्ताऽऽनसमवेतस्मृति-
विषयस्वरूपः । यथा सुरभिचन्द्रनमित्यत्र ।

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, तेन जातः सर्वज्ञत्वादिरूपः योगजः सन्निकर्षः ।
यथा देशकालव्यवहितसूक्ष्मपदार्थविषयकप्रत्यक्षे । युक्त-युञ्जानयोगिभेदेन
सन्निकर्षोपि द्विविधः । सर्वदा सर्वविषयकज्ञानवान् युक्तः । चिन्ताविशेष-
सहकारेण सर्वविषयकज्ञानवान् युञ्जान इति संक्षेपः ।

इति गंगार्या प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

अनुमितिकरणमनुमानम् ।

न्या०—अनुमानं लक्षयति । अनुमितीति । अनुमितौ व्या-
प्तिज्ञानं करणम्, परामर्शो व्यापारः । अनुमितिः फलम्, कार्यमि-
त्यर्थः । परामर्शस्य व्याप्तिज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्याऽनु-
मितिजनकत्वात्, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वमुप-
पन्नम् अनुमितिकरणत्वमनुमानस्य लक्षणम् अनुमानं व्याप्तिज्ञानम् ।
एतस्य परामर्शरूपव्यापारद्वारा अनुमितिं प्रत्यसाधारणकारणतया-
ऽनुमितिकरणत्वमुपपन्नम् ।

दी०—अनुमानं लक्षयति अनुमितिकरणमिति ।

गं०—अनुमानं लक्षयतीति । उपनीवकत्वसंगत्या इति शेषः^१ ।
अनुमानविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूल-
कृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले अनुमितिकरणमिति । अनुमितेः

१ संगतिसामान्यलक्षणादिकन्तु माथुर्याभवसेयम् ।

करणमनुमितिकरणम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः तथाचाऽनुमितिनिष्ठकार्यतानि-
रूपिताऽसाधारणत्वमनुमानप्रमाणस्य लक्षणम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं
करणमिति । प्राचीनमतेन इदम् । वन्हिव्याप्यो धूम इति निश्चयं कृत्वा
“वन्ह्यर्थी” कश्चि-पुरुषः पर्वतमगमत्, तत्र तस्य पर्वतो वन्हिमान्नेवेति संशयो
जातः । ततः पर्वतो धूमवानिति ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं पक्षधर्मताज्ञानं जातम् ।
ततो वन्हिव्याप्यो धूम इति व्याप्तिस्मरणम् । धूमज्ञानस्य व्याप्यनुभवजन्यो
यो व्याप्तिसंस्कारः तस्योद्बोधकत्वात्, अतएव एकसंबन्धिज्ञानमपरसंब-
न्धिभ्रमरकमिति व्युत्पत्तिरपि । अत्र एकसंबन्धिज्ञानं धूमज्ञानं अपरसंब-
न्धिनो वन्हिव्याप्तेः स्मारकम्, उद्बोधकविधया इति यावत् । ततश्च वन्हि-
व्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शः । (परामर्शं च व्याप्तिज्ञानं कारणम् ।
विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्) । ततः व्याप्यनिश्चयेन व्यापकनि-
श्चयात्मिका” पर्वतो वन्हिमानित्यनुमिति जायते इति । तथा च परामर्शं
व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वस्य च सत्त्वात्परामर्श-
स्य व्यापारत्वोपपत्तिः । तदेवाऽह । परामर्शस्येति । उपसंहरति । अनु-
मानं व्याप्तिज्ञानमिति । अनुमितिकरणत्वादिति यावत् । तदेव स्पष्टयति ।
एतस्येति व्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः । अनुमितिं प्रत्यसाधारणकारणतयेति ।
अनुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतयेत्यर्थः ।

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।

न्या०—परामर्शजन्यमिति । परामर्शजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वमनु-
मितेर्लक्षणम् । अत्र ज्ञानत्वमात्रोपादाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः, अतः
परामर्शजन्यत्वे सतीति विशेषणोपादानम् । परामर्शजन्यत्वमात्रोक्तौ
परामर्शध्वंसेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय ज्ञानत्वोपादानम् ।

दी०—अनुमितेर्लक्षणमाह परामर्शेति ।

गं०—परामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम् । सति सप्तम्या
विशिष्टार्थकतयाऽऽह । परामर्शजन्यत्वविशिष्टेति । वैशिष्ट्यं च सामा-

नाधिकरण्यसंबन्धेन । परामर्शध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति । प्रनियोगिता-
संबन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनः कारणत्वात् । न च तथापि
वन्निह्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानवानहमित्याकारकपरामर्शप्रत्यक्षेऽति-
व्याप्तिः, “विषयनासंबन्धेन प्रत्यक्षां प्रति तादात्म्यसंबन्धेन विषयस्य कार-
णतया” परामर्शविषयकप्रत्यक्षे परामर्शजन्यत्व-ज्ञानत्वोभयोः सत्त्वादिति
वाच्यम् । समवायसंबन्धावच्छिन्नपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसम-
वायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतावत्त्वस्य तदर्थत्वात् । परामर्शनिष्ठजनकतायां सम-
वायसंबन्धावच्छिन्नत्वविरहात्, परामर्शध्वंसनिष्ठायां परामर्शप्रत्यक्षनिष्ठायां
च जन्यतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वविरहान्नानिव्याप्तिः । न च ज्ञानत्व-
रूपविशेष्यदलं स्वार्थमिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । एतादृशं यथाभावेन ज्ञान-
पदम् । न च वन्निह्याप्यधूमवत्पर्वतवान् अयं देश इति विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहिबुद्धौ अतिव्याप्तिः, समवायेन विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायेन विशेषण-
ज्ञानस्य कारणतया जन्यतायां जनकतायां च समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वस-
त्त्वादिति वाच्यम् । परामर्शजन्यत्वे सति हेत्वविषयकज्ञानत्वस्यैव लक्षणार्थ-
त्वात् । तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धेर्हेत्वविषयकत्वात्तदतिव्याप्तिः ।
तथा च परामर्शजन्यहेत्वविषयकज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं अनु-
मितेर्लक्षणम् । एवं व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवमनुमितित्व-
जातिमत्त्वमप्यनुमितेर्लक्षणम् ।

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा
वन्निह्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः ।
तज्जन्यं “पर्वतो वन्निहमान्” इति ज्ञानमनुमितिः ।

न्या०—अनुमितिलक्षणघटकीभूतपरामर्शलक्षणमाचष्टे । व्या-
प्तिविशिष्टेति । व्याप्तिविशिष्टं च तत्पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः ।
अत्र विशिष्टपदस्य प्रकारतानिरूपकपरत्वात्, पक्षधर्मतायाः ज्ञान-

मित्यत्र षष्ठ्या विषयत्वबोधनात्, धर्मतापदस्य संबन्धार्थकत्वात्, कर्मधारयसमासेन समस्यमानपदार्थयोरभेदसंसर्गलाभाच्च व्याप्तिप्रकारकाऽभिन्नं यत्पक्षसंबन्धविषयकं ज्ञानं तत्परामर्श इति लभ्यते । एवं सति “धूमो वह्निव्याप्यः, आलोकवान् पर्वतः” इत्याकारकसमूहालंबने परामर्शलक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिः, तद्वारणाय पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या हेतुनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता या व्याप्तिनिष्ठा प्रकारता तच्छालिज्ञानं परामर्श इति निष्कर्षः । एतादृशपरामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम् ।

दी०—परामर्शं लक्षयति । व्याप्तीति । व्याप्तिविषयकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इत्यर्थः । परामर्शमभिनीय दर्शयति । यथेति । अनुमितिमभिनीय दर्शयति । तज्जन्यमिति । परामर्शजन्यमित्यर्थः ।

गं०—अनुमितिलक्षणघटकीभूतो यः परामर्शस्तल्लक्षणमाचष्टे । कथयतीत्यर्थः । घटकत्वं च तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वम् । मूले व्याप्तिविशिष्टेति । व्याप्त्या विशिष्टः व्याप्तिविशिष्टः व्याप्तिमानित्यर्थः । ननु व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मः, तस्य भावः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वम्, तस्या ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताविषयकनिश्चयत्वं लक्षणमिति लभ्यते । तच्च वह्निव्याप्यधूमवान् हृदः इति अमात्मकपरामर्शोऽव्याप्तम् तत्र पक्षधर्मताविरहेण विशिष्टनिश्चयत्वाऽसत्त्वात् । एवं वह्निव्याप्यहृदत्ववान् हृद इति परामर्शो चाऽव्याप्तम्, तत्र पक्षधर्मताविषयकनिश्चयत्वसत्त्वेऽपि पक्षधर्मत्वे व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण्याभावात् । यदि च व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मौ तयोर्भावः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तस्याः ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयविषयकं ज्ञानमित्यर्थः, तदोक्ता-

व्याप्तिव्याप्येऽपि वन्द्ध्यव्याप्यो धूमः आशोकवान् पर्वत इति ज्ञानेऽपि-
व्याप्तिरित्यन आह । व्याप्तिविशिष्टं चेति । तथा च विशिष्टपदस्य
विषयोऽर्थः । व्याप्तिप्रकारकमित्यर्थः । प्रकारतासंबन्धेन व्याप्तिविशिष्टमिति
यावत् । अथवा व्याप्या विशिष्टः व्याप्तिविशिष्टः हेतुः, व्याप्तिविशिष्टस्य
पक्षधर्मता इति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता, तस्या ज्ञानमिति व्युत्पत्तिः ।
षष्ठ्यर्थो विषयकत्वम्, तथा च व्याप्तिविशिष्टविषयकपक्षधर्मताज्ञान-
मित्यर्थ इति ।

नन्वत्र धर्मतापदस्य वृत्तिरार्थकत्वे व्याप्तिविशिष्टहेतुविशेष्यकपक्षवृत्ति-
वप्रकारकज्ञानं परामर्श इत्यर्थो लभ्यते । वन्द्ध्यव्याप्यधूमः पर्वते "वन्द्ध्य-
व्याप्यधूमः पर्वतवृत्तिः", इति ज्ञानस्यैव परामर्शवमायातम्, न तु वन्द्ध्य-
व्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य, अन्य पर्वतवृत्तिव्याऽप्रकारकत्वादित्यन
आह । धर्मतापदस्य संबन्धार्थकत्वादिति । तथा च साध्यव्याप्य-
हेतु—रक्षोभयसंबन्धावगाहि ज्ञानं परामर्श इति मूलार्थः । एवं च वन्द्ध्य-
व्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि लाभः । परामर्शलक्षणमस्तीति ।
तथा च तादृशसमूहालंबनज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति भावः । तद्वारणा
येति । अत्रेदं बाध्यम् । अन्तराभासमानविषयतयोः केषांचिन्मते अभेदः,
केषांचिन्मते अवच्छेद्यावच्छेदकभावः । यथा वन्द्ध्यव्याप्यधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानीयपर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता धूमेऽस्ति एवं वन्द्ध्यव्याप्ति-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽपि धूमेऽस्तीति तयोरभेदः इत्येकं मतम्,
अवच्छेद्यावच्छेदकभावः इत्यपरम् । तथा च साध्यव्याप्तिनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यत्वावच्छिन्न "हेतुनिष्ठ" प्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताशालि
ज्ञानम्, साध्यव्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभिन्न "हेतुनिष्ठ" प्रकार-
तानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताशालि ज्ञानं वा परामर्शः । विशेष्यताप्रकार-
तयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावे त्रिनिगमकाभावादाह । पक्षानिष्ठेति ।
तथा च पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या हेतुनिष्ठा प्रकारता तादृशप्रकारत्वा-
वच्छिन्ना "तादृशप्रकारत्वाभिन्ना वा" या विशेष्यता तन्निरूपितव्याप्ति-

निष्ठप्रकारताशालिज्ञानमित्यर्थः । दीपिकायां । परामर्शमभिनीय दर्शय-
तीति । परामर्शलक्षणमुक्त्वा स्वरूपं दर्शयतीत्यर्थः । अनुमितिमभिनीय
दर्शयतीति । अनुमितिलक्षणमुक्त्वा स्वरूपं दर्शयतीत्यर्थः ।

न्या०—अनुमितिपरामर्शयोर्विशिष्यकार्यकारणभावश्चेत्थम् ।
पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवन्धित्वावच्छि-
न्नविधेयताकानुमितिं प्रति बन्धिव्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या धूमत्वा-
वच्छिन्ना प्रकारता तन्निरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्ना विशेष्यता
तच्छालिनिर्णयः कारणम् । स च निर्णयः बन्धिव्याप्यधूमवा-
न्पर्वत इत्याकारको बोध्यः ।

गं०—धूमत्वावच्छिन्ना प्रकारतेति । धूमत्वावच्छिन्ना या विशेष्यता
तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्ना या प्रकारतेति यावत् । धूमत्वावच्छिन्ना या
विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारतेति वाऽर्थः । तेन प्रकारतायां प्रका-
रतानिरूपितत्वविरहेऽपि न क्षतिः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । कार्यकारणभावो विषयनिष्ठप्रत्यासत्या भात्म-
निष्ठप्रत्यासत्या च । आद्यो यथा विशेष्यतासंबन्धेन तत्पुरुषीयतद्विधेयकानु-
मितिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन तत्पुरुषीयतद्विधेयव्याप्यहेतुप्रकारकनिश्चयः
कारणम् । विशेष्यस्य संसर्गतया भानेन विशेष्यस्य कार्यतावच्छेदककोटौ
कारणतावच्छेदकोटौ वा न निवेशः । परन्तु तत्पुरुषीयत्वनिवेश आवश्यकः,
अन्यथा चैत्रस्य परामर्शात् मैत्रस्याऽनुमित्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

द्वितीयो यथा समवायेनाऽनुमितिं प्रति समवायेन परामर्शः कारणम् ।
अयमेव सामान्यकार्यकारणभावः । परन्तु बन्धिव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति
परामर्शोत्तरं घटवद्भूतलमित्यनुमित्यापत्तिवारणाय विषयनिवेश आव-
श्यकः । अयमेव विशिष्यकार्यकारणभावः । तत्प्रकारमाह । पर्वतत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यतेत्यादिना । उद्देश्यत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः । तच्च न
विशेष्यतानियतम्, पर्वते बन्धिरित्यत्र पर्वतेऽपि सत्वात्, किन्तु उद्देश्य-

मात्रवृत्तीति । इदमुपलक्षणम् । वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्श-
दतीताऽनागानानुमितिवारणाय तन्ननुमिति प्रति तन्नपरामर्शत्वेनाऽपि
कारणत्वं वाच्यम् । एवं पर्वतो वन्हिमानिन्यनुमिति प्रति वन्हिव्याप्य-
धूमवान् पर्वतः, वन्हिव्याप्याऽऽशोकवान् पर्वतः, वन्हिव्याप्येन्धनवान्
पर्वत इति नाना परामर्शानां कारणतया परस्परजन्ये व्यभिचारवारणाय
तन्नपरामर्शाऽप्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तन्नपरामर्शत्वेन कारणत्वम् । तथा
च स्वाध्यवहितोत्तरन्व-स्वसामानाधिकरणयोभयसदन्वेन तन्नपरामर्शविशि-
ष्टानुमितिं प्रति तन्नपरामर्शः कारणमित्यन्यत्र विस्तरः ।

दी०—ननु संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः, स्थाणुपुरुषसंशयान्-
न्तरं “पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति” परामर्शे सति ‘पुरुष एवेति’
प्रत्यक्षजननात् । न च तत्राऽनुमितिरेवेति वाच्यम् । पुरुषं साक्षा-
त्करोमीत्यनुव्यवसायविरोधादिति चेन्न । पक्षतासहकृतपरामर्शज-
न्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावः
पक्षता । साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका । सिद्धिसत्त्वेऽपि अनुमि-
नुयाम् इतीच्छायामनुमितिदर्शनान्, सिषाधयिषा उत्तेजिका । तत-
श्चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य दाहकारणत्ववत् सिषाधयिषावि-
रहविशिष्टसिद्धयभावस्याऽप्यनुमितिकारणत्वम् ।

गं०—परामर्शजन्यं ज्ञानमिति यथाश्रुतमाक्षिपति । नन्विति ।
संशयोत्तरप्रत्यक्षे इति । अयं स्थाणुर्गं पुरुषो वेति संशयोत्तरं “अयं
पुरुष” इति प्रत्यक्षे इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अयं न पुरुष इति
विपरीतनिश्चयोत्तरप्रत्यक्षेऽपि बोध्या । संशयसत्त्वे “विपरीतनिश्चयसत्त्वे
चा” सत्यपि सन्निकर्षादौ व्याप्यदर्शनं विना प्रत्यक्षनिश्चयानुत्पत्त्या प्रत्यक्षं
प्रत्यपि व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वेन प्रत्यक्षस्याऽपि परामर्शजन्यत्वावृत्तिव्याप्तिः ।
तत्रेति । प्रत्यक्षिकपरामर्शोत्तरमित्यर्थः । अनुमितिरेवेति । अनुमिति-

रेवोत्पद्यते न प्रत्यक्षमित्यर्थः । तथाच संशयोत्तरप्रत्यक्षे अनुमितिसामग्र्या अपि सत्त्वेन अनुमितिरेवेति लक्ष्यतयाऽतिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः । अनुव्यवसायविरोधादिति । संशयोत्तरप्रत्यक्षस्याऽनुमितित्वोपगमे तदुत्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतिर्न स्यात्, किन्तु अनुमिनोमीति स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । समानविषयकानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन पुरुषत्वे चक्षुःसंयुक्तसमवायरूपलौकिकसन्निकर्षसत्त्वात् पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षमेव जायते इत्यपि बोध्यम् । पक्षतासहकृतेति । तथा च पक्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमनुमितेर्लक्षणम् । तथा च तादृशप्रत्यक्षस्य परामर्शजन्यत्वेऽपि पक्षताजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । पुरुषत्वस्यानुमितिर्न जायतामितीच्छासत्त्वे तु अनुमितिरेव भवति । समानविषयकानुमितिं प्रति “अनुमित्साविरहविशिष्ट”प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । अनुमितिं प्रति साध्यनिश्चयः प्रतिबन्धकः । सिद्धिसत्त्वेऽपि सिषाधयिषासत्त्वेऽपि अनुमित्युत्पादात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । सिद्धिः साध्यनिश्चयः । उत्तेजिकेति । उत्तेजकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । प्रतिबन्धकत्वं च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् । एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते ।

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राऽग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ।

न्या०—यत्र यत्रेति । यत्रपदवीप्सावशाद् धूमाधिकरणे यावत्तिवन्निहमत्वलाभात् । यावत्पदमहिम्ना धूमव्यापकत्वं वन्हौ लब्धम् । तदेव स्पष्टयति साहचर्यनियम इति । एतदर्थस्तु नियतसाहचर्यं व्याप्तिरिति । नियतत्वं व्यापकत्वम् । साहचर्यं नाम सामानाधिकरण्यम् । तथा च धूमव्यापकवन्निहसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र धूमव्यापकत्वं नाम धूमसमानाधिकरणाऽत्यन्ताभावप्रतियोगि-

तानवच्छेदकधर्मवत्वम् । तादृशधर्मो वन्हौ वन्हित्वम् । तथाहि । धूमाधिकरणे पर्वतमहानसचत्तरादौ वर्त्तमानोऽभावः घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावो न तु वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकोऽभावः, कुतः, पर्वतादौ वन्हेः सत्वान्, एवं सति धूमाधिकरणे पर्वतादौ वर्त्तमानस्य घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वम्, पटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं पटत्वम्, अनवच्छेदकं वन्हित्वम्, तादृशं वन्हित्वं वन्हौ वर्त्तते, अतो धूमव्यापकत्वं वन्हौ वर्त्तते तथा च धूमव्यापकवन्हिसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितमिति । इयम-न्वयव्याप्तिः सिद्धान्तानुसारेण ।

दी०—व्याप्तेर्लक्षणमाह । यत्रेति । यत्रधूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेरभिनयः । साहचर्यनियम इति लक्षणम् । साहचर्यं सामानाधिकरण्यम् । तस्य नियमः, हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगि-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः ।

गं०—सहचरत इति सहचरौ सामानाधिकरणौ, एकाधिकरणवृत्ती, तयोर्भावः साहचर्यं सामानाधिकरण्यम्, एकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति । यत्र यत्र हेतुस्तत्र तत्र साध्य-मित्यर्थः व्याप्तेरभिनय इति । व्याप्तेः स्वरूपमित्यर्थः । व्याप्तिलक्षणस्य सद्धेतुमात्रं लक्ष्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टो हेतुः सद्धेतुः । व्याप्तिलक्षण-स्याऽसद्धेतुमात्रं अलक्ष्यम् । असद्धेतुंश्च व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुः । तेन धूमवान् वन्हेरित्यत्र वन्हौ पक्षधर्मतासत्वेऽपि व्याप्त्यभावान्न सद्धेतुत्वम्, इदो वन्हिमान् धूमादित्यत्र धूमे व्याप्तिसत्वेऽपि पक्षधर्मताविरहान्न सद्धेतु-त्वम् । व्याप्तिलक्षणमाह । दीपिकायां । हेतुसमानाधिकरणेत्यादि । हेत्वधिकरणवृत्तित्यर्थः । इदं चाऽत्यन्ताभावविशेषणम् । तथा च वन्हिमान् धूमादित्यत्र हेतुधूमः हेत्वधिकरणं पर्वतादिः—तत्र वर्त्तते योऽत्यन्ताऽभावः

“धूमाधिकरणे वन्दिर्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावो गृहीतुं नैव शक्यते”
किन्तु तदन्यो घटो नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिकोऽभावः तादृशाभावस्य प्रति-
योगी घटः अप्रतियोगी साध्यो वन्दिस्तत्सामानाधिकरण्यं धूमे इति लक्षण-
समन्वयः ।

धूमवान् वन्हेरित्यादौ तु हेतुर्वन्दिः हेत्वधिकरणमयो गोलकम्, तत्र
वर्तमानो योऽत्यन्ताभावः धूमोनास्तीति प्रतीतिविषयीभूतोऽभावोऽपि गृहीतुं
शक्यते तादृशाभावस्य प्रतियोगी एव धूम इति नातिव्याप्तिः ।

न च वन्दिमान् धूमादित्यत्र हेतुर्धूमः हेत्वधिकरणं पर्वतः तत्र वर्त-
मानो योऽत्यन्ताऽभावः महानसीयवन्दिभावः वन्दिघटोभयाभावश्च तादृशा-
भावस्य प्रतियोगी एव वन्दिर्नित्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणवृत्त्यत्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामाना-
धिकरण्यस्य व्याप्तिपदार्थत्वात् । समन्वयप्रकारो न्यायवोधिण्याम् ।

इदमत्रावधातव्यम् । पक्षे यो धर्मस्तिष्ठति स धर्मः पक्षतावच्छेदको
धर्मः । यथा पर्वतो वन्दिमानित्यत्र पर्वतत्वम् । एवं साध्ये यो धर्मस्तिष्ठति
स धर्मः साध्यतावच्छेदको धर्मः । यथा तत्रैव वन्दित्वम् । येन संबन्धेन
साध्यं पक्षे तिष्ठति स संबन्धः साध्यतावच्छेदकसंबन्धः यथा तत्रैव संयोगः ।
हेतौ यो धर्मस्तिष्ठति स धर्मः हेतुतावच्छेदको धर्मः । यथा तत्रैव धूमत्वम् ।
येन संबन्धेन हेतुः पक्षे तिष्ठति स संबन्धः हेतुतावच्छेदकसंबन्धः इति ।
यथा तत्रैव संयोगः ।

न्या०—पूर्वपक्षव्याप्तिस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वम् । साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
ववन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावो व्याप्तिः । तच्च केवलान्वयिनि अव्याप्तमिति ।

गं०—साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । साध्यस्याऽभावः साध्या-
भावः स यत्रास्तीति साध्याभाववान्, साध्याभाववतो न वृत्तिर्यस्येति

साध्याभावद्वृत्ती तस्य भावः साध्याभाववद्वृत्तित्वम् । तथा च साध्या-
भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति फलितम् । वन्दिमान्
धूमादित्यत्र साध्यो बन्धिः साध्याभावो वन्ध्यभावः तदधिकरणं हृदादिः ।
तन्निरूपितवृत्तित्वा मीन-शैवालादौ वृत्तित्वाभावो धूमेऽस्तीति लक्षणसम-
न्वयः । धूमवान् वन्हेरित्यत्र साध्यो धूमः । साध्याभावो धूमाभावः ।
तदधिकरणमयो गोलकं तन्निरूपितवृत्तित्वा एव वन्हौ अस्ति वृत्तित्वाभावो
नास्तीति नातिध्यासिः ।

ननु साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इत्यत्र वृत्तित्वाभाव
इत्यस्य यदि वृत्तित्वप्रतियोगिकाभावोर्थः, तदा धूमवान् वन्हेरित्यादावति-
ध्यासि, धूमाभावाधिकरणाऽयोगोलकनिरूपितवृत्तित्वस्य वन्हौ सत्वेऽपि
तादृशवृत्तित्वजलत्वोभयाभावसत्त्वात्, “एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः”
तादृशोभयाभावस्याऽपि वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वात् । एवं धूमाभावाधिकरण-
हृदनिरूपितवृत्तित्वाभावमादायाऽपीत्यत आह । वृत्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाव इति । वृत्तित्वात्वेतरधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । एवं च तादृशवृत्तित्वजलत्वोभयाभावमादाय
नातिध्यासिः । तादृशोभयाभावस्य प्रतियोगि वृत्तित्वं जलत्वं च । प्रतियो-
गितावच्छेदकं वृत्तित्वात्वं जलत्वत्वं उभयत्वं च । प्रतियोगिता “वृत्तित्वनिष्ठा”
त्रितयधर्मावच्छिन्ना, तथा च प्रतियोगिताया वृत्तित्वात्वेतरेण जलत्वत्वादिना-
ऽवच्छिन्नतया वृत्तित्वात्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वविरहात् । एवं हृदनिरूपितवृत्ति-
त्वाभावस्यापि वारणम् । तादृशाभावीयप्रतियोगिताया वृत्तित्वात्वेतरेण हृदे-
नाऽवच्छिन्नत्वात् । हृदस्याऽपि निरूपितत्वसंबन्धेन “वृत्तित्वरूप” प्रतियोगि-
विशेषणतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति ।

वन्दिमान् धूमादित्यत्र वन्ध्यभावाधिकरणहृदनिरूपितकालिकसंबन्धा-
वच्छिन्नवृत्तित्वाया एव धूमे सत्त्वेन वृत्तित्वाभावविरहादध्यासिः । एवं
वन्ध्यभावाधिकरणं यथा हृदः तथा धूमावयवोऽपि तन्निरूपितसमवाय-
संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वायाश्च धूमे सत्त्वात् अतो वृत्तित्वायां हेतुतावच्छेदक-

संबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशितम् । एवं च हृदनिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वायाः, धूमावयवनिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वायाश्च धूमे विरहान्नाऽव्याप्तिः ।

साध्याभावोऽपि यदि साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकोऽभावस्तदा वन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्ह्यभावं वन्हिघटोभयाभावं चाऽदाय, एवं समवायेन वन्ह्यभावं चाऽदायाऽव्याप्तिरतः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं च निवेशितमित्यन्यत्र विस्तरः । केवलान्वयिनि । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र । अव्याप्तमिति । साध्याभावाऽप्रसिद्धयेति शेषः । इदमुपलक्षणम् । वन्हिमान् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावाधिकरणहृदनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वायाः धूमे सत्त्वादव्याप्तिवारणाय वृत्तित्वायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्र सत्ताभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ।

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

दी०—पक्षधर्मतास्वरूपमाह । व्याप्यस्येति ।

गं०—मूले व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टः य “व्याप्याश्रयस्य” धूमादिरूपहेतोरित्यर्थः । पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षसंबन्धः स एव पक्षधर्मतेत्युच्यते इत्यर्थः । तथा च पक्षो हेतुमानिति ज्ञानं पक्षधर्मता ज्ञानम् । यथा पर्वतो धूमवानिति ज्ञानं । साध्यव्याप्यो हेतुरिति व्याप्तिज्ञानम्, यथा वन्हि-व्याप्यो धूम इति ज्ञानम् । साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति ज्ञानं परामर्शः, यथा वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानम् । पक्षः साध्यवानित्यनुमितिः । यथा पर्वतो वन्हिमानिति ।

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षो भवति । मनुवन्तं साध्यं भवति । पञ्चम्यन्तो हेतुर्भवति । निश्चितसाध्यवान् सपक्षो भवति । निश्चितसाध्याभाववान् विपक्ष इति ।

अनुमानं द्विविधम् स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः । तथाहि स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति 'यत्र धूमस्तत्राग्निरिति' तदनन्तरं 'वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानमुत्पद्यते । अयमेव लिङ्गपरामर्शः उच्यते । तस्मात् 'पर्वतो वन्हिमान्' इति ज्ञानमनुमितिरुपद्यते । तदेतत् स्वार्थानुमानम् ।

न्या०—अनुमानं विभजते—स्वार्थमिति । स्वार्थानुमानं नाम न्यायाप्रयोज्यानुमानम् ।

दी०—अनुमानं विभजते—अनुमानमिति । तद् द्वैविध्यं दर्शयति—स्वार्थमित्यादिना—तत्रेति । उभयोर्मध्ये इत्यर्थः । स्वार्थानुमितिं दर्शयति । स्वयमेवेति । भूयोदर्शनेनेति ।

गं०—अनुमानं विभजते इति । अत्र विपूर्वकभजधातोः अशान्तरविरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः आख्यातार्थः कृतिः । अनुमानमित्यत्र द्वितीयार्थो विशेष्यत्वम् । तस्य धात्वर्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः । एवं च अनुमानविशेष्यक-अनुमानत्वावान्तरविरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्मूलकार इति बोधः । मूले स्वार्थं परार्थं चेति । तथा च अनुमितिस्तावद् द्विविधा स्वार्थानुमितिः, परार्थानुमितिश्च तत्र स्वार्थानुमितिकरणं स्वार्थानुमानम् परार्थानुमितिकरणं परार्थानुमानम् । तदेवाह स्वानुमितीति । स्वार्थानुमितिरित्यर्थः । स्वस्य अर्थः प्रयोजनं "साध्यसंशयनिवृत्तिरूपं" यतः सा

इति व्युत्पत्त्या स्वीयसंशयनिवृत्तिफलिकाऽनुमितिः स्वार्थाऽनुमितिरिति
 व्यावत् । सहचारज्ञानप्रयोजनं यदनुमितिकरणं तदेव स्वार्थानुमानम् । पंचा-
 व्ययववाक्याऽप्रयोज्यव्याप्तिज्ञानं स्वार्थानुमानमिति न्यायबोधिनी कृतः । मूले
 स्वयमेवेति । अनुमित्सावान् कश्चित्पुरुष एवेत्यर्थः । अस्य पर्वतसमीपं
 गत इत्युत्तरेणाऽन्वयः । भूयोदर्शनेनेति । यावत्सु धूमाधिकरणेषु वन्धि-
 त्दर्शनेनेत्यर्थः । भूयोदर्शनेन “पर्वते धूमोऽस्तु वन्धिर्मास्तु” इति व्यभिचार-
 शंका निरासः । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । वन्धिः व्याप्यो धूम इत्याकारिकामि-
 त्यर्थः । महानसादौ व्याप्तिं गृहोत्वेति । महानसादिरूपाधिकरणविशेषे
 व्याप्तिप्रत्यक्षोत्तरमित्यर्थः । पर्वतसमीपं गत इति । प्राप्तवानित्यर्थः ।
 तद्गते । पर्वतगते, पर्वतवृत्तिनि इति यावत् । सन्दिहानः इति । पर्वत-
 वृत्तिवन्धिविषयकसन्देहवानित्यर्थः । पर्वते धूमं पश्यन्निति । पर्वतविशे-
 ष्यकधूमप्रकारकचाक्षुषवानित्यर्थः । पर्वतो धूमवानित्याकारकज्ञानवानिति
 व्यावत् । इदमेव पक्षधर्मताज्ञानम् । तादृशप्रत्यक्षाऽव्यवहितोत्तरक्षणे व्या-
 प्तिं स्मरतीति । वन्धिव्याप्यो धूम इत्याकारकव्याप्तिविषयकस्मृतिमान्
 भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं व्याप्तिस्मरणानन्तरम् । अयमेवेति । त्रिङ्गपरा-
 मर्शमपेक्ष्य पुंलिङ्गनिर्देशः । तस्मादिति । वन्धिव्याप्यधूमवानयं पर्वत
 इत्याकारकत्रिङ्गपरामर्शादित्यर्थः । तदेतदिति । तादृशलिंगपरामर्श इत्यर्थः ।
 स्वार्थानुमानमपेक्ष्य नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ।

दी०—ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारदर्शनेऽपि
 मण्यादौ व्यभिचारोपलब्धेर्भूयोदर्शनेन कथं व्याप्तिप्रह इति चेत्,
 न । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिप्राहकत्वात् ।
 व्यभिचारज्ञानं द्विविधम् । निश्चयः शङ्का च । तद्विरहः क्वचित्तर्कात् ।
 क्वचित् स्वतः सिद्ध एव । धूमाऽग्नयोर्व्याप्तिप्रहे कार्यकारणभाव-
 भङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्को व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः ।

पं०—स्वयमेव भूयोदर्शनेनेति यथाश्रुतमूलात् भूयोदर्शनमात्रस्य

व्याप्तिग्रहे कारणत्वमित्याशयेनाऽशंकते नन्विति । लोहलेख्यं पृथिवीत्वा-
दित्यत्र यत्र यत्र पृथिवीत्वं तत्र तत्र लोहलेख्यत्वमिति शतशः सहचार-
दर्शनेऽपि हीरक^१मण्यन्तर्भावेन व्यभिचारनिश्चयरूपप्रतिबन्धकसद्भावाद्
व्याप्तिनिश्चयो न संभवतीति । कथं व्याप्तिग्रह इति । व्याप्तिज्ञानं न
भूयोदर्शनजन्यमित्यर्थः । लोहलेख्यत्वादौ इत्यत्रादि पदात् धूमवान् वन्हे-
रित्यत्र वह्निधूमयोः परिग्रहः । तयोः शतशः सहचारदर्शनेऽपि अयोगोल-
कान्तर्भावेण व्यभिचारनिश्चयाद् व्याप्तिग्रहानुत्पत्तेः भूयोदर्शनस्य न व्याप्ति-
ग्रहहेतुत्वसंभव इति भावः । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतेति । तथा
च व्यभिचारज्ञानाऽभावः सहचारनिश्चयश्चैतद्द्वयं व्याप्तिग्रहे कारणम्, न
केवलं सहचारग्रह इति भावः । सहचारः, सामानाधिकरण्यम्, तदज्ञानं
विशेषणज्ञानविधया व्याप्तिग्रहे कारणम् । व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानस्य
प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावविधया व्यभिचारज्ञानाभावः कारणम् ।
संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतेत्याह । निश्चयः
शंकाचेति । तद्विरहः । व्यभिचारशंकाविरहः । व्यभिचारज्ञानोत्पादक-
सामग्रीसमवधानकाले आह । तर्कादिति । तर्कप्रयोज्य इत्यर्थः । पर्वते
धूमः अस्तु वन्हिर्मास्तु इति व्यभिचारशंका यदि भवेत्तदा तर्कादेव निवर्त-
नीया, धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्यात्तदा वन्हिजन्यो न स्यादित्याकारक-
तर्कः मणिमन्त्रादिन्यायेन व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धक इति भावः ।
क्वचिदिति । व्यभिचारज्ञानोत्पादकसामग्रीविरहस्थले स्वतसिद्ध एवेति ।
प्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारज्ञानोत्पादकसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेत्यर्थः । धूमा-
ऽग्न्योर्व्याप्तिग्रहे इति । वन्हिव्याप्यो धूम इत्याकारकव्याप्तिग्रहे इत्यर्थः ।
कार्यकारणभावभङ्गप्रसंगलक्षणस्तर्कः । प्रसंगः प्रसक्तिः संपादन-
मिति यावत् । कार्यकारणभावभङ्गसंपादनमेव लक्षणं प्रयोजनं यस्य स
इत्यर्थः । स च उक्त एव । व्यभिचारशंकानिवर्त्तकः । व्याप्तिग्रहप्रति-
बन्धकीभूतव्यभिचारशंकाप्रतिबन्धक इत्यर्थः ।

दी०—ननु सकलवन्हिधूमयोरसन्निकर्षात् कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न । वन्हित्वधूमत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलवन्हिधूमज्ञानसंभवात् । तस्मादिति । लिंगपरामर्शादित्यर्थः ।

गं०—ननु महानसे वन्हिधूमयोर्व्याप्तिग्रहकाले धूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चये सत्येव पर्वते धूमदर्शनोत्तरं वन्हिध्याप्यो धूम इति स्मरणात् वन्हिध्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शः संभवति, महानसे व्याप्तिप्रत्यक्षदशायां लौकिकसन्निकर्षाभावाद् धूमान्तरस्य 'प्रत्यक्षाऽसंभवेन धूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयो न संभवति । पर्वतीयधूमे च व्याप्तेरनुभूततया कथं व्याप्तिस्मरणम्, कथं वा परामर्श इत्याशङ्कते नन्वित्यादिना । सकलवन्हिधूमयोरिति । सकलवन्हेः सकलधूमस्य चेत्यर्थः असन्निकर्षात् । चक्षुःसंयोगाभावात् । कथं व्याप्तिग्रह इति । वन्हिध्याप्यो धूम इत्याकारक व्याप्तिग्रहः कथमुत्पद्यते इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । महानसीयधूमं वन्हिध्याप्तेर्निश्चितत्वात्, अन्य धूमस्य चाऽनुपस्थितत्वात् धूमो वन्हिध्याप्यो नवेति संशयोप्यनुपपन्न इत्यपि बोध्यम् । लौकिकसन्निकर्षाभावेऽपि सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरूपाऽलौकिकसन्निकर्षबलेन वन्हित्वेन निखिलवन्हीनां धूमत्वेन निखिलधूमानां वन्हिसामानाधिकरण्यत्वेन निखिलसमानाधिकरण्यस्य च प्रत्यक्षसंभवात्, पर्वतीयधूमेऽपि व्याप्तेर्गृहीतत्वेन धूमदर्शनेन व्याप्तिस्मरणसंभवाच्चानुपपत्तिः परामर्शात्वेति समाधत्ते । वन्हित्वधूमत्वेति ।

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाद्य परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । यथा 'पर्वतो वन्हिमान् धूमवत्वात् । यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् । यथा महानसम् । तथा चाऽयम् । तस्मात्तथा । अनेन प्रतिपादितास्त्रिङ्गात् । परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ।

न्या०—न्यायप्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानम् । न्यायत्वं च प्रतिज्ञादिपंचकसमुदायत्वम् ।

दा०—परार्थानुमानमाह यत्त्विति । यच्छब्दस्य 'तन् परार्थानुमानम्' इति तच्छब्देनाऽन्वयः । पञ्चावयववाक्यमुदाहरति—यथेति ।

गं०—परार्थानुमानमाहेति । परस्य प्रतिज्ञादिनः अर्थः प्रयोजनं 'साध्यसंशय निवृत्तिरूपं साध्यानुमितिरूपं वा' यस्मात्, तत्, परार्थम् । अथवा परपदं संशयभिन्नार्थकं तथा च परः "संशय भिन्नः" अर्थः प्रयोजनं यस्मादिति विग्रहः परार्थं च तदनुमानं चेति परार्थानुमानम् तथा च परार्थानुमानविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । नूले यत्त्विति । पंचावयववाक्यमित्यनेनाऽन्वयः । तत् पञ्चावयववाक्यम्, परार्थानुमानमित्यर्थः । ननु परार्थाऽनुमितिकरणं परार्थाऽनुमानम् । तच्च लिङ्गपरामर्श एव । "तस्माह्लिंगपरामर्शोऽनुमानम्" इति । स्वयमेव वक्ष्यति एवं च पंचावयववाक्यस्याऽनुमानत्वकथनमसंगतमिति चेन्न । परार्थानुमानमित्यत्र न कर्मधारयः किन्तु परार्थमनुमानं यस्मादिति बहुव्रीहिः । एवं च परार्थानुमानमित्यस्य परार्थानुमानजनकमित्यर्थः । अथवा यदिति लुप्तचतुर्थीकमव्ययम्, यदर्थमित्यर्थः । यत्पदार्थः परामर्शः यदर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुंक्ते तत्परार्थाऽनुमानमित्यर्थः वस्तुतः तदिति लुप्तपंचमीकमव्ययम् । प्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थः पञ्चावयववाक्यप्रयोज्यमित्यर्थः तदेवाऽह न्यायबोधिण्यां । न्यायप्रयोज्यानुमानमिति । प्रतिज्ञादिपंचवाक्यैः तत्तद्वाक्यार्थविषयकं ज्ञानं जन्यते तेन च धूमविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं जन्यते तेन च परामर्श उत्पाद्यते इति न्यायस्य "प्रतिज्ञादिपंचवाक्यात्मकसमुदायस्य" परामर्शप्रयोजकता । प्रतिज्ञादिपंचकसमुदायत्वमिति । उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपंचक-

टि०—पञ्चावयववाक्यमित्यनेन पञ्च अवयवाः यस्य वाक्यस्य तदिति व्युत्पत्त्या एतादृशार्थलाभः ।

समुदायत्वमिति यावत् । उचितानुपूर्वीं च प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोपनयो
त्तरनिगमनत्वरूपा । एवं च यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने न्यायव्यवहारः ।
तादृशतादृशानुपूर्वीमत्वं न्यायत्वमिति तद्वम् ।

मूलार्थस्तु स्वयमेव । अनुमितिमानेव । धूमादग्निमनुमाय ।
धूमलिंगकबन्धन्युमित्युत्तरमित्यर्थः । परं प्रतिपत्त्यर्थमिति । परं पुरुषा-
न्तरं । प्रतिपत्त्यर्थं । ज्ञानायेति यावत् । एवं चाऽनुमितिमता पुरुषेण
“पुरुषान्तरस्याऽप्यनुमितिर्भवतु इतीच्छया” प्रयुक्तं यत्पञ्चावयववाक्यं
तत्प्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानमित्यर्थः । प्रतिज्ञादिस्वरूपमाह पर्वतो
वन्दिमानिति । अत्र वन्दिमदभिन्नः पर्वत इति बोधः । धूमादिति । अत्र
धूमपदस्य धूमज्ञाने लक्षणा । पंचम्याः ज्ञाप्यत्वे । धूमज्ञानजन्यज्ञानविषय-
त्वमिति बोधः । यो य इति । अत्र द्विरुक्तयच्छब्दसमन्विताहृतवन्दिपदस्य
धूमव्यापकवन्धौ लक्षणा । द्विरुक्तयत्पदं महासत्व-महानसान्यत्वादिरूपेण
सकलहेत्वधिकरणोपस्थापकम् । तत्पदमपि तादृशहेत्वधिकरणोपस्थापकम् ।
एवं च महानसं धूमवद् धूमव्यापकवन्दिमच्च । महानसान्यं धूमवद् धूम-
व्यापकवन्दिमच्चेति बोधः । एवं च धूमवति धूमव्यापकवन्दिमाने धूमव्या-
पकवन्दिमानाधिकरणो धूम इति पर्यवसितो बोधः । तथा चाऽयमिति ।
तथा वन्दिव्याप्यधूमवान् । अयं च । पर्वतश्च । तथा च वन्दिव्याप्य-
धूमवदभिन्नः पर्वत इति बोधः । तस्मात्तथेति । तस्मात् । वन्दिव्याप्य-
धूमात् । तथा । वन्दिमान् । उपनयस्थाऽयमित्यनुषंजनीयम् । एवं च
वन्दिव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवन्दिमदभिन्नः पर्वत इति बोधः । परार्था-
नुमानमुपसंहरति । अनेनेति । पंचावयववाक्येन । प्रतिपादितात् ।
प्रतिपत्तिविषयात् । न्यायप्रयोज्यादिति यावत् । लिंगादिति । लिङ्ग-
परामर्शादित्यर्थः । परोऽपि । स्वसमीपत्तिपुरुषोऽपि । अग्निं प्रति-
पद्यते इति । द्वितीयार्थो विषयित्वम् । धात्वर्थश्च ज्ञानं तच्चाऽनुमिति-
रूपम् । आख्यातार्थं आश्रयत्वम् । तथा च वन्दिविधेयकानुमितिमान् परोऽपि
भवतीत्यर्थः ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः ।
 पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमवत्त्वादिनि हेतुः ।
 यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसमि-
 त्युदाहरणम् । तथा चाऽयमित्युपनयः । तस्मात्तथेति
 निगमनम् ।

दी०—अवयवस्वरूपमाह । प्रतिज्ञेति । उदाहृतवाक्येषु प्रति-
 ज्ञादिविभागमाह । पर्वतो वह्निमानिति । साध्यवत्तया पक्षवचनं
 प्रतिज्ञा । पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतुः । व्याप्तिप्रतिपादकं
 वचनमुदाहरणम् । व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकं वचनमुपनयः ।
 हेतुसाध्यवत्तया “पक्षप्रतिपादकं” वचनं निगमनम् । पक्षज्ञानं प्रति-
 ज्ञाप्रयोजनम् । लिङ्गज्ञानं हेतुप्रयोजनम् । व्याप्तिज्ञानमुदाहरण-
 प्रयोजनम् । पक्षधर्मज्ञानमुपनयप्रयोजनम् । अवाधितत्वादिकं नि-
 गमनप्रयोजनम् ।

गं०—अवयवस्वरूपमाहेति । अवयवानाहेति यावत् । अवयव-
 विषयकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । अवयवत्वं
 च न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् । सूत्रे प्रतिज्ञादिलक्षणस्याऽ-
 नुक्तत्वात्स्वयं तल्लक्षणान्याह । साध्यवत्तयेति । साध्यवतावेति शेषः ।
 अन्यथा पर्वतोवह्निमानिति प्रतिज्ञायामन्याप्यापत्तेः । साध्यप्रकारकं
 साध्यवत्वप्रकारकं वेत्यर्थः । तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
 पितसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिवो-
 धजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति पर्यवसितम् । पञ्चम्यन्तेति । पञ्चम्यन्तत्वे सति
 लिंगप्रतिपादकत्वं हेतुत्वमित्यर्थः । काक्षणिकपञ्चम्यन्तपदत्वमिति यावत् ।
 व्याप्तिप्रतिपादकमिति । व्याप्यवद्विशेष्यकवाक्यकवत्प्रकारकऽभेदसंसर्गक-

बोधजनकवाक्यत्वमित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारताशालिबोधजनकवाक्यमित्यर्थः । हेतु-
साध्यवत्तयेति । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वान्वित
साध्यस्य पक्षे वैशिष्ट्यावगाहिबोधजनको न्यायावयवो निगमनमित्यर्थः ।
पक्षधर्मज्ञानमिति । पक्षवृत्तित्वज्ञानार्थमित्यर्थः । अवाधितत्वादिक-
मिति । आदिना असत्प्रतिपक्षितत्वपरिग्रहः । अवाधितत्वपदस्य अवाधि-
तत्वप्रतिपत्तौ लक्षणा । अवधितत्वादेर्निगमनप्रयोज्यत्वाभावादिति ध्येयम् ।

स्वार्थानुमितिपरार्थाऽनुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव
करणम् । तस्माल्लिङ्गपरामर्शाऽनुमानम् ।

दी०—अनुमितिकरणमाह स्वार्थेति ।

गं०—अनुमितिकरणमाहेति । अनुमितिकरणस्वरूपमाहेत्यर्थः । मूले ।
स्वार्थेति । स्वार्थानुमितौ परार्थाऽनुमितौ चेत्यर्थः । लिङ्गपरामर्श एवेति ।
लिङ्गविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः । एवकारेण लिङ्गस्य कारणत्वव्य-
वच्छेदः । तत्राऽनुपपत्तिः स्वयमेव दास्यते अत्रेदं बोध्यम् । करणं द्विविधम् ।
व्यापारवदसाधारणं कारणं करणमित्येकम् । अपरञ्च फलाऽयोगव्यवच्छिन्न
कारणं करणम् । तत्राऽऽद्यपक्षे व्याप्तिज्ञानमेव करणम् । नतु परामर्शस्तस्य
व्यापाराभावात् । द्वितीयमते परामर्श एव करणमिति ध्येयम् ।

दी०—ननु व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवाऽनुमितिसंभवे
विशिष्टपरामर्शः कथमङ्गीकर्तव्य इति चेन्न । “बन्धिव्याप्यवानयं”
इति शाब्दपरामर्शस्थले परामर्शस्याऽऽवश्यकतया लाघवेन सर्वत्र
परामर्शस्यैव कारणत्वात् ।

गं०—प्रभाकरः शकते नन्विति । व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाना-
भ्यामेवेति । यत्रादौ धूमवान् पर्वत इति पक्षधर्मताज्ञानम् । ततो
बन्धिव्याप्यो धूम इति व्याप्तिस्मरणम् । तत्र ज्ञानद्वयाभ्यामेवेत्यर्थः । एव-

कारेण परामर्शस्य कारणत्वव्यवच्छेदः । परामर्शं विनार्पात्यर्थः । परामर्शं प्रति तयोः कारणत्वावश्यकतया अनुमितिं ग्रन्थेन तयोः कारणत्वस्वीकारेण सामंजस्ये परामर्शस्य कारणत्वस्वीकारो व्यर्थ इति भावः परामर्शस्याऽऽवश्यकतयेति । लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणाभ्यां विनैव यत्र शाब्दात्मकः बन्धिभ्याप्यधूमवानिति परामर्शस्तत्र परामर्शस्य कारणत्वमुभयमनतिद्वम् । एवं च व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः कारणताद्वयकल्पनामपेक्ष्य परामर्शत्वेनैककारणतायामेव लाघवमिति भावः । ननु परामर्शस्य न परामर्शत्वेन कारणत्वसंभवः । यत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिस्तत्र व्यभिचारान् । किन्तु व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव, तथा च ज्ञानद्वयस्थलेऽप्यनुमितिनिर्वाहः । न च यत्र व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिज्ञानविरहेऽपि केवलं बन्धिभ्याप्यवानिति ज्ञानं तत्राऽनुमितिर्न स्यात्, व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकज्ञानाऽभावादिति वाच्यम् । तत्रापि लिंगतावच्छेदकवगाहिपरामर्शं कल्पयित्वाऽनुमितेः स्वीकारान् । क्षणविलंबस्य शपथनिर्णयत्वात् । तथा च नाऽनुमित्यनुपपत्तिरित्यत आह । लाघवेनेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वाऽपेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्य लघुत्वेनेत्यर्थः । लिंगतावच्छेदकानवगाहिपरामर्शस्थले लिंगतावच्छेदकावगाहिपरामर्शकल्पनम्, किं वा ज्ञानद्वयस्थले परामर्शः कल्पनीय इत्यत्र विनिगमनाविरहोऽपि बोध्यः । किं च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वे धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादेनाऽनुमित्यापत्तिः । पक्षधर्मताज्ञानव्याप्तिज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण कारणत्वे च बन्धिभ्याप्यो धूमः, आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानाभ्यामनुमित्यापत्तिरित्येतत्सर्वमालोच्य आह । सर्वत्र परामर्शस्यैव कारणत्वादिति । फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वादिति भावः ।

दा०—लिङ्गं न करणम्, अतीतादौ व्यभिचारान् । व्यापारवत्कारणं करणमिति मते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं करणम् ।

सज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः । अनुमानमुपसंहरति । तस्मादिति ।

लिङ्गपरामर्श एव करणमिति मूलोक्तैवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति । लिङ्गं न करणमिति । लिङ्गमिति । व्याप्तिज्ञानविशेष्यीभूतं लिङ्गमित्यर्थः । न करणमिति । परामर्शद्वारा न करणमित्यर्थः लिङ्गज्ञानस्य कारणत्वे तु लिङ्गज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं वाच्यम् । लिङ्गस्य कारणत्वे लिङ्गत्वं कारणतावच्छेदकम् । तथा च लाघवात् लिङ्गमेव करणमित्याचार्याणामाशयः । लिङ्गस्याऽनुमित्यकरणत्वे हेतुमाह अतीतादाविति । अतीतादिलिङ्गकानुमितावित्यर्थः आदिना अनागतपरिग्रहः । व्यभिचारादिति । तत्र लिङ्गरूपकारणाभावाद् व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । तथा च इयं शाला धूमवती इयामवर्णत्वात् । इत्यनुमानेन धूमनिश्चयवतः पुरुषस्य इयं शाला बन्दिमती धूमादित्यनुमितिर्न स्यात् । लिङ्गस्य तदानीमभावात् । एवमनागतस्थले पिपीलिकाण्डसंचरणेन सुवृष्टिमनुमितवतः पुरुषस्य देशोऽयं सुभिक्षवान् सुवृष्टेरित्यनुमितिर्न स्यात् लिङ्गरूपरूपकारणाभावात् । उद्देश्यतासंबन्धेनाऽनुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन लिङ्गस्य तन्मते कारणत्वात् इति । समवायेनाऽनुमितिं प्रति स्वविषयकज्ञानवत्त्वसम्बन्धेन लिङ्गस्य कारणत्वेऽपि तेन सम्बन्धेन लिङ्गस्यैवाऽभावादिति ध्येयम् ॥

लिङ्गं त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि । यथा बहौ साध्ये धूमवत्त्वम् । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति अन्वयव्याप्तिः । यत्र बन्दिनास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाहृद् इति व्यतिरेकव्याप्तिः ।

न्या०—अन्वयेनेति । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्यापिमानित्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । व्यतिरेको नामाभावः । तथा च साध्याभावहेत्वभावयोर्व्यापिः व्यतिरेकव्यापिः । इयं च व्यापिः यत्र यत्र बन्धभावस्तत्र तत्र धूमाभावः इति । यत्र पदव्याप्त्या बन्धभाववति यावति धूमाभावग्रहणेन यावत्पदस्य व्यापकत्वरनया धूमाभावे बन्धभावव्यापकत्वं लभ्यते । एवं च बन्धभावनिष्ठव्याप्तेः स्वाश्रयीभूतबन्धभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन । धूमनिष्ठतया व्यतिरेकव्यापिमत्त्वेन धूमव्यापकवन्दितामानाधिकरण्यरूपान्वयव्यापिमत्त्वेन चान्वयव्यतिरेकित्वेन गीयते व्यतिरेकपरामर्शस्तु बन्धभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत इत्याकारकः ।

दी०—लिङ्गं विभजते । अन्वयव्यतिरेकि लक्षयति । अन्वयेनेति हेतुसाध्ययोर्व्यापिरन्वयव्यापिः, तदभावयोर्व्यापिर्व्यतिरेकव्यापिः ।

गं०—तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति मूलेन लिङ्गस्य स्मृतत्वेन प्रसंगसंगत्या लिङ्गं विभजते मूले । लिङ्गं त्रिविधमिति । व्याप्त्याश्रयत्वं लिङ्गसामान्यलक्षणम् । अन्वयेनेति । अन्वयसहचारेणेत्यर्थः तृतीयार्थो ज्ञानज्ञाप्यत्वम् । तस्य व्याप्तौ अन्वयः । व्यतिरेकेणेति । व्यतिरेकसहचारेणेत्यर्थः तृतीयार्थः पूर्ववत् । तथा चाऽन्वयचहचारज्ञानज्ञाप्यव्याप्तिमद् व्यतिरेकसहचारज्ञानज्ञाप्यव्याप्तिमच्च लिङ्गं अन्वयव्यतिरेकीत्युच्यते । अन्वयव्यतिरेकिलिङ्गं दर्शयति यथेति । बन्धौ साध्ये धूमवत्वम् । धूमः अन्वयव्यतिरेकिहेतुरित्यर्थः व्याप्तौ अन्वयसहचारज्ञानज्ञाप्यत्वमुपपादयति । यत्रेति । यादृशाधिकरणे इत्यर्थः । तत्रेति । तादृशाधिकरणे इत्यर्थः । इत्यन्वयव्याप्तिरिति । इत्याकारकाऽन्वयसहचारज्ञानज्ञाप्यव्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्तिश्च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा साध्याभावदवृत्तित्वरूपा वा बोध्या । व्याप्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानज्ञाप्यत्वमुपपादयति । यत्रेति ।

यादृशाधिकरणे इत्यर्थः । वन्हिर्नास्तीति । वन्ह्यभाव इत्यर्थः । तत्रेति । तादृशाधिकरणे इत्यर्थः । धूमोऽपि नास्तीति । धूमाभावोऽपीत्यर्थः । इति व्यतिरेकव्याप्तिरिति । इत्याकारकव्यतिरेकसहचारज्ञानज्ञाप्यव्याप्तिरित्यर्थः । धूमाभावे वन्ह्यभावव्यापकत्वं लभ्यते इति । नन्वेवं वन्ह्यभावे धूमाभावव्याप्तिग्रहेऽपि धूमे कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह । एवं चेति । स्वं वन्ह्यभावनिष्ठा व्याप्तिः । दीपिकायां । तदभावयोरिति । साध्याभावहेत्वभावयोरित्यर्थः ।

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यैव प्रमेयत्वाद्भिधेयत्वाच्च ।

न्या०—केवलान्वयिनो लक्षणमाह—अन्वयेति । व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयित्वम् । अथवा केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत् । एतच्च लक्षणं हेतोर्व्यतिरेकित्वेऽपि सङ्गच्छते । साध्यस्य केवलान्वयित्वादेव व्यतिरेकव्याप्तेरभावाद्अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि इति मूलकारोक्तं लक्षणमुपपन्नम् ।

गं०—केवलान्वयिनो लक्षणमाहेति । केवलान्वयिविशेष्यकलक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले केवलान्वयीति । केवलं अन्वयः “अन्वयव्याप्तिः” यस्यास्तीतिकेवलान्वयि तदेवाह अन्वयमात्रव्याप्तिकमिति । अन्वयव्यतिरेकिणि अतिव्याप्तियारणाय सत्यन्तम् । अन्वयव्याप्तिमत्वमिति । व्याप्तिमत्वमित्यर्थः । अन्वयवेन निवेशे प्रयोजनाभावात्, विशेष्यविशेषणभावे त्रिनिगमनाविरहाच्चेति । मूले केवलान्वयीत्यत्र केवलपदेन साध्यव्यतिरेकव्यवच्छेदः । अन्वयित्वं चाऽविवक्षितम् । अभावाऽप्रतियोगिसाध्यकत्वं केवलान्वयित्व-

मित्यभिप्रायवानाह । अथवेति । साध्ये केवलान्वयित्वनिवेशस्य फलमाह एतच्च लक्षणमिति । केवलान्वयिसाध्यकरूपरूपक्षरं चेत्यर्थः । हेतोर्व्यतिरेकित्वेऽपीति । अपि शब्दः केवलान्वयित्वसमुच्चयकः । वाच्यं घटत्वादिभ्यश्च घटत्वहेतोरपीति यावत् ।

न्या०—अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् । न चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वमाकाशाभावे संयोगाभावे चाव्याप्तमिति वाच्यम् । स्वविरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैव तदर्थत्वान् । एकजातीयसम्बन्धेन सर्वत्र विद्यमानत्वं केवलान्वयित्वमिति नव्याः ।

टी०—केवलान्वयिनो लक्षणमाह—अन्वयेति । केवलान्वयिसाध्यकं लिङ्गं केवलान्वयि । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् । केवलान्वयि उदाहरति—घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् इति । ईश्वरप्रमाविषयत्वं सर्वपदाभिधेयत्वं च सर्वत्रास्तीति व्यतिरेकाभावः ।

गं०—साध्यनिष्ठं केवलान्वयित्वं निर्वक्ति । अत्यन्ताऽभावाऽप्रतियोगित्वमिति । अव्याप्तमिति । आकाशाऽभावस्य संयोगाभावस्य च केवलान्वयित्वादिति भावः । स्वविरोधीति । स्वविरोधी अथ च वृत्तिमान् योऽत्यन्ताभावः तदप्रतियोगित्वमित्यर्थः । स्वं प्रतियोगी । अत्र स्वपदेन वाच्यत्वं नैव गृहीतुं शक्यते वाच्यत्वाभावस्य वाच्यत्वविरोधित्वेऽपि वृत्तिमत्वविरहात् । किन्तु स्वपदेन घटादेर्ग्रहणम्, तद्विरोधी अथ च वृत्तिमान् योऽत्यन्ताभावः घटाभावः तत्प्रतियोगित्वं घटे अप्रतियोगित्वं वाच्यत्वे इति लक्षणसमन्वयः । स्वविरोधित्वनिवेशात्संयोगाऽभावे नाव्याप्तिः । संयोगाभावाभावस्य वृत्तिमत्त्वेऽपि संयोगाभावाऽविरोधित्वेन स्वपदेन संयोगाभावग्रहणाऽसंभवात् । गगनाभावाभावस्य वृत्तिमत्वविरहेण स्वपदेन गगनाभावस्यापि ग्रहणाऽसंभवाद् गगनाभावेऽपि नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । एक-

जातीयसंबन्धेनेति । स्वरूपसंबन्धेनेति शेषः । मूले । घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादिति । अत्र घटः पक्षः । अभिधेयत्वं साध्यम् । प्रमेयत्वं हेतुः । प्रमेयत्वं निर्वाक्ति दीपिकायां । ईश्वरप्रमाविषयत्वमिति । चकारात् ईश्वरेच्छाविषयत्व तादृशकृतिविषयत्वादेः परिग्रहः । सर्वत्रास्तीति । सर्वत्र वृत्तीत्यर्थः । घटपदाभिधेयत्वस्य पटोऽभावादभिधेयत्वं नकेवलान्वयीत्याशंकायामाह । सर्वपदाऽभिधेयत्वमिति । सर्वमित्याकारकसर्वविषयकज्ञानविषयत्वं सर्वत्रास्तीत्यपि बोध्यम् । अत्र अभिधेयत्वसाध्यकस्थले सर्वस्याऽपीति तथा च प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः केवलान्वयित्वेन तदभावाऽप्रसिद्धया व्यतिरेकव्याप्तिः सुतरामप्रसिद्धेति भावः ।

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धवत् । यथा जलम् । न चेर्य तथा । तस्मात् न तथेति । अत्र यद् गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ।

न्या०—केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—व्यतिरेकेति । निश्चितान्वयव्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । यथा पृथिवीति । अत्र पृथिवीत्वावच्छिन्नं पक्षः, पृथिवीतरजलादिभेदः साध्यम्, गन्धवत्त्वं हेतुः । अत्र यद् गन्धवत् तदितरभेदवदित्यन्वयदृष्टान्ताभावाद्गन्धव्यापकेतरभेदसामानाधिकरणरूपान्वयव्याप्तिग्रहासंभवः ।

किन्तु यत्र तत्र पृथिवीतरभेदाभावस्तत्र तत्र गन्धाभावो यथा जलादिकमिति व्यतिरेकदृष्टान्ते जलादावितरभेदाभावरूपसाध्याभाव-

व्यापकता गन्धाभावे गृह्यते । इममेवार्थं मनसि निधाय यदितरभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् तथा जलमिति ग्रन्थेन मूलकारोव्यतिरेकव्याप्तिनेव प्रदर्शितवान् । एवम्प्रकारेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानन्तरमितरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीवीत्याकारकव्यतिरेकिपरामर्शात् पृथीवित्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितेतरभेदत्वावच्छिन्नविधेयताका पृथिवीतरभेदवतीत्याकारिकानुमितिर्जायते इति तत्त्वम् । यथाश्रुतमूलार्थस्तु यत् जलं इतरेभ्यो न भिद्यते इतरभेदाभाववत्, न तद् गन्धवत् जलमितरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववत् । इत्येवम्प्रकारेण गन्धाभावनिरूपिता व्याप्यता इतरभेदाभावे गृह्यत इत्यर्थः न चेयं तथेति । इयं पृथिवी, न तथा इतरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववती न किन्तु तदभावात्मकगन्धवती । तस्मान्न तथेतीति । तस्मात् । गन्धाभावाभावत्वात् । न तथा । इतरभेदाभाववती न । किन्तु इतरभेदाभावाभाववती इतरभेदवतीति पर्यवसन्न इति ।

दी०—केवलव्यतिरेकिणोलक्षणमाह । व्यतिरेकेति केवलव्यतिरेकिणमुदाहरति । पृथिवीति ।

गं०—केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाहेति । केवलव्यतिरेकिविशेष्यकलक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले । केवलव्यतिरेकीति । केवलं व्यतिरेकः “व्यतिरेकव्याप्तिः” अस्यास्तीति केवलव्यतिरेकी यस्मिन् हेतौ व्यतिरेकव्याप्तिरेव विद्यते स हेतुः केवलव्यतिरेकीत्यर्थः । तदेवोक्तं व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकमित्यनेन । अन्वयव्यतिरेकिणि अतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । विशेष्यदले व्यतिरेकपदं न देयम्, व्याप्तिमत्त्वस्यैव सम्यक्त्वात् । मूले । इतरेभ्यः जलादिभ्यःप्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । भिद्घातोर्भेदोर्थः भेदश्चाऽन्योन्याभावः । आख्यातार्थं आश्रयत्वम् । तथा च जलादिप्रतियोगिकाऽन्योन्याभाववतीत्यर्थः

अन्वयव्याप्तिस्तु न संभवतीत्याह मूले । अत्र यदिति । अन्वयदृष्टान्तः । अन्वयव्याप्तौ दृष्टान्तः । अन्वयदृष्टान्तो नास्तीति । ननु यद् गन्धवत्तदितरभिन्नं यथा घटः इत्यन्वयदृष्टान्तोऽस्त्येवेत्यत आह । पृथिवीमात्रस्येति । तथा च पक्षाऽतिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वेन घटस्य च पक्षान्तर्गतत्वेन न दृष्टान्तत्वं संभवतीति भावः । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणाऽपि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानन्तु नानुमितौ कारणम् । यत्र व्यतिरेकमात्रसहचारादव्याप्तिग्रहः तद्व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यनिश्चयस्तु घटादावेव । अनुमितिस्तु पृथिवीत्वावच्छेदेन । अवच्छेदावच्छेदेनाऽनुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति वदन्ति ।

दी०—नन्वितरभेदः प्रसिद्धो न वा । आद्ये यत्र प्रसिद्धस्तत्र हेतुसत्त्वे अन्वयित्वम् । असत्त्वे असाधारण्यम् । द्वितीये साध्यज्ञानाभावात् कथं तद्विशिष्टानुमितिः । विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानानुदयात् । प्रतियोगिज्ञानाभावाद् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न स्यात् इति चेत्, न, जलादित्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशसु प्रत्येकं प्रसिद्धानां मेलनं पृथिव्यां साध्यते । त्रयोदशत्वावच्छिन्नसाध्यस्यैकाधिकरणवृत्तित्वाभावान्नान्वयित्वासाधारण्ये, प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्ध्या साध्यविशिष्टानुमितिः, साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणं चेति ।

गं०—ननु पृथिवी इतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्त्वादित्यत्र गन्धवत्त्वहेतोः केवलव्यतिरेकित्वमुक्तम्, तन्न युक्तमित्याक्षिपति । नन्वित्यादिना । इतरभेदः प्रसिद्धो नवेति । प्रसिद्धः इतरभेदः साध्यते, अप्रसिद्ध इतरभेदो वा साध्यते इत्यर्थः । पृथिवी जलभिन्ना, तेजोभिन्ना वायुभिन्ना इत्यादि रीत्या जलत्वाद्यर्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकैकभेदः साध्यते, जलादि-अभावान्तान्यतमवृत्ति यत्पृथिवीतरत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो वा साध्यते इति यावत् । आद्येऽपि पक्षैकदेशे प्रसिद्धो यः तादृशैकैकभेदः स साध्यते, पक्षातिरिक्ते-

प्रसिद्धो यः तादृशैकैकभेदः स वा साध्यते इति विकल्पद्वयम् । तत्राऽऽद्ये प्रथमविकल्पं दूषयति । यत्र प्रसिद्ध इति । यस्मिन्नधिकरणे “घटादौ” इतरभेदो गृहीतः तत्रैवेत्यर्थः । हेतुसत्त्वेऽन्वयित्वमिति । हेतुसत्वप्रयुक्त-मन्वयित्वमेवेत्यर्थः । तथा च गन्धवत्त्वहेतोः “अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्या-सिमन्वाद् अन्यव्यतिरेकत्वमेव स्यान्न तु केवलव्यतिरेकित्वमिति भावः । आद्ये द्वितीयविकल्पं दूषयति । असत्त्वे इति । हेतुविरहे इत्यर्थः । असाधारण्यमिति । हेत्वसत्वप्रयुक्तमसाधारण्यमित्यर्थः । तथा च पक्षा-निरिक्तं साध्यनिश्चये तत्र गन्धवत्त्वरूपहेतोरभावात्, गन्धवत्त्वरूपहेतोर-साधारण्यमेव, सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वात् पक्षमात्रवृत्तित्वाच्च । असाधा-रण्ये च सद्धेतोरेव लक्ष्यतया केवलव्यतिरेकिलक्षणलक्ष्याऽप्रसिद्धिरिति समुद्दिनार्थः । अप्रसिद्ध इतरभेदः साध्यते इति विकल्पं दूषयति । द्वितीये इति । साध्यज्ञानाभावादिति साध्याऽप्रसिद्धयेत्यर्थः । कथं विशिष्टानु-मिति रिति । पृथिवीविशेष्यकेतरभेदप्रकारकानुमितिः कथमुत्पद्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विशेषणज्ञानाभावे इति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । ननु पृथिवीविशेष्यकेतरभेदप्रकारकानुमितिर्माभूत्, पृथिव्यामितरभेदः” इत्याकारकेतरभेदविशेष्यकानुमितिरेवजायतामित्याशंकां परिहरति । प्रतियोगिज्ञानाभावादिति साध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानाभावादि-त्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवेत्यर्थः । न स्या-दिति । तथा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिज्ञाने साध्याभावज्ञानस्यावश्यमपेक्षिततया तद्ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानविधया इतर-भेदज्ञानस्यापेक्षितत्वेन साध्यज्ञानाभावे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न संभव-तीति भावः । पृथिव्यां न प्रत्येकभेदः साध्यते, नापि पृथिवीतरत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदः, अपि तु जलादीनां ये त्रयोदशान्योभावाः तेषां भेदकूटः साध्यते तथा च नोक्तदोषावसर इत्याह । त्रयोदशान्योन्याभावाना-

टि०—ननु जलाद्यष्टद्रव्य-गुणादिषट्पदार्थानां भेद एव पृथिव्यां साधनीयः,

प्रसिद्धो यः तादृशैकैकभेदः स वा साध्यते इति विकल्पद्वयम् । तत्राऽऽद्ये प्रथमविकल्पं दूषयति । यत्र प्रसिद्ध इति । यस्मिन्नधिकरणे “घटादौ” इतरभेदो गृहीतः तत्रैवेत्यर्थः । हेतुसत्त्वेऽन्वयित्वमिति । हेतुसत्त्वप्रयुक्त-मन्वयित्वमेवेत्यर्थः । तथा च गन्धवत्त्वहेतोः “अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्या-सिमन्वाद् अन्यव्यतिरेकत्वमेव स्यान्न तु केवलव्यतिरेकित्वमिति भावः । आद्ये द्विर्नायविकल्पं दूषयति । असत्त्वे इति । हेतुविरहे इत्यर्थः । असाधारण्यमिति । हेत्वसत्त्वप्रयुक्तमसाधारण्यमित्यर्थः । तथा च पक्षा-निरिक्तं साध्यनिश्चये तत्र गन्धवत्त्वरूपहेतोरभावात्, गन्धवत्त्वरूपहेतोर-साधारण्यमेव, सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वात् पक्षमात्रवृत्तित्वाच्च । असाधा-रण्ये च सद्धेतोरेव लक्ष्यतया केवलव्यतिरेकिलक्षणलक्ष्याऽप्रसिद्धिरिति समुद्दिनार्थः । अप्रसिद्ध इतरभेदः साध्यते इति विकल्पं दूषयति । द्वितीये इति । साध्यज्ञानाभावादिति साध्याऽप्रसिद्धयेत्यर्थः । कथं विशिष्टानु-मिति रिति । पृथिवीविशेष्यकेतरभेदप्रकारकानुमितिः कथमुत्पद्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विशेषणज्ञानाभावे इति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । ननु पृथिवीविशेष्यकेतरभेदप्रकारकानुमितिर्माभूत्, पृथिव्यामितरभेदः” इत्याकारकेतरभेदविशेष्यकानुमितिरेवजायतामित्याशंकां परिहरति । प्रतियोगिज्ञानाभावादिति साध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानाभावादि-त्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवेत्यर्थः । न स्या-दिति । तथा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिज्ञाने साध्याभावज्ञानस्यावश्यमपेक्षिततया तद्ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानविधया इतर-भेदज्ञानस्यापेक्षितत्वेन साध्यज्ञानाभावे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न संभव-तीति भावः । पृथिव्यां न प्रत्येकभेदः साध्यते, नापि पृथिवीतरत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदः, अपि तु जलादीनां ये त्रयोदशान्योभावाः तेषां भेदकूटः साध्यते तथा च नोक्तदोषावसर इत्याह । त्रयोदशान्योन्याभावाना-

टि०—ननु जलाद्यष्टद्रव्य-गुणादिषट्पदार्थानां भेद एव पृथिव्यां साधनीयः

लिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धताशाली संशयः तत्पक्षक-
त्तसाध्यकानुमितौ कारणम् । तादृशसंशय एव पक्षतेति ।

इदं च लक्षणम् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपलक्षणं च । नियमेन जायते
इति । प्राचीनानामयमाशयः । साध्यनिश्चयसत्त्वे वाधनिश्चयसत्त्वे वा
अनुमितिर्न भवतीति द्वयोर्विघटनाय संशयस्याऽनुमितिकारणत्वमावश्यकम्,
एवं च साध्यनिश्चयस्य वाधनिश्चयस्य वा संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वादुभय-
सत्त्वे संशयरूपकारणाऽभावादेव नानुमितिः । संशयोत्तरं सिद्धिसत्त्वेऽनुमिति-
र्भवत्येव, संशयस्योत्तेजकत्वादिति । प्राचीनमतं दूषयति । गगनविशेष्य-
केति । सन्देहाऽभावदशायामपीति । गगनं मेघवन्नवेत्याकरकसन्देह-
विरहेऽपीत्यर्थः । अनुमितेर्दर्शनात् । तथा च व्यतिरेकव्यभिचारात्संशयो
नाऽनुमितिकारणमिति भावः । अनुमित्युद्देश्यत्वमिति । तच्च स्वरूप-
संबन्धविशेषः, प्रकृते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभाव एवेति ध्येयम् ।
सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपलक्षणस्य लक्ष्यं निर्दिशति मूले यथेति । धूमवत्त्वे
हेताविति । धूमवत्त्वरूपहेत्वधिकरणमित्यर्थः । न च यथा पर्वत इत्युक्त्यैव
सामंजस्ये धूमवत्त्वे हेतावित्युक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । पञ्चरूपोपपन्नत्वघटकपक्ष-
सत्त्वं दर्शयितुं तथोपन्यासात् । पञ्चरूपाणि च पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्वविपक्षाऽ-
सत्त्वाऽन्वाधितत्वाऽसत्प्रतिपक्षितत्वानीति ।

दी०— पक्षलक्षणमाह— सन्दिग्धेति । ननु श्रवणानन्तरभावि-
मननस्थले श्रव्याप्तिः, तत्र वेदवाक्यैरात्मनो निश्चितत्वेन सन्देहा-
भावात् । किञ्च प्रत्यक्षेऽपि बन्धौ यत्रेच्छयाऽनुमितिः, तत्राव्याप्ति-
रिति चेत्, न, उक्तपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात् ।

गो०— सिषा धयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभाव एव पक्षता इति नवीनाः ।
एवं च घनगर्जनस्थले नानुमित्यनुपपत्तिः सिद्धयभावरूपपक्षतासत्त्वादिति
नवीनमतं सिद्धान्तयितुमाक्षिपति । नन्वित्यादिना श्रवणानन्तरेति ।
आत्मविशेष्यकेतरभेदप्रकारकशाब्दबोधानन्तरजायमानाऽऽमपक्षकेतरभेदानुमि-

लिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धताशाली संशयः तत्पक्षक-
त्साध्यकानुमितौ कारणम् । तादृशसंशय एव पक्षतेति ।

इदं च लक्षणम् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपलक्षणं च । नियमेन जायते
इति । प्राचीनानामयमाशयः । साध्यनिश्चयसत्त्वे वाधनिश्चयसत्त्वे वा
अनुमितिर्न भवतीति द्वयोर्विघटनाय संशयस्याऽनुमितिकारणत्वमावश्यकम्,
एवं च साध्यनिश्चयस्य वाधनिश्चयस्य वा संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वादुभय-
सत्त्वे संशयरूपकारणाऽभावादेव नानुमितिः । संशयोत्तरं सिद्धिसत्त्वेऽनुमिति-
र्भवत्येव, संशयस्योत्तेजकत्वादिति । प्राचीनमतं दूषयति । गगनविशेष्य-
केति । सन्देहाऽभावदशायामपीति । गगनं मेघवन्नवेत्याकरकसन्देह-
विरहेऽपीत्यर्थः । अनुमितेर्दर्शनात् । तथा च व्यतिरेकव्यभिचारात्संशयो
नाऽनुमितिकारणमिति भावः । अनुमित्युद्देश्यत्वमिति । तच्च स्वरूप-
संबन्धविशेषः, प्रकृते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभाव एवेति ध्येयम् ।
सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपलक्षणस्य लक्ष्यं निर्दिशति मूले यथेति । धूमवत्त्वे
हेताविति । धूमवत्त्वरूपहेत्वधिकरणमित्यर्थः । न च यथा पर्वत इत्युक्त्यैव
सामंजस्ये धूमवत्त्वे हेतावित्युक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । पञ्चरूपोपपन्नत्वघटकपक्ष-
सत्त्वं दर्शयितुं तथोपन्यासात् । पञ्चरूपाणि च पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्वविपक्षाऽ-
सत्त्वाऽन्वाधितत्वाऽसत्प्रतिपक्षितत्वानीति ।

दी०— पक्षलक्षणमाह— सन्दिग्धेति । ननु श्रवणानन्तरभावि-
मननस्थले श्रव्याप्तिः, तत्र वेदवाक्यैरात्मनो निश्चितत्वेन सन्देहा-
भावात् । किञ्च प्रत्यक्षेऽपि बन्धौ यत्रेच्छयाऽनुमितिः, तत्राव्याप्ति-
रिति चेत्, न, उक्तपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात् ।

गो०— सिषा धयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभाव एव पक्षता इति नवीनाः ।
एवं च धनगर्जनस्थले नानुमित्यनुपपत्तिः सिद्धयभावरूपपक्षतासत्त्वादिति
नवीनमतं सिद्धान्तयितुमाक्षिपति । नन्वित्यादिना श्रवणानन्तरेति ।
आत्मविशेष्यकेतरभेदप्रकारकशाब्दबोधानन्तरजायमानाऽऽसम्पक्षकेतरभेदानुमि-

तिस्थले इत्यर्थः । अद्यासिसुपपादयति । तत्रेति । आत्मनीत्यर्थः । अस्य सन्देहाभावादित्यनेनाऽन्वयः । सन्देहाभावे हेतुमाह । वेदवाक्यैरिति । अशरीरं वावसन्तमित्यादिवेदवाक्यैरित्यर्थः । निश्चितत्वे चेति । देहेन्द्रियादिभिन्नत्वप्रकारतानिरूपितनिश्चर्यायविशेष्यताश्रयत्वेनेत्यर्थः । सन्देहाभावादिति । देहेन्द्रियभिन्नत्वप्रकारतानिरूपितसंशर्यायविशेष्यत्वाभावादित्यर्थः । प्रथमस्थलेप्यव्यासिमाह । किंचेति । प्रत्यक्षेऽपि बन्हाविति । निश्चितेऽपि बन्हावित्यर्थः । यत्र । पर्वतादौ । इच्छया । बन्धनुमितिर्जायतामितीच्छया । अव्याप्तिरिति । तथा च पर्वतादौ बन्धिनिश्चयकाले साध्यसन्देहरूपपक्षताविरहादव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । धूमेन निश्चतेऽपि बन्हा आलोकेन बन्धनुमितिर्जायतामितीच्छया बन्धनुमितावपि व्यभिचारो बोध्यः । एतेन केवलसिद्धयभावस्य पक्षतात्वेऽपि उक्तव्यभिचारस्तदवस्थ एवेति सूचितम् । उक्तपक्षताश्रयत्वस्येति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्येत्यर्थः । लक्षणत्वादिति । तथा च नोक्तव्यभिचार इति भावः । न च सिषाधयिषामात्रमेवपक्षताऽस्त्विति वाच्यम् । घनगर्जनेन मेघानुमितिस्थलेव्यभिचारतादवस्थ्यात् न च फलबलाद् गगने मेघानुमितिर्जायतामितीच्छाकल्पनेन न व्यभिचार इति वाच्यम् । हस्तिघोटकवत्त्वादिना “मदीयशत्रुः सम्पन्नः” इत्याकारकानुमितिस्थले व्यभिचारतादवस्थ्यात् । शत्रुविशेष्यकसंपन्नत्वप्रकारकानुमितीच्छायाः कल्पयितुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । अनुमितौ सिषाधयिषा उत्तेजिका भवति । उत्तेजकर्त्तव्यं च प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्यजनकत्वम् । सिद्धिश्रानुमितौ प्रतिबन्धिका भवति । प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणाभूताभावप्रतियोगित्वम् । प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे कारणतया कारणाभूतो योऽभावः सिद्धयभावः तत्प्रतियोगित्वं सिद्धावस्थ्येवेति । सिद्धिश्च साध्यनिश्चयः । प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावश्च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यनानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितिं प्रति प्रकृतपक्षता-

वच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । यथा पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । यथा साध्यप्रकारिकासिद्धिः अनुमितिविरोधिनी सा च पर्वतोवह्निमान् इत्याकारिका तथैव पर्वते वह्निः इत्याकारिका साध्यविशेष्यिका सिद्धिरपि अनुमितिप्रतिबन्धिका । इयाँस्तु विशेषः पर्वतोवह्निमान् इत्याकारकः साध्यप्रकारकनिश्चयः, साध्यप्रकारकानुमितौ “पर्वतोवह्निमान् इत्याकारिकायाम्” विरोधी, प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्तूक्तएव । साध्यविशेष्यिकासिद्धिस्तु साध्यविशेष्यकानुमितौ प्रतिबन्धिका तत्प्रकारश्च वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-“स्वनिष्ठअधिकरणतानिरूपित” आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितिं प्रति वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित “स्वनिष्ठअधिकरणतानिरूपित” आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । तथा च पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिं प्रति पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकसिद्धिः प्रतिबन्धिका । साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रति साध्यविशेष्यकसिद्धिः प्रतिबन्धिकेति । पुनरपि सिद्धिर्द्विविधा । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन च । सामानाधिकरण्येन सिद्धिः अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिश्च पर्वतोवह्निमान् इत्याकारिकैव । किन्तु यत्र प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसंयोगः सा सिद्धिः सामानाधिकरण्येनेत्युच्यते । यत्र पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगः प्रकारतावच्छेदकतया भासते सा सिद्धिः पर्वतत्वावच्छेदेनेत्युच्यते । एवं अनुमितेर्द्वैविध्यं बोध्यम् । तत्रापि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन सिद्धिः प्रतिबन्धिका । सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सिद्धिद्वयं प्रतिबन्धकम् । प्रतिबन्धकाभावविधया सिद्धयभावोऽनुमितौ कारणम् तत्रापि सिद्धौ सिषाधायिषाविरह-

विशिष्टत्वं विशेषणायम् । सिधाधयिषा च पर्वते बन्धनुमितिर्मे जायताम्
इत्याद्याकारिका । तथा च सिधाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं सिद्धौ सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन विशेषणम्, सिद्धिश्च विशेष्या । विशिष्टाभावोऽनुमितौ कारणम्
विशिष्टाभावः विशेष्याभावप्रयुक्तो विशेषणाऽभावप्रयुक्तः उभयाभावप्रयुक्तश्च-
यत्र न सिद्धिः नापि सिधाधयिषा परामर्शमात्रादेवानुमितिः तत्र विशेष्या-
भावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । यत्र सिद्धिः सिधाधयिषा च अस्ति तत्र
विशेषणानानप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । यत्र तु केवलमुत्तेजकम् तत्र विशिष्टाभावः
उभयाभावप्रयुक्तः यत्र केवला सिद्धिः तत्र न विशिष्टाभावः विशेषणस्य
सिधाधयिषाविरहस्य सिद्धेः चोभयोः सन्त्वान् अतः रक्षतारूपकारणाभावात्
तत्र नानुमिनिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

**निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा तत्रैव महा-
नसम् ।**

न्या०—सपक्षलक्षणमाह निश्चितेति । साध्यप्रकारकनिश्चय-
विशेष्यत्वं सपक्षत्वम् । निश्चयश्च महानसं बन्धिमदित्याकारकः ।

की०—सपक्षलक्षणमाह—निश्चितेति ।

गं०—मूले । निश्चितेति । निश्चितश्चासौ साध्यदांश्चेति निश्चितसा-
ध्यवान् । साध्यवत्त्वेन निश्चीयमानत्वम् । फलितार्थमाह । साध्य-
प्रकारकेति । तथा च विशेष्यतासंबन्धेन साध्यप्रकारकनिश्चयवत्त्वं सपक्ष-
त्वमिति यावत् । लक्ष्यं दर्शयति । यथेति । तत्रैव महानसमिति । तत्र
महानसमेवेति योजना । तत्र । धूमवत्त्वे हेतौ । तथा च धूमरूपहेत्वधि-
करणमहानसमेवेत्यर्थः । एतेन हेतोः सपक्षसत्वमाविष्कृतम् ।

**निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव
महाहृदः ।**

न्या०—विपक्षलक्षणमाह—निश्चितसाध्याभावेति । साध्य-
भावप्रकारनिश्चयविशेष्यत्वं विपक्षत्वम् । निश्चयश्च हृदो वन्ध्यभाव-
वान् इत्याकारकः ।

दी०—विपक्षलक्षणमाह—निश्चितेति ।

गं०—अत्रापि निश्चितश्चासौ साध्याभाववांश्चेति विग्रहः । साध्या-
भाववाचनेन निश्चीयमानत्वं तदर्थः । विशेष्यतासंबन्धेन साध्याभावप्रकारक-
निश्चयवन्वमिति यावत् । लक्ष्यमाह । यथेति । तत्रैव महाहृद् इति । तत्र
महाहृद् एवेति योजना । तत्र धूमवत्त्वे हेतौ । तथा च धूमवत्त्वरूपहेत्वन्-
धिकरणं महाहृद् एवेत्यर्थः । एतेन हेतोर्विपक्षाऽसत्त्वमाविष्कृतम् ।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धिवाधिताः प-
श्च हेत्वाभासाः ।

न्या०—एवं सद्धेतून्निरूप्य हेत्वाभासान्निरूपयति । सव्यभि-
चारेति । हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः, दुष्टहेतव इत्यर्थः ।
दोषाश्च व्यभिचारविरोधसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धिवाधाः । एतद्विशिष्टाः
हेतवो दुष्टहेतव इत्यर्थः । यद्विषयकत्वेनज्ञानस्याऽनुमितितत्करणा-
न्यतरविरोधित्वं तत्त्वं दोषसामान्यलक्षणम् । हेतौ दोषज्ञाने सति
अनुमितिप्रतिबन्धो जायते, व्याप्तिप्रतिबन्धो वा । अतो वादिनिप्र-
हाय वादिनोद्भाविते हेतौ दोषोद्भावनार्थं दुष्टहेतुनिरूपणमित्यर्थः ।
पर्वतो वन्धिमान् प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वहेतौ साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वव्यभिचारे ज्ञाते वन्ध्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—एवं सद्धेतून् निरूप्य असद्धेतून् निरूपयितुं विभजते ।
सव्यभिचारेति ।

गं०—एवं प्रकारेण ग्रन्थेनेति यावत् । सद्धेतूनात् । ध्यासिपक्ष-
 धर्मताविशिष्टहेतूनिव्यर्थः । द्विर्नायार्थो विषयिन्वम् । तस्य निपूर्वकरूपध-
 र्थिकदेशे ज्ञानेऽन्वयः । धान्वर्थश्च ज्ञानानुकूलोऽध्यापारः । न्यप्रत्ययार्थो
 संसकारान्वम् । तस्याऽग्रिमनिरूपणेऽन्वयः । हेत्वाभासानिन्यत्र द्विर्नायार्थो
 विषयिन्वम्, तस्य निरूपणकदेशे ज्ञानेऽन्वयः । कृतिश्चाऽऽध्यायार्थः । तथा
 च सद्धेतुनिरूपणध्वंसकारान्वहेत्वाभासविषयकनिरूपणानुकूलकृतिमान् सृष्ट-
 कार इति बोधः । दीपिकायां निरूपयितुमिति । इच्छाप्रयोज्यत्वं तुमुन्प्र-
 थयार्थः । तादृशनिरूपणेच्छाप्रयोज्यविभागानुकूलकृतिमानिति बोधः ।
 दुष्टहेतव इत्यर्थ इति । एवं हेतोरभासा इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदं
 हेतुनिष्ठदोषपरम् । दोषत्वं दुष्टत्वमिति दुष्टहेतुलक्षणं स्फुटमेवेति तदुपेक्ष्य
 तदघटकं दोषमेव लक्षयति । यद्विषयकत्वेनेत्यादिना । यः विषयो
 यस्मिन्निति यद्विषयकं तस्य भावो यद्विषयकत्वम्, तेन । यत्रदेन विषयो
 धर्तव्यः । तत्पदेनाऽपि स एव । तत्रस्य विषये सत्वात्, विषया एव
 दोषाः । विषयाश्च निर्विभक्तिकाः, यथा बन्धभाववद्बुद्धिप्रमेयस्वरूपो दोषः ।
 ज्ञानं च सविभक्तिकम्, यथा बन्धभाववद्बुद्धिप्रमेयत्वमित्याकारकम् ।
 अत्रेदं बोध्यम् । तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्य-
 वत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वम् । यथा घटवत्ताबुद्धिः “घटवद्भूतलमित्या-
 कारिका”तां प्रति घटाभाववत्तानिश्चयस्य “घटाभाववद्भूतलमित्याकारक-
 निश्चयस्य” तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च “घटाभावव्याप्यवद्भूतलमित्या-
 कारकस्य” प्रतिबन्धकत्वम् । प्रतिबन्ध्या बुद्धिर्भवति । प्रतिबन्धतावच्छेदकं
 प्रतिबन्धवृत्तिबुद्धित्वादिकम् । प्रतिबन्धता बुद्धित्वावच्छिन्ना । एवं निश्चयः
 प्रतिबन्धको भवति । निश्चयत्वादिकं “प्रतिबन्धकवृत्तिधर्मः” प्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकं भवति । प्रतिबन्धकता च निश्चयत्वावच्छिन्ना । तथा च तद्धर्म-
 वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धि-
 वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भाववत्तानिश्चयस्य तादृशप्रतियोगिताका भावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रति-

बन्धकत्वम् । लक्षणार्थस्तु यद्विषयकत्वेन दोषविषयकत्वेन । ज्ञानस्य । दोषज्ञानस्य । तत्कारणेति । अनुमितिकारणेत्यर्थः । यथा बन्धभाववद्वृत्ति-प्रमेयत्वविषयकत्वेन ज्ञानस्य बन्धभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वमितिज्ञानस्य बन्धभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वमिति व्याप्तिज्ञानविरोधित्वमस्ति अतो बन्धभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपो दोषो बोध्यः ।

यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वम्,^१ तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः । ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम्, तस्याऽपि यद्विषयकत्वेऽन्वयः । यद्विषयकत्वं च यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयित्वम्, विरोधिपदार्थस्याऽवच्छेदकत्वेऽन्वयः । तथा च ज्ञाननिष्ठायद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयिता प्रकृतानुमितितत्कारणान्यतरनिष्ठप्रतिबन्धितानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तद्रूपवत्त्वं लक्षणम् इदो बन्धमान् धूमादित्यत्र बन्धभाववद्ब्रह्मे लक्षणसमन्वयः । तथा हि बन्धभाववान् इद इत्याकारकज्ञाननिष्ठा या बन्धभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयिता सा इदो बन्धमानित्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका भवति तद्रूपवत्त्वस्य बन्धभाववद्ब्रह्मे सत्त्वात् । ज्ञानपदं अनाहार्याऽप्रामाण्यज्ञानानास्कादितनिश्चयपरम् । तेन आहार्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कादितज्ञानसंशयानादाय नासंभवः । बाधसत्प्रतिपक्षाऽसाधारणादिषु अव्याप्तिवारणायानुमितीति । व्यभिचारादावव्याप्तिवारणाय तत्कारणेति । हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजनमाह । निग्रहायेति । पराजयायेत्यर्थः । स्वस्य विजयायेति यावत् । विजयश्च पराहंकारखण्डनम् । अहमुत्कृष्ट इति ज्ञानं वा । इदमुपलक्षणम् । तत्त्वनिर्णयायेत्यपि बोध्यम् ।

दी०—अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम् ।

गं०—अनुमितीति अनुमितेः प्रतिबन्धकं अनुमितिप्रतिबन्धकम् ।

टि० १ तच्च स्वव्यापकतत्त्वम्, तथाचाऽनाहार्याऽप्रामाण्यज्ञानानास्कादितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्याप्तिका प्रकृतानुमितित्व व्यापकप्रतिबन्धितानिरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वं समुदितार्थः ।

अनुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकनात्रदिस्यर्थः । अनुमितिपदं च
 वक्षः साध्यवान् साध्यवशात्प्यहेतुमांशेऽप्याकारकसमूहालंबनानुमितिपरम् ।
 बाधादिसंग्रहाय साध्यवानिति । व्यभिचारादिसंग्रहाय साध्यव्याप्यहेतुमा-
 निति अनुमितिप्रतिबन्धकं च तद्यथार्थज्ञानं चेति अनुमितिप्रतिबन्धकयथा-
 र्थज्ञानम् । तस्य विषयः ! तस्य भावस्तत्रमिति ! एवं च हृदो बन्दिमानित्यत्र
 बन्धभाववद् हृदे लक्ष्यगममन्वयः तथा हि । अनुमितिः-हृदो बन्दिमान्
 बन्दिव्याप्यधृमवांशेति समूहालंबनरूपा-तत्प्रतिबन्धकं यद् यथार्थज्ञानं
 बन्धभाववान् हृद् इत्याकारकं तद्विषयत्वस्य बन्धभाववद् हृदे सत्त्वादिति । एवं
 धृमवान् बन्दिमित्यत्र धृमाभाववद् वृत्तिवन्धिरूपव्यभिचारेऽपि । तथा हि ।
 अनुमितिः-पर्वनो धृमवान् धृमव्याप्यवन्दिमांशेति समूहालंबनात्मिका ।
 न प्रतिबन्धकं यद् यथार्थज्ञानं धृमाभाववद् वृत्तिवन्धिरित्याकारकं ज्ञानं “व्यभि-
 चारनिश्चयस्य व्याप्तिज्ञानांशे प्रतिबन्धकत्वान्” तद्विषयत्वस्य धृमाभाववद्-
 वृत्तिवन्धिरूपव्यभिचारे सत्त्वादिति । पर्वनो बन्दिमान् धृमादित्यत्र बन्धभावेऽ-
 निव्याप्तिः पर्यन्तां बन्दिमानित्यनुमितिप्रतिबन्धकं यत्पर्वनो बन्धभाववानित्या-
 कारकं भ्रमात्मकं ज्ञानं तद्विषयत्वस्य बन्धभावे सत्त्वान् । अतो यथार्थेति ।
 यथार्थपदोपादाने तु पर्वतो बन्धभाववानिति ज्ञानस्य यथार्थत्वाभावात्प्रति-
 व्याप्तिः । तथा च प्रकृतवक्षणावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यता-
 वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनी अथ च
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकार-
 ताशालिनी या अनुमितिः तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रति-
 बन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं समुद्दिनार्थं इत्यन्यत्र विस्तरः ।

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः साधा-

टि० १ न च तथापि अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थविषयत्वमित्येवोच्यतां किं
 ज्ञानपदेनेति वाच्यम् । पर्वनो बन्दिमानित्यत्र कामिनोज्ञानेऽतिव्याप्तेः । कामिनोजि-
 ज्ञानायाः कामिनाज्ञानान्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकतया तद्विषयत्वस्य कामिनोज्ञाने सत्त्वादिति ।

रणाऽसाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र साध्याभाव-
वद्बृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा पर्वतोऽग्निमान्
प्रमेयत्वात् इति । प्रमेयत्वस्य बन्धभाववति हृदे
विद्यमानत्वात् ।

न्या०—सव्यभिचारं विभज्य दर्शयति साधारणेति । साधार-
णाद्यन्यतमत्वं सव्यभिचारसामान्यलक्षणम् । साधारणत्वं साध्या-
भाववद्बृत्तित्वम् । बन्धमान् प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वहेतौ बन्धभाव-
वद्बृत्तित्वरूपव्यभिचारे ज्ञाते बन्धभाववद्बृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—सव्यभिचारं विभजते स त्रिविध इति । साधारणं
लक्षयति तत्रेति । उदाहरति यथेति ।

गं०—मूले । अनैकान्तिक इति । एकान्ते साध्यवत्येव वर्तते इति
ऐकान्तिकः । न ऐकान्तिकः अनैकान्तिकः । साध्याभाववद्बृत्तिरिति यावत् ।
तत्र । साधारणाऽसाधारणानुपसंहारिषु मध्ये । साध्याभाववद्बृत्ति-
रिति । साध्यस्याऽभावः साध्याभावः साध्याभावो यत्रास्तीति साध्याभाववान्,
साध्याभाववतो बृत्तिर्यस्येति साध्याभाववद्बृत्ती तस्य भावः साध्याभाववद्-
बृत्तित्वम् यथा पर्वतो बन्धमान् प्रमेयत्वादित्यत्र साध्यो बन्धः साध्याभावो
बन्धभावः तदधिकरणं हृदः तन्निरूपितबृत्तित्वं प्रमेयत्वे इति लक्षणसमन्वयः ।
तथा च प्रमेयत्वं बन्धभाववद्बृत्तीति निश्चयः प्रमेयत्वं बन्धभाववद्बृत्तीति
व्याप्तिबद्धौ प्रतिबन्धकः एवं साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमपि व्यभिचारः । एवं च बन्धित्वं प्रमेयत्ववन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकमिति व्यभिचारनिश्चयः बन्धित्वं प्रमेयत्ववन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकमिति “सिद्धान्तव्याप्तिघटक” व्यापकताबद्धौ विरोधीति ।

यद्यपि साध्यवदवृत्तिर्वे सति साध्याभाववदवृत्तिवमेव व्यभिचारे वाच्यः । अन्यथा विरुद्धेऽतिव्याप्तिः स्यात्, तथापि सन्तद्वदनुपादेयमेव, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि क्षान्त्यभावात्, उपधेयसंकरेऽपि उपाधेरसांकर्यात्, दूषकनाबीजस्य पार्थक्याच्चेति ध्येयम् । मूले । विद्यमानत्वादिभ्यनन्तरं साधारणानैकान्तिकत्वं तस्येति पूरणीयम् ।

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति ।

न्या०—असाधारण इति सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वम् । साध्यवदवृत्तित्वं च साध्यासामानाधिकरण्यम् । हेतौ साध्यासामानाधिकरण्ये निश्चिते साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—असाधारणं लक्षयति—सर्वेति ।

गं०—असाधारणं लक्षयतीति । सपक्षाश्च विपक्षाश्चेति सपक्षविपक्षाः । सर्वे च ते सपक्षविपक्षाश्चेति सर्वसपक्षविपक्षाः “सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्, विपक्षश्च निश्चितसाध्याभाववान्” तेभ्यो व्यावृत्तः “तदवृत्तिः” इति । तथा च सर्वनिश्चितसाध्यवदवृत्तिवे सति सर्वनिश्चितसाध्याभाववदवृत्तित्वे सति पक्षवृत्तित्वमसाधारणस्य लक्षणम् । वहिमान् धूमादित्यत्र धूमहेतोः सर्वविपक्षव्यावृत्तत्वेनाऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । तत्रापि सर्वपदं तत्रैव धूमहेतावतिव्याप्तिवारणाय, धूमहेतोः अयोगोलकादिरूपयत्किंचित्सपक्षव्यावृत्तत्वान् । सर्वपदात्सपक्षनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावलाभः । पर्वतो वहिमान् पर्वतहृदान्यतरत्वादित्यादौ तादृशान्यतरत्वे “साधारणव्यभिचारिणि” अतिव्याप्तिः, तादृशहेतोः सपक्षव्या-

वृत्तन्वादतो द्वितीयसत्यन्तम् । तादृशहेतोरपि कासाररूपयत्किंचिद्विपक्षव्या-
 धृत्त्वादातिव्याप्तिवारणाय सर्वपदम् । विपक्षवृत्तित्वमामान्याभावनिवेश-
 लाभार्थम् । अवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । लक्ष्यं
 दर्शयति । यथेति । अत्र शब्दः पक्षः । नित्यत्वं साध्यम् । शब्दत्वं हेतुः ।
 अत्र सपक्षाः आकाशादयो नित्याः । विपक्षाः अनित्याः घटादयः तदुभय-
 व्यावृत्तं शब्दत्वम् , पक्षमात्रवृत्तिं चेत्याह । शब्दत्वं हीति । अत्र प्रथम-
 सत्यन्तदले निश्चिन्तत्वं न देयम् , एवं द्वितीयसत्यन्तमपि न देयम् , दूषक-
 तायामनुपयोगात् । एवं च साध्यवदवृत्तित्वमेवाऽशिष्टमित्याह । साध्यवद-
 वृत्तित्वं चेति । अयं हेतुः साध्यसामानाधिकरण्याभाववानिति निश्चयस्य
 व्याप्तिवदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने विरोधित्वमिति ।

**अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा
 सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वात्
 दृष्टान्तो नास्ति ।**

न्या०—अनुपसंहारिणं लक्षयति अन्वयेति । उभयत्र दृष्टान्ता-
 भावादन्यव्याप्तिज्ञानव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानोभयसामग्री नास्तीत्यर्थः ।
 सर्वस्यैव पक्षत्वात् पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः । वस्तुतस्तु
 अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वमेवानुपसंहारित्वम् इति बोध्यम् ।

दी०—अनुपसंहारिणो लक्षणमाह । अन्वयेति ।

गं०—मूले । अन्वयेति । अन्वयदृष्टान्तरहितत्वे सति व्यतिरेकदृष्टा-
 न्तरहितत्वमनुपसंहारिणो लक्षणम् । अन्वयः । अन्वयव्याप्तिः । व्यतिरेकः
 व्यतिरेकव्याप्तिः । तथा चाऽन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तरहितो यो
 हेतुः सोऽनुपसंहारीत्यर्थः । केवलान्वयिनि सद्देतौ अतिव्याप्तिवारणाय-
 न्वयदृष्टान्तरहितत्वोपादानम् । केवलव्यतिरेकिणि अतिव्याप्तिवारणाय
 विशेष्यदलम् । उदाहरति । यथेति । अत्र सर्वं पक्षः अनित्यत्वं साध्यम् ।

प्रमेयत्वं हेतुः । नह्यन्यत्राऽन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तसंभव इत्याह
 अत्रेति । प्रमेयत्वलिङ्गकानुमाने इत्यर्थः । सर्वस्यापीति । अपि एवकारार्थे
 सर्वस्यैव पक्षत्वादित्यर्थः । साध्यवन्नेन सन्दिह्यमानत्वादिति यावत् ।
 दृष्टान्तोनास्तीति । पक्षान्तिरिक्तस्य दृष्टान्तत्वादिति भावः सर्वत्र साध्य-
 सन्देहे क्वाप्यन्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयाऽसंभवेन व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धक-
 नैवेतस्य फलम् । इदं तु प्राचीनमतम् । सहचाराऽग्रहः सहचारनिश्चये
 एव साक्षाद्विरोधो, नाप्यनुमिनां तत्कारणे वा परंपरया व्याप्तिज्ञानविरोधिचे-
 अपि साक्षाद्विरोधिनः एव हेत्वाभासत्वान् । एवं च नोक्ताऽनुपसंहारित्वस्य
 हेत्वाभासत्वं संभव इति प्राचीनमते दोषमनुसन्धाय नव्यमतेनाऽह ।
 चस्तुतस्त्विति । तथा च साध्यमत्यन्ताभावाऽप्रतियोगीति निश्चयः
 व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धक इति भावः ।

**साध्याभावव्याप्तौ हेतुर्विरुद्धः ॥ यथा शब्दो
 नित्यः कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेना-
 ऽनित्यत्वेन व्याप्तम् ।**

न्या०—विरुद्धं लक्षयति साध्याभावव्याप्त इति । साध्याभाव-
 व्याप्तिः साध्याभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिः साध्यव्यापकीभूताभाव-
 प्रतियोगित्वम् । तथा च पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यहेतुप्रकारक-
 ज्ञानान् । पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—विरुद्धं लक्षयति । साध्येति ।

गं०—मूले साध्याभावेति । साध्यस्याऽभावः साध्याभावः । प्रति-
 योगित्वं षष्ठ्यर्थः । साध्यप्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः । तेन व्याप्तः व्याप्तः
 व्याप्तिमान् । व्यतिरेकव्याप्तिमानिति यावत् । साध्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिः
 साध्याभावघटिता, यथा बन्धुभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं बन्धेर्व्यति-
 रेकव्याप्तिः । अत्र तु साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिः साध्याभावघटिता ।

साध्याभावाभावश्च साध्यरूपतया साध्यघटितेति यावत् । तामेवाह साध्यव्यापकीभूतेति । यत्र यत्र साध्याभावाभावः तत्र तत्र हेत्वभावः इति व्यतिरेकसहचारो बोध्यः । व्यापकस्याभावो व्याप्यो भवति, व्याप्यस्याभावो व्यापको भवतीति नियमः । व्यापकश्चात्र हेत्वभावः तदभावो हेतुव्याप्यः, व्याप्यश्च साध्याभावाभावः, साध्यम्, तदभावः “साध्याभावः” व्यापकः । तथा च साध्याभावव्याप्तौ हेतुरिति लक्षणं संपन्नम् । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । उदाहरति । यथेति । अत्र शब्दः पक्षः । नित्यत्वं साध्यम् । कृतकत्वं हेतुः । “कृतकत्वं च कार्यत्वम् ।” यत्र यत्र नित्यत्वं तत्र तत्र कृतकत्वाभाव इति सहचारबलेन साध्यीभूतनित्यत्वव्यापकीभूतो योऽभावः कृतकत्वाभावः तत्प्रतियोगित्वं कृतकत्वे इति लक्षणसमन्वयः । अत्र नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिकृतकत्वरूपो विरोधो दोषः । तद्ज्ञानं “नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिकृतकत्वं इत्याकारकं” कृतकत्वमान् शब्द इति पक्षधर्मताज्ञानसहकारेण शब्दो नित्य इत्याकारकानुमितिविरोधि, तादृशज्ञानस्य साध्याभावानुमितेः कारणत्वात् । विरोधित्वमुपपादयति । तथा चेति । साध्याभावव्याप्येति । साध्याभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिमदित्यर्थः । तथा च साध्याभावाभाव “साध्य” व्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुप्रकारकज्ञानादित्यर्थः । शब्दो नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिकृतकत्ववानिति ज्ञानादिति यावत् । पक्षविशेष्यकेति । शब्दो नित्यः, इत्याकारकानुमितिप्रतिबन्धः फलमित्यर्थः ।

न्या०—एवं सत्प्रतिपक्षेऽपि । विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोर्विशेषस्तु विरुद्धहेतोरेकत्वेन सत्प्रतिपक्षहेतोर्द्वित्वेन च ज्ञातव्यः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू, विरुद्धे एको हेतुरिति यावत् । साध्याभावमाधकहेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यसामर्थ्यसूचनमपि ।

गं०—एवं सत्प्रतिपक्षेऽपीति । यथा विरोधनिश्चयस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम्, तथा साध्याभाव-

व्याप्यहेतुमान् पक्षः इत्याकारकसत्प्रतिपक्षनिश्चयस्याऽपि साध्याभावाऽनु-
मितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धः फलमिति भावः । ननु तर्हि
कथमनयोर्भेद इत्यत आह । विशेषस्त्विति । तथा च हेतुभेदे सत्प्रति-
पक्षः । हेत्वैक्ये विरोध इति भावः । भेदकान्तरमपि दर्शयति । साध्या-
भावेति । तथा च सत्प्रतिपक्षे द्वितीयो हेतुः साध्याभावसाधकः ।
विरुद्धस्थले तु वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव साध्यसाधकत्वभ्रम
इत्यसामर्थ्यमूचकत्वम् । तथाचाऽसामर्थ्यसूचकत्वमेव भेदसाधकमिति भावः ।

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स
सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्द-
त्ववन् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति ।

दा०— सत्प्रतिपक्षं लक्षयति यस्येति ।

गं०— सन् विद्यमानः प्रतिपक्षः “प्रकृतसाध्याभावसाधकीभूतोऽन्यो-
हेतुः” यस्येति व्युत्पत्त्या लभ्यमेवार्थं स्पष्टीकरोति । मूले । यस्येति । यत्पदं
प्रकृतपक्षपरम् । संबन्धित्वं पण्ड्यर्थः । तस्य साध्येऽन्वयः । तथा च प्रकृत-
पक्षसंबन्धि यत्साध्यं तदभावव्याप्यहेत्वन्तरस्य ज्ञानं प्रकृतपक्षेऽस्ति सः
सत्प्रतिपक्ष इति । तथा च साध्याभावव्याप्यहेतुमान् पक्षः इति निश्चयः
पक्षः साध्यवानित्यनुमितिर्विरोधी । सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यहेतु-
मत्पक्षरूप एव । उदाहरति । यथेति । अत्र शब्दः पक्षः नित्यत्वं साध्यम् ।
श्रावणत्वं हेतुः । श्रावणत्वं च श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वम् । नित्यत्वव्या-
प्यश्रावणत्ववान् शब्द इति परामर्श एव सत्प्रतिपक्षनिश्चयः । तद्विषयीभूतो
नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्ववच्छब्दरूपः सत्प्रतिपक्षः । एतन्निश्चयश्च शब्दोऽनित्य
इत्यनुमितौ विरोधी । द्वितीये शब्दः पक्षः । अनित्यत्वं साध्यम् । कार्यत्वं
हेतुः, अनित्यत्वव्याप्यकार्यत्ववान् शब्द इति परामर्शः, स एव सत्प्रतिपक्ष-
निश्चयः । तद्विषययीभूतोऽनित्यत्वव्याप्यकार्यत्ववच्छब्दरूपः सत्प्रतिपक्षः ।

एतन्निश्चयश्च शब्दो नित्य इत्यनुमितौ विरोधी । एवंपरस्पराऽभावव्याप्य-
वत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्या-
भावव्याप्यहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चय-
कालीनप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
ताशालिनिश्चयविषय इति फलितम् । सत्प्रतिपक्षश्चाऽनित्यदोषः । विरोधि-
परामर्शकाले सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षितत्वादिति ध्येयम् । केचित्तु विरोधि-
परामर्शकालेऽपि जलादिहेतौरेव सत्प्रतिपक्षितत्वम्, न तु धूमादिहेतोरिति
सत्प्रतिपक्षदोषो नित्य ए, अन्यथा वाधस्याऽप्यनित्यदोषत्वापत्तेरिति वदन्ति ।

असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो
व्याप्यत्वासिद्धश्चेति । आश्रयासिद्धो यथा गगनार-
विन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोज्जारविन्दवत् इति ।
अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ।

न्या०—आश्रयासिद्ध इति । आश्रयासिद्धिर्नामपक्षे पक्षता-
वच्छेदकविरहः । यथेति । अत्रारविन्दे गगनीयत्वाभावे निश्चिते
गगनीयत्वविशिष्टारविन्दे सौरभानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—आश्रयासिद्धमुदाहरति—गगनेति ।

गं०—आश्रयासिद्ध्याग्रन्यतमत्वमसिद्धिसामान्यलक्षणम् । असिद्ध-
भेदमाह त्रिविध इति । पक्षे पक्षतावच्छेदकविरह इति । पक्षता-
वच्छेदकाभाववत्पक्षत्वं वा आश्रयासिद्धिः । अत्र गगनारविन्दं पक्षः ।
सुरभिवं साध्यम् । अरविन्दत्वं हेतुः । गगनीयत्वं पक्षतावच्छेदकम् ।
गगनीयत्वाभाववदरविन्दरूपाऽऽश्रयासिद्धिः । तन्निश्चयः “गगनीयत्वाभाव-
वदरविन्दमित्याकारकः” गगनारविन्दमिति पक्षज्ञाने विरोधी । तथा च
पक्षघटिततया अनुमितौ परामर्शं च प्रतिबन्धक इति ध्येयम् । स च
नास्त्येवेति । अरविन्दस्य गगनीयत्वं नास्त्येत्यर्थः ।

स्वरूपासिद्धो यथा शब्दोऽनित्वश्चाक्षुषत्वात्
रूपवदिति । अत्र चाक्षुषत्वं पक्षे नास्ति शब्दस्य
श्रावणत्वान् ।

न्या०—स्वरूपासिद्ध इति । स्वरूपासिद्धिर्नाम पक्षे हेत्व-
भावः । तथा च हेत्वभावविशिष्टपक्षज्ञानान् पक्षविशेष्यकहेतुप्रका-
रकपरामर्शानुपपत्त्या परामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—स्वरूपासिद्धमुदाहरति—शब्द इति ।

गं०—स्वरूपं हेतुः । तस्याऽसिद्धिः, तस्याऽभावः तद्वान्^१ हेतुरि-
त्यर्थः । पक्षे हेत्वभाव इति । हेत्वभाववत्पक्षत्वं वा स्वरूपासिद्धिः ।
अत्र शब्दः पक्षः । अनियतं साध्यम् । चाक्षुषत्वं हेतुः । चाक्षुषत्वाभाव-
वच्छब्दरूपा स्वरूपाऽसिद्धिः । एतन्निश्चयः “चाक्षुषत्वाभाववान् शब्द
इत्याकारकः” परामर्शे विरोधी ।

एतस्या एव भेदो भागाऽसिद्धिः । सा च पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्येन हेतोरभावः । यथा शब्दोऽनित्यः संयोगजत्वादिति । अत्र शब्दज-
शब्दे हेतोरभावः । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतोरभाव
इति विशेषः ।

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्याप-
कत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । साध्यसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापक-
त्वम् । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध-
नाव्यापकत्वम् । यथा पर्वतो धूमवान् बन्धिमत्वात्,
हृत्यत्रार्द्रेऽन्धनसंयोग उपाधिः । तथाहि । यत्र धूम-

टि०—१ तद्वत्ता च हेतौ स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसंबन्धेन ।

सत्राद्र्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वम् । यत्र
वन्निहसत्राद्र्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आद्र्द्रे-
न्धनाभावात् इति साधनाव्यापकत्वम् । एवं साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादाद्र्द्रेन्धनसंयोग
उपाधिः । सोपाधिकत्वाद् वन्निहमत्वं व्याप्यत्वा-
सिद्धम् ।

गं०—व्याप्यत्वस्याऽसिद्धिर्यस्मात्स व्याप्यत्वाऽसिद्धिः, उपाधिरेव ।
उपाधिश्च वरभिचारित्वसंबन्धेन हेतौ वर्तते, तथा चोपाधिमान् हेतुर्व्याप्य-
त्वाऽसिद्ध इत्यर्थः । हेतौ वरभिचारित्वसंबन्धेनोपाधिमत्वम् व्याप्यत्वासि-
द्धस्य लक्षणम् । साध्यव्यापकतां निर्वाक्ति । साध्यसमानाधिकरणेति ।
साध्याधिकरणवृत्तित्यर्थः । “यथा धूमवान् वन्हेरित्यत्र” साध्यो धूमः
साध्याधिकरणं पर्वतादिः तत्र वर्तते योऽत्यन्ताभावः “धूमाधिकरणे आद्र्द्रे-
न्धनसंयोगाभावो गृहीतुं नैव शक्यते धूमे आद्र्द्रेन्धनसंयोगस्य सहकारि-
त्वात् किन्तु” घटाद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वं घटे, अप्रतियोगित्वं आद्र्द्रे-
न्धनसंयोगे, इति आद्र्द्रेन्धनसंयोगस्य साध्यव्यापकत्वम् । साधनाऽव्याप-
कत्वं निर्वाक्ति । साधनेति । यथा तत्रैव साधनं वन्निहः तदधिकरणमयो-
गोलकं तत्र वर्तते योऽत्यन्ताभावः आद्र्द्रेन्धनसंयोगाभावः तत्प्रतियोगित्वस्य
आद्र्द्रेन्धनसंयोगे विद्यमानत्वादाद्र्द्रेन्धनसंयोगस्य साधनाऽव्यापकता । या-
दृशहेतौ उपाधिरस्ति तादृशहेतुमुदाहरति । यथेति । उपाधौसाध्यव्यापक-
नाग्राहकाऽन्वयसहचारं दर्शयति । यत्र धूम इति । उपाधौ साधनव्याप-
कत्वन्तु नास्ति साधनव्यापकताग्राहकसहचाराऽभावात्, इति साधनाऽ-
व्यापकत्वं निर्विवादमेवेति आद्र्द्रेन्धनसंयोगस्योपाधित्वं संप्रतिपन्नमित्याह ।
एवमिति । उपाधिविशिष्टत्वेन वन्निहमत्त्वहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमित्याह ।
सोपाधिकत्वादिति ।

न्या०—व्याप्यत्वासिद्ध इति । प्रकृते धूमव्यापकत्वमार्द्रन्धन-
संयोगे गृहीतं चेद् धूम आदेन्धनसंयोगव्याप्यत्वं गृहीतम् । एवं
वन्हेरव्यापकत्वमार्द्रन्धनसंयोगे गृहीतं चेद् वन्हौ तदव्याप्यत्वं गृहीतम्
तदेव व्यभिचरित्वम् । तथा चांशव्यभिचरित्वं साधने गृहीतं
चेदुपश्रितमार्द्रन्धनसंयोगव्याप्यधूमव्यभिचरित्वं गृहीतमेव अनु-
मानप्रकारश्च पूर्वानुमानहेतुं पक्षीकृत्य वन्हीधूमव्यभिचारी धूमव्या-
पकमार्द्रन्धनसंयोगव्यभिचारित्वान् घट्वादिबन्धो यो यत्साध्यव्यापक-
व्यभिचारी न सर्वोऽपि साध्यव्यभिचारीति बोध्यः एवम्प्रकारेण
प्रकृतानुमानहेतुनूते पक्षे साध्यव्यभिचारोत्थापकतया दूषकत्वमुपाधेः
फलम् । तथा च धूमाभाववद्बृत्तित्वरूपधूमव्यभिचारे गृहीते वन्हौ
धूमाभाववद्बृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

दी०—व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह सोपाधिक इति उपाधे-
र्लक्षणमाह साध्येति ।

गं०—एवमिति । उपाधिः साध्यव्यापको भवति । “व्यापकः
व्यभिचारी भवति, यथा धूमव्यापको वन्हिः धूमव्यभिचारीच” हेतुस्तु
उपाधेरपि व्यापको भवति “व्यभिचारी भवतीति यावत्” हेतुर्यदि उपाधि-
व्यभिचारी स्यात् तदा साध्यव्यभिचारी अपि स्यात् । व्यापकव्यभिचारिणो
व्याप्यव्यभिचाराऽवश्यकत्वात् । तदेवाह । वन्हेरिति । तदव्याप्यत्वम् ।
उपाध्यव्याप्यत्वम् । व्यापकत्वमिति यावत् । तदेव । अव्याप्यत्वमेव ।
गृहीतमेवेति । व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचाराऽवश्यकत्वादिति
भावः । पक्षे वन्हौ । एवं सत्प्रतिपक्षोत्थापनमपि उपाधेः फलम् यथा
अयोगोलकं धूमवद् वन्हेरित्यत्र अयोगोलकं धूमाभाववद् धूमव्यापकाऽऽर्द्र-
न्धनसंयोगाभावादिति ध्येयम् ।

दी०—उपाधिश्चतुर्विधः । केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छि-

असाध्यव्यापकः, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति । आद्य आर्द्रेन्धनसंयोगः । द्वितीयो यथा—
“वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्” इत्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-
प्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्वम् । तृतीयो यथा—प्रागभावो वि-
नाशी जन्यत्वान् इत्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नाऽनित्यत्वव्यापकं भाव-
त्वम् । चतुर्थस्तु ‘अत्यन्ताभावो विनाशी प्रमेयत्वान्’ इत्यत्र जन्य-
त्वावच्छिन्नाऽनित्यत्वव्यापकं भावत्वम् ।

गं०—न्यूनतापरिहाराय उपाधि विभजते । उपाधिश्चतुर्विध इति ।
आद्यः । केवलसाध्यव्यापकः । आर्द्रेन्धनसंयोग इति । धूमवान् वन्हे-
रित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोग इत्यर्थः । धूमत्वमात्रावच्छिन्नस्य व्यापक इत्यर्थः ।
द्वितीयः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक इत्यर्थः । पक्षवृत्ति यत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नसाध्यव्यापक इत्यर्थः । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र
उपाधौ साध्यव्यापकत्वविरहेऽपि पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापक-
त्वमस्त्येवेति नोपाधिभंगप्रसंगः । एतेन उद्भूतरूपवत्वं नोपाधिः, साध्यव्या-
पकत्वविरहात्, साध्यस्य आत्मनि सत्त्वात् तत्रोपाधेरभावादिति पूर्वपक्षः
समाहितः । तृतीयः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । प्रागभावो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्रेति । अत्र भावत्वमुपाधिः । तस्य केवलसाध्यव्यापकत्वाभा-
वात्, जन्यत्वस्य पक्षावृत्तित्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्,
भावत्वे निरुक्तोपाधिद्वयलक्षणं न संभवतीति तृतीयोपाधिलक्षणस्याऽवश्यक-
तेति ध्येयम् । चतुर्थस्तु । उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक एवेत्यर्थः
प्रमेयत्वादिति । अयं हेतुर्जन्यत्वस्योदासीनत्वसंपादनाय भावत्वमिति ।
चतुर्थोपाधिरिति पूर्वणान्वयः । नह्यत्र भावत्वरूपोपाधौ निरुक्तोपाधिलक्षण-
त्रयसंभवः । भावत्वस्य केवलसाध्यव्यापकत्वाभावात्, जन्यत्वस्याऽत्यन्ता-
भावाऽवृत्तित्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्, जन्यत्वस्य प्रकृत-
साधनमित्येव साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावाच्चेति ध्येयम् । इदमुप-

लक्षणम् । क्वचित्साधनव्यापकोऽपि उपाधिः । यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यत्र अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । एवं व्याप्यनवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वं व्याप्यत्वाऽसिद्धेर्लक्षणम्, यथा पर्वतो वह्निमान् नीलधूमदित्यत्र नीलधूमत्वस्य न व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराऽवटितभ्येव व्याप्यतावच्छेदकत्वान्, स्वं "गुरुधर्मो" नीलधूमत्वं तन्समानाधिकरणं अथ च प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकं यद् धर्मान्तरं धूमत्वं तदवटितत्वेन तदवटितत्वाभावान् नीलधूमत्वरूपव्याप्यत्वासिद्धौ लक्षणसमन्वयः ।

एवं साध्याऽप्रसिद्धिः साधनाऽप्रसिद्धी अपि व्याप्यत्वाऽसिद्धावेवाऽन्तर्भूते । तत्र साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याऽप्रसिद्धिः । यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वाभाववान् वह्निरिति निश्चयस्य काञ्चनमयवह्निरिति साध्यज्ञाने विरोधितया साध्यवटितत्वेन अनुमितौ व्याप्तिज्ञाने परामर्शे च विरोधित्वम् ।

हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाऽप्रसिद्धिः यथा पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वाभाववान् धूमः इति निश्चयस्य काञ्चनमयधूमः इति हेतुज्ञाने विरोधितया हेतुवटितत्वेन व्याप्तिज्ञाने परामर्शे च विरोधित्वमिति ।

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः । यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यं, तद्भाव उष्णत्वं स्पर्शनप्रत्यक्षेण गृह्यत इति बाधितत्वम् । व्याख्यातमनुमानम् ।

इति तर्कसंग्रहे अनुमानपरिच्छेदः ।

न्या०—यस्येति । 'यस्य' हेतोः । 'साध्याभावः' साध्यबाधः । प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादि प्रमाणेन । पक्षे निश्चितः स बाधित इत्यर्थः ।

तथा च प्रात्यक्षिकसाध्यबाधनिश्चये जाते साध्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । बाधितसाध्यकत्वाद् बाधितहेतुरित्युच्यते ।

न्यायबोधिण्यामनुमानपरिच्छेदः ।

दी०—बाधितस्य लक्षणमाह । यस्येति ।

गं०—पक्षे साध्यभावः, साध्याभाववत्पक्षो वा बाध इत्यर्थः । यथा हृदो वन्हिमानित्यत्र वन्ध्यभाववद् हृदः, हृदवृत्तिवन्ध्यभावो वा बाधः । हृदो वन्ध्यभाववान्, हृदे वन्ध्यभावः इति निश्चयो वा हृदोवन्हिमानित्यनुमितौ विरोधी । अत्र वन्ध्यभाववद् हृदो बाधः । एतादृशदोषवत्त्वस्य हेतौ सत्वान् हेतुर्बाधित इत्युच्यते । हेतौ दोषवत्त्वं च स्वविषयकज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसंबन्धेन । स्वं वन्ध्यभाववद् हृदादिरूपो दोषः, स्वविषयकं यद्-ज्ञानं वन्ध्यभाववान् हृदो धूमश्चेति समूहालंबनात्मकं ज्ञानम् । तद्विषयीभूतं यद् “हेतुतावच्छेदकं” धूमत्वं तद्वत्त्वं धूमे । तथा च एतादृशसंबन्धेन वन्ध्यभाववद् हृदवान् धूम इति धूमे बाधित्वम् । सर्वत्र दोषवत्त्वमेतादृशसंबन्धेनैव ग्राह्यम् । ज्ञानं च दोष-हेतुविषयकसमूहालंबनरूपं ग्राह्यम् ।

एवमुत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र, मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्र च गन्धाभाववदुत्पत्तिकालावच्छिन्नघटरूपः, कपिसंयोगाभावनमूलावच्छिन्नवृक्षरूपश्च बाधो बोध्य इति ।

अत्र सामानाधिकरण्येनाऽनुमितिं प्रति अवच्छेदावच्छेदेन बाधनिश्चयः प्रतिबन्धकः । अवच्छेदावच्छेदेनाऽनुमितौ तु सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयः, अवच्छेदावच्छेदेन बाधनिश्चयश्चोभयं प्रतिबन्धकमिति ध्येयम् ।

दी०—अत्र बाधस्य ग्राह्यभावनिश्चयत्वेन, सत्प्रतिपक्षस्य विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । इतरेषां परामर्शप्रतिबन्धकत्वम् । तत्रापि साधारणस्याऽन्यभिचाराभाववत्तया, विरुद्धस्य सामानाधिकरण्याभाववत्तया, व्याप्यत्वासिद्धस्य

त्रिशिष्टव्याप्त्यभाववत्तया, असाधारणानुसंहागिणोर्व्याप्तिसंशया-
 धायकत्वेन व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् । आश्रयभिद्वम्बुत्वाभिद्वयो-
 पक्षधर्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् । उपाधिस्तु व्यभिचारज्ञानद्वारा
 व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः । भिद्वमाधनं तु पक्षताविघटकतया आश्र-
 यासिद्धावन्तर्भवतीति प्राञ्चः । निग्रहस्थानान्तरमिति नवीनाः ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः ।

गं० —वाधादिदोषाणां दृपकनावोजं दर्शयति । अत्रेति । दोषपंचक-
 मध्ये इत्यर्थः । वाधस्य । वाधनिश्चयन्य । ग्राह्याभावनिश्चयत्वेनेति ।
 प्राह्यस्य “साध्यस्य” यां भावस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः । साध्याभावविषयक-
 त्वेनेति यावत् अन्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति परेणान्वयः । सत्प्र-
 तिपक्षस्येति । साध्याभावव्याप्यहेतुमान्पक्षः इति निश्चयस्येत्यर्थः ।
 विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेनेति । साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेनेत्यर्थः । तद-
 भावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनेति यावत् । इतरेषाम् । वाधसत्प्रतिपक्षभिन्ना-
 नाम् । तादृशदोषनिश्चयानामिति यावत् । परामर्शप्रतिबन्धकत्वमिति ।
 अत्रापि साक्षादित्यनुपपद्यते । तत्रापि । वाधसत्प्रतिपक्षदोषभिन्नेष्वपि ।
 सिद्धसाधनन्त्विति । अवधारणार्थकस्तु शब्दः । आश्रयासिद्धावित्युत्तरं
 योजनीयः । पक्षताविघटकतया । सिद्धयभावरूपपक्षताविघटकतया ।
 आश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति । आश्रयासिद्धावेवान्तर्भवतीत्यर्थः । नवी-
 ना इति । न्यूनाऽधिक्यसिद्धान्तवत् हेत्वासभिन्नमेव निग्रहस्थानं तदित्यर्थः ।

इति गंगायामनुमानपरिच्छेदः ।

उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
 ज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । तथाहि—
 कश्चिद् गवयपदवाच्यमजानन् कुतश्चिदारण्यक-
 पुरुषाद् “गोसदृशो गवय” इति वाक्यं श्रुत्वा वनं

गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति । तद-
नन्तरम् 'अयं गवयपदवाच्यः' इत्युपमतिरुत्पद्यते ।
इत्युपमानम् ।

इति तर्कसंग्रहे उपमानपरिच्छेदः ।

न्या०—उपमानं लक्षयति—उपमतिकरणमिति । उपमितिं
लक्षयति संज्ञासंज्ञीति । संज्ञा नाम पदम् । संज्ञी अर्थः । तयोः
सम्बन्धः शक्तिः । तथा च पदपदार्थसम्बन्धज्ञानमुपमतिरित्यर्थः ।
उपमानं नामातिदेशवाक्यार्थज्ञानम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं
व्यापारः । उपमितिः, फलम् । गोसदृशो गवय इत्याकारकवाक्याद्
गोसादृश्यावच्छिन्नविशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकं यज्ज्ञानं जायते
तदेव करणम् ।

इति न्यायबोधिण्यामुपमानपरिच्छेदः ।

दी०—उपमानं लक्षयति । उपमितीति ।

इत्युपमानपरिच्छेदः ।

गं०—मूले । उपमतिकरणमिति । उपमितेः करणमुपमतिकर-
णम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । तथा चोपमितिर्निरूपितकरणत्वमुपमानस्य
लक्षणम् । संबन्धज्ञानमिति । शक्तिप्रकारकज्ञानमेवोपमितिर्नित्यर्थः ।
शक्तिश्च वाच्य-वरूपा 'वाचकः पदं भवति, अर्थो वाच्यो भवति वाच्यत्वं
अर्थे निष्ठिति' उपमित्याकारस्तु गवयो गवयपदवाच्य इति । अत्र गवयो
विशेष्यः, गवयपदवाच्यत्वं प्रकारः । तथा च शक्तिप्रकारकज्ञानत्वसत्त्वा-

लक्षगममन्वयः । तत्करणमिति । उपमितिकरणमित्यर्थः । सादृश्य-
 ज्ञानमिति । व्यक्तिविशेष्यकसादृश्यप्रकारकनिश्चय इत्यर्थः । स च भव
 गोसदृश इत्याकारकः । व्यापारश्चात्र भ्रतिदेशवाक्यार्थमृतिः । प्रक्रियः
 दर्शयति तथाहीत्प्रादिना । कश्चिदिति । ग्रामीण इत्यर्थः । गवय-
 पदवाच्यमिति । गवयशब्दार्थमित्यर्थः । अज्ञानमिति । विशेषरूपेण
 ज्ञानशून्य इत्यर्थः । विशेषरूपेण गवयशब्दार्थजिज्ञासया यं कंचनाऽऽरण्य-
 कमुद्दिश्य कंसदशं गवयशब्दार्थं इति प्रश्नान्तरमिति शेषः । कुतश्चिदिति ।
 यस्मान्कस्माच्चिदित्यर्थः । इति वाक्यं श्रुत्वेति । गोसादृश्यावच्छिन्न-
 विशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधानन्तरमित्यर्थः । वाक्यार्थं
 स्मरन्निति । स्मरिष्यन्नित्यर्थः । स्मरणस्य दर्शनोत्तरभाविवाच्यथाश्रुताऽसं-
 गतः । वस्तुतस्तु गोसदृशं पदयन् वाक्यार्थं स्मरतीत्येवपाठः साधुः । पश्य-
 तीति । अयं गोसदृश इति चाक्षुषवान् भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं । प्रत्य
 क्षानन्तरम् । अयं गवयपदवाच्य इति । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानि-
 रूपितगवयपदवाच्यत्वप्रकारताशालिज्ञानमुपमितिः । इदं च प्राचीनमतम् ।
 नवीनमते गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिः । गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
 निरूपितगवयपदवाच्यत्वप्रकारताशालिज्ञानमिति यावत् । प्राचीनमतानु-
 सरणे इदन्त्वावच्छिन्ने शक्तिग्रहेऽपि गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसंगादिति ।
 इदमुपलक्षणम् । वैधर्म्योपमितिमपि स्वीकुर्वन्ति टीकाकृतः । तत्र वैधर्म्य-
 विशिष्टपिण्डदर्शनं करणम् । जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थ-
 स्मरणं व्यापारः । पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् ।

इति गंगायामुपमानपरिच्छेदः ।

आप्तवाक्यं शब्दः आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं
 पदसमूहः । यथा गामानाय शुक्लां दण्डेनेति ।

न्या०—शब्दं लक्षयति । आप्तेति । आप्तोच्चरितत्वे सति

वाक्यत्वं शब्दस्य लक्षणम् । प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । वाक्यत्वमात्रोक्तौ अनाप्तोच्चरितवाक्येऽतिव्याप्तिः, अत आप्तोच्चरित-
त्वनिवेशः । तावन्मात्रोक्तौ जवगङ्गदशादावतिव्याप्तिरतो वाक्यत्वम् ।
आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्वम् । तथा च प्रयोगहेतुभूत-
यथार्थज्ञानजन्यशब्दत्वमिति पर्यवसितोर्थः । वस्तुतस्तु पदज्ञानं करणम्
वृत्तिज्ञानसहकृतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः । वाक्यार्थज्ञानं
शाब्दबोधः फलम् ।

दी०—शब्दं लक्षयति । आप्तेति । वाक्यं लक्षयति । वाक्यमिति ।

गं०—शब्दं लक्षयतीति । शब्दविशेष्यकलक्षणस्वरूपप्रामाण्यप्रका-
रकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले ।
आप्तवाक्यमिति । आप्तस्य वाक्यं आप्तवाक्यम्, संबन्धित्वं षष्ठ्यर्थः ।
संबन्धश्च उच्चरितत्वरूपः । आप्तवाक्यमिति । भावप्रधानो निर्देशः फलि-
तार्थमाह । आप्तोच्चरितत्वे सतीति । शब्द इति लक्ष्यनिर्देशः । शब्दते
व्यज्यते शाब्दबोधविजयीक्रियते अर्थो अनेनेति शाब्दप्रमाकरणं तदर्थः ।
प्रमाणशब्द इति यावत् । ननु आप्तः इष्टजनः तदुच्चरितत्वे सति वाक्यत्व-
रूपैशब्दप्रमाणलक्षणमनुपपन्नम्, इष्टजनोच्चरितवाधितार्थवाक्येऽतिव्याप्ते-
रित्यत आह । आप्तत्वं चेति । प्रयोगहेतुभूतं यद् यथार्थज्ञानं तद्वत्व-
मित्यर्थः । बुबोधयिषया वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वाल्लक्षण-
संगतिः । निष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति । शाब्दबोधे जननीये पदस्याऽऽ-
प्तोच्चरितत्वं नापेक्षणीयम्, शाब्दबोधविलंबस्तु योग्यताज्ञानविलंबादेव, एवं च
वाक्यत्वमेवाऽवशिष्टम्, तदेवाह । वस्तुतस्त्वित्यादिना । पदज्ञानमिति
सावधारणम् तेन ज्ञायमानं पदं न करणमिति सूचितम् । तस्य करणत्वे
मौनिलिखितश्लोकादौ शाब्दबोधानुपपत्तिः स्यात्, तत्र पदाभावादिति ध्येयम् ।
व्यापारमाह । वृत्तिज्ञानसहकृतेति । वृत्तिज्ञानसहकृता या पदज्ञानजन्य-
पदार्थोपस्थितिः सैव व्यापार इत्यर्थः । पदार्थोपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वात्,

पदज्ञानजन्यशाब्दबोधजनकत्वाच्च व्यापारत्वम् । ननु पदार्थोपस्थितेः कथं पदज्ञानजन्यत्वमिति चेद् । पदपदार्थयोः संबन्धो वृत्तिः । वृत्तिरूपसंबन्धस्य संबन्धिनौ पदपदार्थौ । तथा च एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति शंका^१ पदात्मकसंबन्धिनो ज्ञानस्य पदार्थरूपाऽपरसंबन्धुपस्थितिजनकत्वे पदार्थोपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वं सिद्धम् । उपस्थितिश्च स्मृतिः । न च तथापि पदार्थोपस्थितेर्व्यापारत्वमनुपपन्नमेव, तस्याः पदज्ञानजन्यत्वेऽपि पदज्ञानजन्यशाब्दबोधजनकत्वस्य निर्युक्तिकत्वादिति वाच्यम् । अगृहीतशक्तिकालां पारस्राकादि शब्दानां ज्ञानादपि तदर्थविषयकशाब्दबोधापत्तेः पदज्ञानस्य सत्त्वं । अतः पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वमाश्चयकम्, तथा च नोक्तापत्तिः, पदार्थोपस्थितिरूपकारणविरहान् । एवं पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेन व्यापारत्वं सूपादमेवेति ध्येयम् । न च तथापि पदार्थोपस्थितौ वृत्तिज्ञानसहकृतत्वनिवेशनं किमर्थमिति वाच्यम् । यत्र आदौ घटपदज्ञानं ततः समवायेन घटपदाधिकरणतयाऽऽकाशस्य स्मरणं ततः आकाशस्य शाब्दबोधापत्तेः । तन्निवेशे तु आकाशोपस्थितेः “घटपद” वृत्तिज्ञानजन्यत्वाभावाच्च घटपदार्थिनाऽऽकाशोपस्थितिस्थले आकाशविषयकशाब्दबोधापत्तिः । उपस्थितौ पदजन्यत्वस्याऽनिवेशे तु पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । वाक्यार्थज्ञानमिति । वाक्यस्याऽर्थः वाक्यार्थः । पण्ड्यर्थः प्रतिपाद्यत्वम्, वाक्यप्रतिपाद्यार्थ इत्यर्थः । वाक्यार्थस्य ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानम्, विषयित्वं पण्ड्यर्थः । वाक्यार्थविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । शाब्दबोध इति यावत् । स एव फलमित्यर्थः । तथा च पदज्ञानकरणम् । पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः शक्तिज्ञानं सहकारिकारणम् ।

टि० १ तथा च हस्तिनो हस्तिपकस्य संयोगसंबन्धसत्त्वे यथा हस्तिदर्शने हस्तिपकस्मरणं, तथा पदपदार्थयोः संबन्धज्ञानसत्त्वे पदश्रवणोत्तरं अर्थस्मरणमनुभवसिद्धम्, इति वृत्तिरूपसंबन्धज्ञानमिव संबन्धिज्ञानविधया पदज्ञानमपि पदार्थोपस्थितौ कारणमिति भावः ।

शाब्दबोधः फलम् । मूले । वाक्यं पदसमूह इति । साकांक्षपदसमूहत्वं वाक्यस्य लक्षणमित्यर्थः ।

न्या०—वृत्तिर्नाम शक्तिलक्षणान्यतररूपा । शक्तिर्नाम घटादिविशेष्यकघटादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारककेश्वरसंकेतः । ईश्वरसंकेतो नाम ईश्वरेच्छा, सैव शक्तिरित्यर्थः । शक्तिनिरूपकत्वमेवपदे शक्तत्वम् । विषयतासंबन्धेन शक्त्याश्रयत्वम्, अर्थे शक्यत्वम् ।

ण०—“शक्तिलक्षणान्यतरनिष्ठं” वृत्तित्वं च पदप्रतियोगिकाऽर्थानुयोगिकसंबन्धत्वम् । अर्थप्रतियोगिकपदानुयोगिकसंबन्धत्वं वा । सा वृत्तिः शक्तिरूपा, लक्षणारूपा चेति । शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा, लक्षणारूपा । शब्दादित्यत्र पंचम्यर्थो ज्ञानजन्यत्वम् । तस्य बुधधात्वर्थे बोधेऽन्वयः । तस्यप्रत्ययार्थो विषयत्वम् । तथा च एतच्छब्दजन्यबोधविषयतावानयमर्थो भवतु इत्याकारकेच्छायां एतत्पदजन्यबोधविषयत्वं प्रकारः, अर्थो विशेष्यः । अमुमेवाऽर्थमाह । शक्तिर्नामेति । एवं चेश्वरेच्छावत्वमेव तत्पदवाच्यत्वम् । ईश्वरेच्छावत्ता च स्वीयतत्पदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन । एतेन ईश्वरेच्छायाजगन्मात्रविषयकत्वेन घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदीच्छीयविशेष्यतायाः पटेऽपि सत्त्वेन पटे घटपदवाच्यत्वापत्तिः, एवं गंगापदजन्यबोधविषयकप्रकारकभगवदिच्छीयविशेष्यतायास्तीरे सत्त्वेन लक्षणोच्छेदापत्तिश्चेति दूषणद्वयमपास्तम् । ईश्वरेच्छाया ऐक्येपि उक्तसंबन्धेनेश्वरेच्छायास्तत्राभावात्, विशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्नत्वात् । लक्षणास्थले गंगापदजन्यो बोधो भवतु— तीरं च च बोधविषयो भवतु इतीच्छास्वीकारेण गंगापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तत्राऽभावादिति ध्येयम् । शक्तिनिरूपकत्वमिति । निरुक्तविशेष्यतासंबन्धेन पदनिरूपिता शक्तिः अर्थेऽस्ति शक्तिसंबन्धस्य पदं निरूपकम् । आश्रयोऽर्थ इति । अथवा तत्पदविशिष्टत्वमेव तत्पदवाच्यत्वम् । वै० स्वजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेश्वरे-

च्छायाविशेषतासंबन्धेन । एतादृशसंबन्धस्य पदं प्रतियोगि, अर्थोऽनुयो-
र्गानि आधेयः प्रतियोगी । आचारोऽनुयोगीति प्रवादात् । यथा संयोगसंब-
न्धस्य घटः प्रतियोगी, भूतलं चाऽनुयोगीति ।

न्या०—शक्यसंबन्धो लक्षणा । सा द्विविधा । गौणी शुद्धा-
चेति । गौणी नाम सादृश्यविशिष्टे लक्षणा । यथा सिंहो माणवक
इत्यादौ सिंहपदस्य सिंहसादृश्यविशिष्टे लक्षणा । शुद्धा त्रिविधा ।
जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा-जहदजहल्लक्षणा चेति । लक्ष्यतावच्छेदक-
रूपेण लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका जहल्लक्षणा । यथा गंगायां घोष इत्यत्र
गंगापदवान्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे सत्वात्तादृशशक्यसंबन्धरूपलक्ष-
णाज्ञानाद् गंगारदात्तीरोपस्थितिः । लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्य-
शक्योभयबोधप्रयोजिका अजहल्लक्षणा । यथा काकेभ्यो दधिरक्ष्य-
तामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा, लक्ष्यतावच्छेदकं
दध्युपघातकत्वम्, तेन रूपेण दध्युपघातकानां सर्वेषां काकविडाल-
कुक्कुटसारमेयादीनां शक्यलक्ष्याणां बोधात् । जहदजहल्लक्षणा च
जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतां वेदान्तिनां मते । सा च शक्यतावच्छेदक-
परित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधप्रयोजिका । यथा तत्त्वमसीत्यत्र सर्व-
ज्ञत्वकिंचिद्ज्ञत्वपरित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधनात् ।

गं०—शक्यसंबन्धो लक्षणेति । स्वशक्यसंबन्ध इत्यर्थः । स्वं
गंगापदं तच्छक्यः प्रवाहः तत्संबन्धस्तीरे इति गंगापदसंबन्धिवं तीरेऽस्तीति,
एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमितिरीत्या गंगापदात्तीरोपस्थितिः । ततः
तीरविषयकशाब्दबोधः । स च तीरवृत्तिर्घोष इत्याकारकः । लक्षणाज्ञाने तात्प-
र्यानुपपत्तिः कारणम् । तथा च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकलक्षणाकारकज्ञानस्य
तद्धर्मप्रकारकस्मृतिं प्रति कारणत्वम् । यथा तीरत्वावच्छिन्नविशेष्यकं यल्ल-
क्षणाज्ञानं तीरं गंगापदशक्यसंबन्धीत्याकारकं तत्तीरोपस्थितौ कारणम् ।

अत्रापि सर्वविषयकत्वनिर्वाहार्थं ईश्वरेच्छा कल्प्या । सा च गंगापदजन्यो बोधो भवतु, तीरं बोधविषयो भवतु इति समूहालंबनात्मिका । एवं च बोधांशे गंगापदजन्यत्वावगाहितया, तीरांशे च बोधविषयत्वावगाहितया चेश्वरेच्छायाः सर्वविषयकत्वोपपत्तिः । गौणीनामेति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यम्, तदात्मकः शक्यसंबन्धो गौणीत्यर्थः । दध्युपघातकत्वमिति । दधिनाशकत्वमित्यर्थः । काकेभ्य इत्यत्र जन्यत्वं पंचम्यर्थः । व्यापारो नाशानुपत्तिश्च धात्वर्थः । अनुपत्तौ प्रयोज्यतासंबन्धेन व्यापारस्याऽऽवयवः । तथा च दध्युपघातकजन्यनाशोत्पत्तिप्रतियोगिकः त्वत्कृत्कव्यापारप्रयोऽग्रे योऽभावस्तदधिकरणं दधीति बोधः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यस्य । जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतामिति । लक्षणया अस्वीकारे परोक्षचैतन्याऽपरोक्षचैतन्यवाचकयोः “सर्वज्ञत्वकिंचिद्ज्ञत्ववाचकयोश्च” तत्त्वमोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या ऐक्यं न स्यादिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । लक्षितलक्षणाऽप्येको भेदो लक्षणायाः । सा च परंपरासंबन्धरूपा । यथा द्विरेफपदस्य भ्रमरे लक्षणा । अत्र स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपः परंपरासंबन्धः । त्वं द्विरेफपदम्, तद्वाच्यं रेफद्वयम्, तद्वदितं पदं भ्रमरपदम् तद्वाच्यत्वं भ्रमरे इति ।

शक्तं पदम् ।

दी०—पदलक्षणमाह । शक्तमिति ।

गं०—पदलक्षणमाहेति । पदविशेष्यकलक्षणप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकार इति बोधः । मूले शक्तं पदमिति । शक्तत्वं पदस्य लक्षणम् । शक्तत्वं च शक्तिनिरूपकत्वम् । निरूपकतासंबन्धेन शक्तिविशिष्टत्वमिति यावत् ।

इदमत्र वक्तव्यम् । पदं चतुर्विधम् । यौगिक-रूढ-योगरूढ-यौगिक-रूढमेदात् । यत्राऽवयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम् । यथा पाचकादिपदम् । अत्र धात्वर्थः पाकः । प्रत्ययार्थः कर्त्ता । तथा च पाककर्त्ता इति बोधः ।

यत्राऽवयवाशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या बोधः तद्रूढम् । यथा गोपदम् ।
 अवयवार्थविषयकबोधजनकतावच्छेदिका सर्ती रूढार्थबोधजनकतावच्छेदिका
 याऽनुपूर्वी तादृशानुपूर्वीमपदं योगरूढम् । यथा पंकजपदम् । यत्र यौ-
 गिकरूढार्थयोः स्वान्तरेण बोधः तद्यौगिकरूढम् । २थोद्भिदादिपदम् ।
 यौगिकं स्वनिश्रे । यागविशेषे रूढम् ।

**अस्मात्पदाद्यमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः
 शक्तिः ।**

दी० — अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसंबन्धः शक्तिः । सा च पदार्था-
 न्तरमिति मीमांसकाः । तन्निरासार्थमाह । अस्मादिति । डित्यादि-
 पदानामिव घटादिपदानामपि संकेत एव शक्तिः न तु पदार्थान्तर-
 मित्यर्थः ।

गं०—अर्थस्मृत्यनुकूलेति । अर्थस्य स्मृतिः अर्थस्मृतिः । अर्थवि-
 षयकस्मृतिरित्यर्थः । अत्र अर्थेति अव्यावर्तकम्, अर्थाऽविषयकस्मृतेरप्रसिद्धेः ।
 अनुकूलत्वमिह प्रयोजकत्वम्, तच्च कारणतावच्छेदकाऽवृत्त्यन्यथासिद्धिचतुष्ट-
 यशून्यत्वे सति कार्यानियतपूर्ववृत्तित्वम्, कारणतावच्छेदकसाधारणम् ।
 तेन पदार्थापस्थितौ शक्तिज्ञानस्य शक्तिमत्पदज्ञानस्य वा कारणत्वेन शक्ति-
 रूपसंबन्धस्य शाब्दबोधजनकोपस्थितिजनकत्वाभावेऽपि कारणतावच्छेदक-
 त्वरूपाऽनुकूलत्वमक्षतमेवेति । तथा च शाब्दबोधजनकोपस्थित्यनुकूलत्वे
 सति पदपदार्थसंबन्धत्वं शक्तिलक्षणम् कालिकादिसम्बन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय
 स-यन्तम् । पदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । न च लक्षणायामतिव्या-
 प्तिरिति वाच्यम् । लक्षणाभिन्नत्वेनाऽपि विशेषणीयत्वात् । सा च ।
 शक्तिश्च । पदार्थान्तरमिति । न तु ईश्वरेच्छारूपेति यावत् । तन्निरा-
 सार्थमिति । मीमांसकमतनिराकरणाय क्लृप्तपदार्थेष्वन्तर्भावमाहेत्यर्थः ।
 मूले । अस्मात्पदादिति । ईश्वरसंकेतः । ईश्वरेच्छा । न च शक्तेरीश्वरे-

च्छारूपत्वे घटे घटपदशक्तिर्न स्यात्, ईश्वरेच्छायाः घटाद्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् । विषयतासंबन्धेन तस्याः घटे सत्त्वात् । न चेश्वरेच्छायाः सर्व-विषयकतया घटविषयकेच्छाया विषयतया वस्तुमात्रसाधारण्येन वस्तुमात्रे एव घटपदस्य शक्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् ।

इदमुपलक्षणम् । इदं पदममुमर्थं बोधयतु इत्याकारिका भगवदिच्छाऽपि शक्तिः । अर्थमित्यत्र द्वितीयार्थो विषयित्वम्, धात्वर्थो बोधः । णिजर्थो जनकत्वम् । तथाचेदं पदं एतदर्थविषयकबोधजनकतावद् भवतु इति “एतदर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकएतत्पदविशेष्यको” भगवत्संकेतः । अयं च संकेतः पदनिष्ठः । तथा चेश्वरेच्छावत्त्वं वाचकत्वम् । इच्छावत्ता च एतदर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितस्वीयविशेष्यतासंबन्धेन । पदे अर्थविशिष्टत्वं वाचकत्वमिति यावत् । वै० स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयविशेष्यतासंबन्धेनेति । अयं च संकेतः पदानुयोगिकः अर्थ-प्रतियोगिकः । पदार्थोपस्थितौ उभयविधशक्तिज्ञानमेव सहकारीति ध्येयम् ।

टी०—गवादिशब्दानां जातावेव शक्तिः, विशेषणतया जातेः प्रथममुपस्थितत्वात्, व्यक्तिभास्तु आक्षेपादिति केचित् । तत्र । गामानयेत्यादौ वृद्धव्यवहारेण सर्वत्राऽऽनयनादेव्यक्तावेव संभवेन जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिकल्पनात् ।

गं०—जातिशक्तिवादिमीमांसकमतं निरसितुं तन्मतमाक्षिपति । गवादिशब्दानामिति । आदिना घटादेः परिग्रहः । जात्यवच्छिन्नवाचक-शब्दानामित्यर्थः । जातावेव शक्तिरिति । एवकारेण व्यक्तौ आकृतौ वा शक्तिव्यवच्छेदः । जातौ शक्तिस्वीकारे युक्तिमाह । विशेषणतयेति । प्रकारतयेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया जातिरूपविशेषणज्ञानं विना व्यक्तिभानाऽसंभवात् । प्रथममुपस्थितत्वादिति । व्यक्तिभानार्थं न्यायमतेऽपि गोत्वस्य प्रथममुपस्थितत्वेनेत्यर्थः । नाऽगृहीतविशेषणा-बुद्धिर्विशेष्यमवगाहते इति न्यायात् । तथा च लाघवात् जातावेव

शक्तिः, 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे इति तन्मत-
सिद्धान्ताद् व्यक्तौ न शक्तिरिति । इदमुपलक्षणम् । यस्यां कस्यां चि-
द्व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्याभिचारः घटादिपदान् शक्तिमत्त्वेनाऽनिर्णीतव्यक्तेरपि
शाब्दबोधाद्येन तत्र शक्तिज्ञानरूपकारणविरहात् । सर्वासु व्यक्तियु शक्ति-
स्वीकारे भानन्यम्, व्यक्तिभेदेनेश्वरेच्छाविषयत्वरूपशक्तिभेदादित्यपि
बोध्यम् । नन्वेवं सति शाब्दबोधे व्यक्तिभानानुपपत्तिः, व्यक्तौ शक्तिरि-
हान्, अन्यथा गवादिपदान् घटादिविषयकशाब्दबोधापत्तेरित्यत आह ।
व्यक्तित्वाभिस्त्विति । व्यक्तेः शाब्दबोधविषयन्वन्तु इत्यर्थः । अवधारणार्थक-
म्बु शब्दः आश्रयादिनेत्युत्तरं योजनीयः । आश्रयादिनेति । अर्थापत्तिप्रमा-
णादिनेत्यर्थः । येन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाऽऽक्षिप्यते इति
न्यायः । अत्र व्यक्तिभानं विना जातिभानमनुपपन्नमित्यर्थापत्तिप्रमाणा-
द्व्यक्त्युपस्थितिः । भादिना लक्षणापरिग्रहः^१ । तथाचाऽर्थापत्तिप्रमाणेन
लक्षणाज्ञानेन वा व्यवस्त्युपस्थित्या व्यक्तेः शाब्दबोधसंभवे व्यक्तौ शक्तिर्ना-
ङ्गीकर्त्तव्येति भावः ।

प्रथमतो व्यवहारादेव हि पदानां शक्तिनिश्चयः, व्यवहारश्चाऽऽनयना-
दिरूपः । भानयनं च उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापार एव ।
कर्मता चाऽत्र उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपा, तस्याः "व्यवहारस्य च",
जातावसंभवेन बृद्धव्यवहारात् जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिरवधार्यते इति
समाधत्ते । गामानयेत्यादाविति । सर्वत्रेति । एतस्य शक्तिकल्पनादि-

१ व्यक्तिरेक्यनुमानादिति य वत् । अनुमानप्रकारश्च कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठ-
कर्मतात्वात्, भानयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादिति वा यन्नेवं तन्नैवं
घटत्वनिष्ठकर्मतावत् ।

२ एतेन अर्थापत्तिप्रमाणाद् व्यक्तेरुपस्थितावपि व्यक्तेः शाब्दबोधविषयत्वाऽनुप-
पत्तिः, वृत्तिज्ञानसहकृतपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वादिति निरस्तम् । लक्ष-
णयैव उपस्थित्या शाब्दबोध इति ध्येयम् ।

त्युत्तरेणाऽन्वयः । आनयनोदेरिति । प्रयोज्यवृद्धकर्तृकाऽऽनयनादेरित्यर्थः । व्यक्तावेव संभवेनेति । जातिविशिष्टव्यक्तावेव वृत्तित्वेनेत्यर्थः । शक्ति-कल्पनात् । शक्तिकल्पनाया युक्तत्वादित्यर्थः । तथा च प्रयोज्यवृद्धकर्तृकाऽऽनयनस्य गवि एव संभवेन तत्र जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिस्वीकारे लघवात् सर्वत्रैव जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पनाया युक्तत्वादिति भावः ।

गामानयेत्यादौ गोत्वादेरानयनकर्मत्वाऽन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानान् गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेऽपि गौरस्ति तां पश्येतादौ गोत्वादेरस्तित्त्वदर्शनकर्मत्वान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानरूपलक्षणाशीजस्याऽभावेन तत्र गवि लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यतयाऽनुभवसिद्धस्य व्यक्तिभानस्यानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । किं च तत्र गौः शक्येति शक्तिग्रहो यद्यभिमतः, तदा व्यक्तावेव शक्तिः, यदि तु गोपदं गोत्वे शक्तं “गोत्वं गोपदशक्यमिति वा” इति शक्तिग्रहः, तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं “गोत्वप्रकारकस्मरणाभावात्” गोत्वप्रकारकशब्दबोधश्च न स्यात् तत्प्रकारकपदार्थोपस्थितिं प्रति तत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्प्रकारकशब्दबोधं प्रति तत्प्रकारकपदार्थोपस्थितेश्च हेतुत्वात् । त्वन्मते शक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वप्रकारकत्वविरहात्^१ । किं च गोत्वे यदि शक्तिः, तदा शक्यतावच्छेदकं गोत्वत्वम्, गोत्वत्वं च गवेतराऽसमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम्, तथा च शक्यतावच्छेदककोशौ गोभ्यऽस्त्रीनामनुप्रवेशाद् महद्गौरवं च । अतो जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव गवादिपदानां शक्तिरिति सिद्धान्तः । जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रे पदार्थः इति एकवचनेन जात्याकृतिव्यक्तिषु एकैव शक्तिः । शक्तेरनुगमकं च गोत्वादिकमतो न व्यभिचारो नवाऽऽनयनमिति ध्येयम् ।

दी०—शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेण । तथा हि व्युत्पित्सुर्वालो

टि०—१ न च गोपदं गोत्वे शक्तिमिति शक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वात् गोत्वप्रकारकशब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिग्रहे यदशौ गोत्वादिप्रकारकत्वं शब्दबोधेऽपि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वसिद्धान्तितत्वात् ।

“गवानयनं” इत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमु-
पलभ्य गवानयनं च इष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्याऽन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य “अश्वमानय, गां वधान” इति
वाक्यान्तरे आवापाद्वापाभ्यां गां पदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः, अश्व-
पदस्याऽश्वत्वविशिष्टे शक्तिरिति व्युत्पद्यते ।

शं० — व्यवहारेण शक्तिप्रवृत्तिसुपपादयति । शक्तिप्रवृत्तिश्चेति । अनुक्त-
समुदायकश्च मध्यः । व्यवहारेणेत्युत्तरं योजनीयः । व्युत्पित्सुरिति ।
गवादिपदानां अर्थविशेषे शक्तिप्रहेच्छाशानित्यर्थः । बाल इति । गवादि-
पदस्य अर्थविशेषे शक्तिज्ञानशून्य इत्यर्थः न तु स्तनन्धय इत्यर्थः ।
इत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरमिति । इत्याकारकं यत्प्रयोजकवृद्धो-
द्घातं वाक्यं तादृशवाक्यप्रयोज्यताद्व्यवधानान्तरमित्यर्थः । वृद्धे प्रयोजकत्वं
च अन्येच्छानर्थानेच्छावत्त्वे सति अभिज्ञत्वम् । मध्यमवृद्धस्येति । प्रयो-
ज्यवृद्धस्येत्यर्थः । अन्येच्छानर्थानेच्छावदभिज्ञस्येति यावत् । गवानयनं इष्ट्वा
प्रवृत्तिमुपलभ्य चेत्यन्वयः । उपलभ्येत्यस्य अनुमायेत्यर्थः । इदं गवानयनं स्व
“गवानयनं” विषयकप्रवृत्तिजन्यं चेष्टान्वान् मदीयचेष्टावदित्यनुमायेति
यावत् । सा “गवानयनविषयकप्रवृत्तिः” स्वविषयधर्मिककृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानजन्या प्रवृत्तिश्चान् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमानेन मध्यमपुरुषप्रवृत्तेर्ज्ञानज-
न्यत्वं निश्चिनोति । ततः मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्येति । प्रयोज्यवृद्ध-
समवेतं गवानयनानुकूलप्रवृत्तिजनक “गवानयनं मत्कृतिसाध्यं मदिष्टसाधनं
चेत्याकारकं” गवानयनधर्मिककृतिसाध्यत्वप्रकारकं इष्टसाधनत्वप्रकारकं च
ज्ञानं तस्येत्यर्थः । तादृशज्ञानविशेष्याभूतं यद्गवानयनं तद्ज्ञानस्येति
यावत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । तादृशवाक्यश्रवणोत्तरं प्रवृत्ति-
दर्शनात् । तादृशवाक्यश्रवणापूर्वं प्रवृत्त्यदर्शनाच्चेत्यर्थः । वाक्यजन्यत्व-
मिति । गामानयेति वाक्यप्रयोज्यत्वमित्यर्थः । निश्चित्य । अनुमायेत्यर्थः ।
तथा च गवानयनविषयकं ज्ञानं असाधारणहेतुकं । कार्यत्वाद् घटवदित्यनु-

मानेनाऽसाधारणहेतुकत्वे निश्चिते लाघवाद् वृद्धवाक्यमेव तादृशज्ञानाऽसाधारणकारणमित्यवधारयति । अवधारणं च गामानयेति वाक्यं गोकर्मकाऽनयने शक्तं अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति । ननु गोकर्मकाऽऽनयनज्ञानस्य गामानयेति वाक्यजन्यत्वावधारणेऽपि गामिति भागस्याऽयमर्थः, आनयेति भागस्याऽयमर्थः, इति विशिष्य ज्ञातुमशक्यमेवेति कथं व्यवहारादितो गवादिपदशक्तिग्रह इत्यत आह । इति वाक्यान्तरे इति । इत्याकारकप्रयोजकवृद्धप्रयुक्तवाक्यान्तरे श्रुते सतीत्यर्थः । तदनन्तरं मध्यमवृद्धकर्तृकं गोबन्धनमश्वानयनं च दृष्टेति शेषः । आवापोद्वापाभ्यामिति । आनयनबन्धनाभ्यामित्यर्थः । गोरेवाऽऽनयनबन्धनोभयवत्वात् अश्वस्यैवाऽऽनयनऽऽश्रयत्वाच्चेत्यर्थः । इति व्युत्पद्यते । इत्याकारकनिर्णयवान्भवतीत्यर्थः ।

दी०—ननु सर्वत्र कार्यपरत्वाद् व्यवहारस्य कार्यपरवाक्ये एव व्युत्पत्तिः, न सिद्धपरे इति चेन्न “काञ्च्यां त्रिभुवनतिलको भूपतिः” इत्यादौ सिद्धेऽपि व्यवहारात् । विकसितपद्मे मधूनि पिवति मधुकरः इत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् सिद्धेऽपि मधुकरादिव्युत्पत्तिदर्शनाच्च ।

गं०—अत्र प्रयोजकवृद्धोच्चरितगामानयेति वाक्यश्रवणाधीनशाब्दबोधप्रयोज्यमध्यमपुरुषप्रवृत्तिजन्यगवानयनं दृष्ट्वा पूर्वोक्तरीत्या गवाऽऽनयनरूपं कार्यं गामानयेति शब्दप्रयोज्यमिति समीपस्थो बालोऽवधारयति । ततो गां नयेति प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तवाक्यश्रवणोत्तरकालीनशाब्दबोधप्रयोज्यमध्यमपुरुषप्रवृत्तिजन्यगोनयनं दृष्ट्वा तादृशबालः प्रयोज्यवृद्धकर्तृकगोकर्मकनयनं प्रयोजकवृद्धोच्चरित “गां नयेति” शब्दप्रयोज्यमित्यनुमिनोति । एवं अश्वमानयेति तदुच्चरितवाक्यप्रयोज्यं प्रयोज्यवृद्धकर्तृककाऽश्वकर्मकाऽऽनयनमित्युक्तरीत्याऽनुमिनोति एवं गोकर्मकबन्धनं गां बधानेति तदुच्चरितवाक्यप्रयोज्यमिति निश्चिनोति । ततश्च गवादिपदं आनयनात्मककार्यान्वितगोशक्तं अनुपपत्तिं प्रतिसन्धानं दिना तादृशकार्यान्वितगोविषयकबोधतात्पर्येण

बृद्धकर्तृकोच्चारणजन्यत्वात् इति व्यतिरेक्यनुमानात्, तादृशशब्दः गोघटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति । तत्रापि व्यापकधर्मावच्छिन्नोपपत्तिसामग्री अनेक्षिता, एवं च कार्यान्वितगोघटादिविषयकशाब्दबोधं प्रति कार्यान्वितगोघटादिविषयकशाब्दव्यापककार्यताविषयकशाब्दव्यावच्छिन्नजनकसामग्री अवश्यमनेक्षितव्या, सा च सामग्री लिङादिपदसमभिव्याहारः इति प्रभाकरमतमुपन्यन्द्य दृश्यति । नन्वित्यादिना । सर्वत्र व्यवहारस्य कार्यपरत्वादिति योजना । सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यर्थः । व्यवहारस्येति । गोघटादिपदमात्रस्येत्यर्थः । कार्यपरत्वात् । कार्यान्वितशक्तत्वात् । कार्यपरत्वाक्ये एवेति । लिङादिपदघटितवाक्ये एवेत्यर्थः । व्युत्पत्तिरिति । शक्तिरित्यर्थः । न सिद्धपरे इति । न लिङाद्यघटितवाक्ये इत्यर्थः । व्युत्पत्तिरिति पूर्वोक्ताऽन्वयः । तथा च घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिसत्त्वेपि व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीविधया “कार्यतावाचक” लिङादिपदस्य हेतुतया गौरस्तीत्यादि वाक्यानां लिङादिपदघटितत्वाभावेन न शाब्दबोधसमर्थत्वमिति भावः । अत्र गामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धव्यवहारात् पूर्वोक्तक्रमेण कार्यान्विते पदानां प्रथमतः शक्तिग्रहेऽपि कार्यान्वितघटत्वापेक्षया घटत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानेन अनन्यत्वभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायाच्च घटादिपदानां घटादिमात्रे शक्तिः, एवं च भूतले गौरस्तीत्यादि लिङाद्यघटितवाक्यस्याऽपि शाब्दबोधसमर्थत्वं दुर्वारमित्याशयेन समाधत्ते । सिद्धेपीति । सिद्धपरवाक्येऽपीत्यर्थः । तेनाऽसिद्धे एव शक्तिग्रह इति प्रभाकरेणाऽनुक्तत्वेऽपि नाऽसंगतिः । व्यवहारादिति । कार्यान्वितभूपतिविषयकशाब्दबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादिति । मधुकरशब्दार्थस्य विकसितपद्मवृत्तित्वज्ञानादित्यर्थः । सिद्धेऽपीति । कार्यान्वितभृङ्गत्वाद्यवच्छिन्नेऽपीत्यर्थः । मधुकरादिव्युत्पत्तिदर्शनाच्चेति । मधुकरादिशब्दानां शक्तिग्रहाच्चेत्यर्थः ।

दी०—लक्षणाऽपि शब्दवृत्तिः । शक्यसंबन्धो लक्षणा ।

गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदवाच्यप्रवाहसंबन्धादेव तीरोपस्थितौ तीरेऽपि शक्तिर्न कल्प्यते । सैन्धवादौ लवणाश्वयोः परस्परसंबन्धाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् । लक्षणा त्रिविधा । जहल्लक्षणा-
अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति । यत्र वाच्यार्थस्याऽन्वयाऽ-
भावः तत्र जहल्लक्षणा । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । यत्र वाच्यार्थ-
स्याऽप्यन्वयः तत्राऽजहदिति । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । यत्र
वाच्यैकदेशत्यागेन एकदेशाऽन्वयः तत्र जहदजहदिति । यथा तत्व-
मसीति । गौण्यपि लक्षणैव लक्ष्यमाणगुणसंबन्धस्वरूपा । यथा
अग्निर्माणवक इति ।

गं०—ननु घटादिपदात् समवायेनाऽऽकाशस्मरणे जाते भाकाशस्य
शाब्दबोधानुदयेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे हेतुर्नाच्या,
वृत्तिश्च शक्तिरूपा । तथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्य-
भावान् कथं तद्विषयकशाब्दबोधः इत्यत आह । लक्षणाऽपीति ।
अपिना शक्तिः समुच्चयते । शब्दवृत्तिरिति । पदनिरूपिता अर्थनिष्ठा
वृत्तिरित्यर्थः । तथा च वृत्तिर्द्विविधा शक्तिर्लक्षणा च । तत्र शक्तिस्वरूपं मूले
प्रतिपादितम् । इदानीं लक्षणास्वरूपमाह । शक्यसंबन्ध इति । तत्पद-
शक्यसंबन्धः, तत्पदलक्षणा इत्यर्थः । ननु गङ्गापदस्य उभयत्र शक्तिरेवास्तु
गङ्गापदप्रतिपाद्यत्वस्याऽविशेषादित्यत आह । गङ्गायामिति । न च
विनिगमनाविरहार्त्तरे एव शक्तिः, प्रवाहबोधस्तु लक्षणयैवेति वाच्यम् ।
प्रयोगबाहुल्यस्यैव प्रवाहशक्तौ विनिगमकत्वादिति भावः । इत्यत्रेति ।
इत्याकारकवाक्यघटकेत्यर्थः । तस्य गङ्गापदेऽन्वयः । गङ्गापदवाच्यप्रवा-
हसंबन्धादेवेति । लक्षणारूपतादृशसंबन्धज्ञानादेवेति यावत् । तीरो-
पस्थिताधिति । तीरवृत्तिर्घोष इत्याकारकशाब्दबोधजनकतीरोपस्थितिसंभवे
इत्यर्थः । न कल्प्यते इति । तीरे शक्तिर्नाङ्गीक्रियते । नानाधर्मावच्छिन्ने
अव्यभिच्यारूपशक्तिकल्पने गौरवादिति भावः । नन्वेवं नानार्थस्थलेऽ-

प्येकत्रैव शक्तिस्तु, इतरार्थानां लक्षणयैव बोधसंभवः इत्यत आह ।
 सैन्धवादाविति । सैन्धवपदादावित्यर्थः । आदिना हरिपदादिपरिग्रहः ।
 परस्परसंबन्धाभावाविति । शक्यसंबन्धाभावावित्यर्थः । विनिगमका-
 भावाच्चेत्यपि बोध्यम् । लक्षणां विभक्तं । त्रिविधेति । उदाहरति ।
 यथेति । मन्त्रस्य मन्त्रस्ये लक्षणा । लृत्रिण इति । योद्भूमित्यादिः ।
 अत्रिनस्य एकस्यार्थवह्निनि लक्षणा । गौण्या लक्षणाऽन्तर्गतत्वमाह ।
 गौणीति । गौणी वृत्तिः लक्षणाविशेष एवेत्यर्थः । लक्ष्यमाणो यो गुणः
 शुचिःशुद्धिः स एव संबन्धस्तद्रूप इत्यर्थः । स एव सादृश्यम् । तथाचाऽ-
 श्विनस्योऽग्निस्तद्वशे लक्षणा इति यावत् ।

दी०—व्यंजनाऽपि शक्तिलक्षणात्तर्भूता शब्दशक्तिमूला अर्थ-
 शक्तिमूला च, अनुमादिना अन्यथासिद्धा ।

गं०—ननु व्यंजनाऽपि पदवृत्तिः । व्यंजना च शक्तिलक्षणाद्यजन्य-
 प्रतीतिजनकः शब्दनिष्ठो व्यापारः । सा द्विविधा । शब्दशक्तिमूला-अर्थ-
 शक्तिमूला च । आद्या गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदेन घोषे शैत्यपावन-
 त्वादेर्भ्यज्यमानत्वात् । अन्यथा तीरे घोष इत्येव वक्तव्यं स्यात्, स्वायत्ते
 शब्दप्रयोगे नाऽवाचकं पदं प्रयोक्तव्यमिति नियमात् । न च
 शैत्यपावनत्वप्रतीतिर्लक्षणया उपपद्यते केवलतीरलक्षणयैवाऽन्वयानुपपत्ति-
 परिहारे शैत्यपावनत्वादिविशिष्टे लक्षणायां मानाभावात् । द्वितीया
 “गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म
 तत्रैव भूयाद्यत्रगतो भवान्” इत्यादौ मयि देशान्तरं गते सति भस्याः
 मरणं भविष्यतीति नायकस्य ज्ञानमुत्पद्यते सा व्यंजना अर्थशक्तिमूला ।
 तथा च व्यंजनावृत्तिरंगीकर्तव्येत्यालंकारिकशंकां परिहरति । व्यंजनाऽ-
 पीति । अपिना गौणीपरिग्रहः । तथा च यथा गौणी अन्तर्भूता तथा
 व्यंजनाऽपीति भावः । शब्दशक्तिमूला-शब्दसामर्थ्यमूला । शक्तिलक्षणा-
 न्तर्भूतेति । शक्यन्तर्भूता-लक्षणान्तर्भूता चेत्यर्थः । आद्या यथा “दूरस्थो-

भूधरो रम्य' इत्यादौ भूधरपदेन पर्वतानामिव राज्ञामपि शक्यैव प्रतीतिः
संभवति । द्वितीया यथा गंगायां वोष इत्यादौ अन्यपावनत्वविशिष्टीर-
प्रतीतिर्लक्ष्यगैव संभवति । तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणावीजत्वादिति । अर्थ-
शक्तिमूला, प्रवासाधिकरणदेशे जन्मकथनेन जन्मनश्च मरणोत्तरकालीन-
त्वेन प्रवासोत्तरकालीनमरगरूपाऽर्थसामर्थ्यमूला च त्वर्थे अनुमानादि-
नेति । अनुमानप्रयोगस्तु इयं मदीयगमनोत्तरकालप्राणवियोगवती लक्षण-
शब्दप्रयोक्तृत्वादित्याकारकः । आदिना संभावनापरिग्रहः । तथा च निरुक्तः
नुमादिनाऽन्यथासिद्धत्वाद् व्यंजनाया वृत्त्यन्तरेवे प्रमाणाभाव इति भावः ।

किं च व्यंजना स्वरूपसती कारणं ज्ञाता वा । नाद्यः । तथा सति
सर्वदा सर्वस्यैव व्युत्पन्नस्य तादृशबोधापत्तेः, न तु सहजदयमात्रस्य, व्यंजनाया
अविशेषात् । इष्टापत्तौ अनुभवविरोधः । सहजाऽप्रतीयमानरूपगूढत्वस्य
तादृशध्वंगेऽनुपपत्तिश्च स्यात् । न द्वितीयः । व्यंजनाग्राहकत्वस्य वक्तव्य-
त्वापातात् । ज्ञानसामान्यसामग्र्यास्तद्ग्राहकावे उक्तदोषतादवस्था-
दिति ध्येयम् ।

ननु व्यंजनाया अस्वीकारे कथमेकविधार्थबोधानन्तरं अपरार्थबोधः,
शक्तिज्ञानादेकदेशेभयार्थभानप्रसंगात् । न च व्यंजनास्वीकारेऽपि कथं
तादृशबोध इति वाच्यम् । व्यंजनायाः स्वशक्यैकार्थबोधानन्तरबोधं प्रत्येव
कारणत्वादिति चेदत्र तर्कालंकाराः । वस्तुतः शक्याद्युपस्थितानामेकवि-
धानां पदार्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरं यद्यन्यविधानामन्वयबोधः स्यात्, स्यादपि
तदनुरोधेन व्यंजनास्वीकारः । न चैवम् । तत्तदर्थकशाब्दसामान्यं प्रत्येव
तत्तदर्थकनिस्तात्पर्यधियः प्रतिबन्धकत्वात्, तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुप-
यवशेन मनसैव विशिष्टधीसंभवात्, मानोरथिकसुखविशेषपर्यवसितं चम-
त्कारं प्रत्यपि शाब्दस्यैव मानसस्यापि बोधस्य विशिष्यहेतुतायाः सुवचत्वात्
व्यंजनाख्यपदार्थान्तरस्य, शाब्दबोधे तद्हेतुत्वस्य च प्रमाणविरहेणाऽसत्त्वा-
च्चेति संक्षेप इति प्राहुः ।

१-६०—तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणावीजम् ।

गं०—ननु सर्वत्र लक्षणया शाब्दबोधवारणाय लक्षणायां मुग्धार्था-
न्ययानुपपत्तिप्रतिस्मन्धानं प्रयोजकमभ्युपेयम्, तथा च गंगायां घोष इत्यत्र
लक्षणया बोधसंभवेऽपि यथाः प्रवेशय, छत्रिणो यान्नात्यादौ न तत्संभवः,
मुग्धार्थान्वयानुपपत्तेरभावात् । एवं गंगायां घोष इत्यत्रापि सर्वत्र
गंगापदस्य तीरे लक्षणया, घोषपदस्य मत्स्यादिलक्षणया वाऽन्ययानुप-
पत्तिपरिहारसंभवात्, कुत्रचिद् गंगापदस्य तीरे, कुत्रचिद् घोषपदस्य
मत्स्यादौ लक्षण्येति नियमानुपपत्तिश्चेत्यत आह । तात्पर्यानुपपत्ति-
रिति । तात्पर्यानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । लक्षणावीजमिति । लक्षणाप्र-
योजकमित्यर्थः । तथा च यष्टिषु प्रवेशान्वयानुपपत्तेरभावेऽपि भोजनता-
न्यानुपपत्त्या यष्टिषु लक्षणा । एवं तीरवृत्तिर्घोष इति बोधतात्पर्येण
प्रयुक्ते गंगाया घोष इत्यादौ तादृशतात्पर्यानुपपत्त्या गंगापदस्य तीरे लक्षणा,
प्रवाहवृत्तिर्मत्स्य इति बोधतात्पर्येण प्रयुक्ते गंगायां घोष इत्यादौ तादृशता-
न्यानुपपत्त्या घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणा, एवं च नोक्तनियमानुपपत्ति-
रिति भावः ।

दी०—तत्प्रतीतीच्छयोच्चरित्वं तात्पर्यम् । तात्पर्यज्ञानं च
वाक्यार्थज्ञाने हेतुः, नानार्थानुरोधान् । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्रा-
हकम् ।

गं०—तात्पर्यं निर्वक्ति । तत्प्रतीतीच्छयेति । “तीरादिरूप” तदर्थ-
विषयकबोधेच्छया प्रयुक्तत्वं तात्पर्यमित्यर्थः ननु सैन्धवमानयेत्यादिनाना-
र्थकस्थले सैन्धवपदस्य अश्वे लवणे च शक्तेस्तुल्यतया सर्वदा अश्वलवणबोधः
स्यात्, अश्वलवणबोधौपयिकसामग्र्याः अविशिष्टत्वात्, एकसामग्र्याः
अपरबोधप्रतिबन्धकत्वे तादृशवाक्याच्छाबोध एव नस्यादित्यत आह । तात्प-
र्यज्ञानं चेति । तात्पर्यज्ञानमपीत्यर्थः । वाक्यार्थज्ञाने हेतुरिति । शाब्द-
बोधसामान्यकारणमित्यर्थः । ननु । तत्-प्रतीतिः परं-प्रयोजनं यस्येति
तात्पर्य-पदमित्यर्थः । तत्परस्य भावः तात्पर्यम्, इति व्युत्पत्त्या पदनिष्ठो धर्म-

विशेष एव तात्पर्यवाच्यार्थः । न च तात्पर्यपदं इच्छायां लाक्षणिकमिति वाच्यम् । लक्ष्यगया तात्पर्यशब्दस्य इच्छामात्रपरत्वे श्रोतृसमवेतेच्छाया अपि तात्पर्यरूपत्वापत्त्या सैन्धवमानयेति वाक्यप्रयोक्तुरिष्टासिद्धिः स्यादिति चेन्न । वक्तृसमवेतेच्छायाः तात्पर्यरूपत्वात् । सा च सैन्धवमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाऽऽधेयतासंसर्गकलवणप्रकारकबोधो जायतामित्याकारा । कर्मत्वविशेष्यकाऽऽधेयतासंसर्गकलवणप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकश्रोतृस्नात्पर्यज्ञानं कारणम् । एतदभिप्रेत्योक्तम्, तत्प्रतीती-
चन्द्रयोश्चरितत्वरूपेति । तथा च यादृशवाक्यविशेष्यकं स्वप्रयोज्योच्चरित-
त्वसंबन्धेन वक्तुरिच्छाप्रकारकं तात्पर्यज्ञानं तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे
कारणमतो नाऽनियमः । तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे प्रमाणमाह नानार्थानुरोधा-
दिति । नानार्थकसैन्धवादिपदजन्यैकैकबोधानुरोधादित्यर्थः । ननु परेच्छायाः
परस्याऽप्रत्यक्षत्वेन कथं श्रोतृवक्तृनात्पर्यज्ञानमित्यत आह प्रकरणादिक-
मिति । प्रकरणं भोजनयात्रादिप्रस्तावः । तथा च सैन्धवमानयेति वाक्य-
घटकं सैन्धवपदं लवणतात्पर्यकं भोजनप्रकरणे प्रयुज्यमानत्वात् यन्नैवं
तन्नैवं प्रयाणप्रकरणे प्रयुज्यमानसैन्धवपदवदिति व्यतिरेक्यनुमानात् अनु-
मित्यात्मकं तात्पर्यज्ञानं संभवत्येवेति भावः । न च तात्पर्यज्ञानजनकप्रक-
रणादीनामेवशाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् । तेषामनुगमात् ।
तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानत्वेनैव कारणत्वे लाघवा-
दिति ध्येयम् ।

वी०—द्वारमित्यादौ पिधेर्हाति शब्दाध्याहारः । ननु अर्थ-
ज्ञानार्थत्वान् शब्दस्याऽर्थमविज्ञाय शब्दाऽध्याहाराऽसंभवादर्थोऽ-
ध्याहार एव युक्त इति चेन्न । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दज्ञाने
हेतुत्वात् । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः इत्यत्रापि शाब्दज्ञान-
प्रसंगात् ।

गी०—अर्थाऽध्याहारवादिभट्टमतनिराकरणायाह । द्वारमित्यादा-

विति । इत्यादिवाक्ये इत्यर्थः । आदिना पेटिकामित्यादेः परिग्रहः । तथा ।
 च यत्र द्वारमित्युक्तं नत्र पिधेर्हीति शब्दोऽनुसन्धेयः । ततः पिधानादिरूपा-
 ऽर्थोपस्थितिः । द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिमांस्त्वन्निति बोध इति भावः ।
 ननु शाब्दबोधे नहि पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम्, लाघवेन पदार्थो-
 पस्थितेरैव हेतुत्वान्न । अत एव द्वारमित्यादौ न पिधेर्हीति पदाध्याहारः किन्तु
 अर्थाध्याहार एवेति घटः शक्यते । नन्विति । अर्थज्ञानार्थत्वाच्छब्द-
 स्येति । अर्थज्ञान-शाब्दबोध-अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । तस्य भावस्तस्मात्
 शब्दस्य शब्दाध्याहारस्येत्यर्थः । शब्दाध्याहारस्य शाब्दबोधफलकत्वा-
 दित्यर्थः । अर्थमत्रिज्ञायेति । अर्थज्ञानजन्यकाले इत्यर्थः शब्दाध्याहा-
 राऽसंभवादिति । शब्दाऽनुसन्धानाऽसंभवादित्यर्थः । युक्त इति ।
 तथा चाऽर्थं बुद्ध्वा शब्दरचनेति न्यायेन वाक्यप्रयोगे अर्थज्ञानस्य
 हेतुत्वावश्यकतया पिधानरूपार्थोपस्थितेः शब्दकल्पनातः प्रागेवावश्यकतया
 तदर्थं शब्दकल्पना व्यर्थेवेति अर्थाध्याहार एव युक्त इति भावः । अर्थो-
 पस्थितिः शब्दाध्याहारस्य फलम्, अर्थे चोपस्थिते व्यर्थ एव शब्दाध्याहार
 इति तेषामाशयः । समाधत्ते । नेति । पदविशेषजन्येति । पदज्ञान-
 जन्येत्यर्थः । विशेषपदं साक्षात्पदजन्यत्वलाभार्थम्, अन्यथा निराक्षात्-
 पदजन्योपस्थितिः शाब्दबोधापत्तेः । तथा च परस्परसाक्षात्पदज्ञान-
 जन्योपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वादिति पर्यवसितोर्थः । अत एव घटः कर्म-
 त्वमित्याद्यनुधावनम् । एवं च तत्र कर्मत्वादिपदजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेः
 सन्वेऽपि घटपदोत्तराऽम्पदजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेरसन्वेन सिद्धान्तिमते न
 शाब्दबोध प्रसंग इति ध्येयम् । अन्यथा । उपस्थितौ साक्षात्पदज्ञान-
 जन्यत्वाऽनिवेशे । शाब्दज्ञानप्रसंगादिति । घटकर्मकाऽऽनयनानुकूल-
 कृतिमानिति शाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः । तथा च अम्पदज्ञानजन्यकर्मत्वोप-
 स्थितेः, लोट्पदज्ञानजन्यकृत्युपस्थितेश्च तादृशशाब्दबोधहेतुतया प्रकृते
 तादृशकारणाभावात् तादृशशाब्दबोधापत्तिः । एवं च द्वारमित्यादौ पिधाना-
 दिरूपार्थाध्याहारे निरुक्तकारणाभावाच्छब्दबोधानुपपत्त्या शब्दाध्याहार

आवश्यक इति भावः । इदमुपलक्षणम् । पुण्येभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्या-
दिपदाऽऽयाहारं विना चतुर्थनुपपत्तिश्च बोध्या । स्पृहेरीप्सित इति
सूत्रेण स्पृहार्थकधानुयोगे एव कर्मन्वार्थकचतुर्थ्याः विधानादिति ।

दी०—पङ्कजादि पदेषु योगरुद्धिः । अवयवशक्तियोगः, समु-
दायशक्ती रुद्धिः । नियतपद्मत्वज्ञानार्थं समुदायशक्तिः । अन्यथा
कुमुदेऽपि प्रयोगप्रसङ्गः ।

गं०—प्रसंगपङ्कजादि पदे योगरुद्धिं दर्शयति । पङ्कजादिपदेष्वि-
ति । अदिना सरोजादिपरिग्रहः अत्र शक्तिर्द्विविधा । योगो रुद्धिश्चेति ।
योगरुद्धिरिति । योगसहिता रुद्धिरित्यर्थः । द्विविधशक्तिरपि पङ्कजादि-
पदवृत्तिरिति यावत् । योगशब्दार्थमाह । अवयवशक्तिरिति । पदवटक-
पदनिरूपितशक्तियोग इत्यर्थः । रुद्धिस्वरूपमाह । समुदायशक्तिरिति ।
पदनिरूपितशक्तिः समुदायात्मकरुद्धिशक्तिरित्यर्थः । तथा च पङ्कजपदस्य
पङ्कनिष्टजनकनानिरूपितजन्यताश्रये शक्तिसत्त्वान् पद्मन्वावच्छिन्ने शक्ति-
सत्त्वात् पङ्कजादिपदे शक्तिद्वयम् । इदमुपलक्षणम् । पदं चतुर्विधं
पूर्वोक्तं वेदितव्यम् । ननु पङ्कजादि पदे अवयवशक्तिस्वीकारमात्रेण निर्वाहे
किं पद्मन्वावच्छिन्ने समुदायशक्तिस्वीकारेणेत्यत आह । नियतेति । शाब्द-
बोधे नियमेन पद्मत्वावच्छिन्नविषयकत्वनिर्वाहार्थमित्यर्थः । समुदायशक्ति-
रिति । समुदायशक्तिरपीति । स्वीकार्येति शेषः । अन्यथा । पद्मत्वाव-
च्छिन्ने समुदायशक्त्यनङ्गीकारे । कुमुदेऽपीति । अपिना पद्मसमुच्चयः ।
प्रयोगप्रसङ्ग इति । पङ्कजपदस्य प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । पङ्कजपदात्पङ्कज-
निकर्तृत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकबोधस्येव पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारककुमुदविशेष्यक-
बोधस्याऽपत्तिरिति यावत् । योगार्थबोधाऽनभ्युपगमे तु स्थलपद्मेऽपि
तादृशप्रयोगापत्तेरिति ध्येयम् ।

टि०—१ न च पङ्कजपदात् केवलयाऽवयवशक्त्या कुमुदबोधापत्तिरिति
वाच्यम् । योगाद्बुद्धेर्बलान्गत्वात् । तथा च पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपङ्कज-

दी०—इतरान्विते शक्तिरिति प्रभाकराः । अन्वयस्य वाक्या-
र्थतया भानसंभवादन्वयांशेऽपि शक्तिर्न कल्पनीया इति गौतमीयाः ।

गं०—तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिः कारणम्, अ-
न्यथा घटादिपदान् पटादिविषयकशाब्दबोधोपापत्तेः । एवं च अन्वयांशेऽपि
शक्तिः स्वीकार्या अन्यथा घटमिन्यादि वाक्यघटकघटपदान् शक्त्या घटस्य,
नारशाऽम्पदान् शक्त्या कर्मत्वस्य उपस्थितिसंभवेऽपि घटकर्मत्वयोः संसर्ग-
स्य “आधेयत्वरूपस्य” शाब्दबोधे भानानुपपत्तिः, तस्य वृत्तिज्ञानजन्यो-
पस्थितिभिरज्ञान संसर्गताबोधकपदाभावात् संसर्गताभिन्नतत्तद्विषयताशालि-
शाब्दबोधे प्रति वृत्तिज्ञानार्थानतत्तद्विषयकोपस्थितित्वेन कारणत्वोक्तौ उक्त-
स्य भिन्नत्वात्तरेऽपि कार्यतावच्छेदकौरेवापत्तेरिति प्राभाकरमतमाक्षिप्य
समाधेः । इतराऽन्विते इति पदानामित्यादिः । अन्वयः सम्बन्धः ।
इतगनु गौगिकान्वयवति इतरप्रतियोगिकाऽन्वयवति च शक्तिरित्यर्थः ।
यथा घटपदस्य कर्मत्वाऽनुयोगिकाऽऽधेयता “संबन्ध” विशिष्टे शक्तिः तथा-
ऽम्पदस्याऽपि घटप्रतियोगिकाऽऽधेयता “संबन्ध” विशिष्टे शक्तिः, विनिग-
मनाविरहेण एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वान् । तथा च पदार्थद्वयसंसर्गेऽपि
शक्तेः स्वीकर्णाद्यतया घटघटत्वयोः संसर्गः उभयपदलभ्य एवेति नोक्ता-
नुपपत्तिः । एतन्मते इतरान्वितघटो घटपदशक्यः, इतरान्वितकर्मत्वं अम्-
पदशक्यम् इति वा शक्तिज्ञानं कारणम् । अत्र इतरत्वमुपलक्षणम् । इत-
रांशस्य कर्मत्वस्य पदान्तरलभ्यतया तत्र शक्त्यकल्पनात्, अन्वितघटे
एव घटपदः शक्तिः । इति प्राभाकरा इति । वदन्तीति शेषः । वस्तुतस्तु
भट्टानामिदं मतम् । तन्मतं निरस्यति । अन्वयस्येति । संसर्गस्येत्यर्थः ।

निकर्तृत्वप्रकारताशालिबोधं प्रति पंकजपदं पद्मशक्तं इत्याकारकं रूढिज्ञानं प्रतिबन्धक-
मिति भावः । एवं च पंकजपदात् अन्वयवार्थपंकजनिकर्तृत्वप्रकारकरूढ्यर्थपद्मविशेष्यक-
बोधो भवति । अतएव “पंकजं कुमुदं” इत्यत्र पंकजनिकर्तृत्वेन, “भूमौ पंकजमुत्पन्नं”
मित्यादौ च पद्मत्वेन, पंकजपदस्य लक्षणयैव कुमुद-स्थलपद्मयोर्बोध इति ध्येयम् ।

वाक्यार्थतयेति । आकांक्षयेति यावत् । अन्वयांशोऽपीति । कस्यापि पदस्य संसर्गांशे शक्तिर्न कल्पनीयेत्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यतन्त्रद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतद्विषय-
कोपस्थितिर्न कारणम्, तथा सति घटपदान् घटन्वप्रकारकबोधस्येव आधे-
यतासंबन्धेन घटप्रकारकवटन्वविशेष्यकबोधस्य, “घटत्वं घटीयमित्याकार-
कस्य” विशृङ्खलभावेन “घटः घटत्वं च” इत्याकारकस्य वा बोधस्याऽऽपत्तेः ।
किन्तु तद्वर्त्मप्रकारकद्विषयकबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतद्वर्मावच्छिन्नविषय-
कोपस्थितिः कारणम् । तथा च संसर्गं विशेषणतास्वाकारेऽपि प्रकारताया
अनभ्युपगमेन कार्यतावच्छेदकान्नाक्रान्ततया व्यभिचाराऽभावेन पदार्थद्वय
संसर्गं शक्तिकल्पने प्रमाणाभाव इत्याशनेन नैयायिकाः घटादिपदानां घटा-
दिमात्रे शक्तिं स्वीकुर्वन्तीति ।

पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधभानप्रयोजिकाऽऽकांक्षव । तथा च

टि०—१ अत्र तद्वर्त्मनिष्ठप्रकारतायां विधेयताभिन्नत्वं निवेशनीयम् ! अन्यथा
घटबहुभूतत्वमिति वाक्यात् घटप्रकारकभूतत्वविशेष्यकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यघटव-
च्छिन्नभूतत्वविषयकोपस्थितिरूपकारणविरहेण व्यतिरेकव्यभिचारानन्तेः । तन्निवेशे च
घटस्य विधेयतया न व्यभिचार इति ।

टि०—२ इदं पुनरिहावधेयम् ! शक्तिरक्षणोभयसाधारणवृत्तित्वस्य दुर्वचतया न
वृत्तिज्ञानत्वेन कारणत्वम्, किन्तु तद्विषयकशाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानजन्यतदुपस्थितिः,
तल्लाक्षणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थितिश्च कारणम्, एवं शक्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानं चोभयविधम्
पदविशेष्यकं अर्थविशेष्यकं च तत्र परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय पदविशेष्यक-
शक्तिज्ञानाधीनोपस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबोधं प्रति पदविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीनो-
पस्थितिः कारणम् । एवमर्थविशेष्यकशक्तिज्ञानाधीनोपस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानशाब्द-
बोधं प्रति अर्थविशेष्यकशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिः कारणम् । एवं च वृत्त्यनुपस्थितस्या-
ऽपि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधे भानोपगमे व्यभिचाराऽभावात् किं तत्र शक्तिकल्प-
नेनेति ध्येयम् ।

आधेयतासंबन्धेन घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति घटपदाऽव्यव-
हितात्तराऽम्पदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानं, अम्पदाव्यवहितपूर्ववृत्तिघटपदत्वरूपाऽ-
नुपूर्वीज्ञानं वा कारणम् । अन्यथा अम्घट इति वाक्यादपि शाब्दबोधापत्तेः ।
प्रत्ययः परश्चेत्याद्यनुशासनमपि आकांक्षाभिधायकमेवेति ध्येयम् ।

आकांक्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ।

दी०—आकांक्षेति । आकांक्षादिज्ञानमित्यर्थः । अन्यथा आ-
कांक्षादिभ्रमाच्छाब्दबोधो न स्यात् ।

गं०—गुणावता पदज्ञानं करणम्, “वृत्तिज्ञानसहकृतात्पदज्ञानात्”
पदार्थोपस्थितिव्यापारः, शाब्दबोधः फलमित्यायातम् । परन्तु एवमपि घटं
आनयनं कृत्तिः, घटः कर्मत्वं आनय, घटः कर्मत्वं आनयनं कृत्तिरित्यादि निरा-
कांक्षवाक्याच्छाब्दबोधापत्तिवारणाय शाब्दबोधे कारणान्तराण्यपि कथयति ।
मूले आकांक्षेति । वाक्यार्थज्ञाने इति । शाब्दबोधे इत्यर्थः । आकांक्षा
स्वरूपसर्ता न कारणम्, वक्ष्यमाणदोषान्, अत आकांक्षापदं आकांक्षाज्ञान-
परतया ध्याच्छेदोपपत्तये आकांक्षादि ज्ञानमित्यर्थ इति । अन्यथा ।
आकांक्षादेरेव हेतुत्वे । आकांक्षादिभ्रमादिति । घटः कर्मत्वमित्यत्र घट-
पदाऽव्यवहितोत्तराऽम्पदत्वभ्रमादित्यर्थः । शाब्दबोधो न स्यादिति ।
तथा च शाब्दबोधोपपत्तये आकांक्षादि ज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमिति भावः ।
आदिना योग्यताभ्रमात्, सन्निधिभ्रमाच्छाब्दबोधोपपत्तये योग्यताज्ञानस्य
सन्निधिज्ञानस्य च कारणता सूचिता । तेन ब्रह्मिना सिञ्चतीत्यत्र सेके ब्रह्मि-
करणकन्वरूपयोग्यताभ्रमात्, असहोच्चरितवाक्येषु सान्निध्यभ्रमदशायां
च न शाब्दबोधानुपपत्तिः ।

**पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावक-
त्वमाकांक्षा ।**

न्या०—आकांक्षां लक्षयति । पदस्येति । अव्यवहितोत्तरत्वादि-

संबन्धेन यत्पदे यत्पदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशशाब्दबोधा-
भावः तादृशशाब्दबोधे तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकांक्षा । यथा घटमि-
त्यादिस्थलेऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन “अम्पदं घटपदव”दित्या-
कारकाऽम्पदविशेष्यकघटपदप्रकारकज्ञानसत्त्वे घटीयं कर्मत्वमिति
बोधो जायते । “अम्घट” इति विपरीतोच्चारणे तु तादृशज्ञानाभा-
वात्तादृशशाब्दबोधो न जायते, अतस्तादृशाऽऽकांक्षाज्ञानं कारणम् ।

दी० आकांक्षां लक्षयति । पदस्येति ।

गं०—मूले । पदस्येति । पदनिष्ठमित्यर्थः । पदान्तरविरहप्रयु-
क्तेति । यत्पदविरहप्रयोज्येत्यर्थः । अन्वयाऽननुभावकत्वम्, शाब्द-
बोधजनकत्वाभावः तत्पदस्य तत्पदेन सहाऽऽकांक्षा यथा घटमित्यादौ घटपदस्य
अम्पदव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाननुभावकत्वं वरति न हि अम्पदव्यतिरेके
घटपदं शाब्दबोधं जनयति “घटः कर्मत्व”मित्यादौ तादृशशाब्दबोधानुदयान् ।
अतो घटपदस्य अम्पदेनाऽऽकांक्षा एवं अम्पदस्य घटपदेनाऽऽकांक्षा प्रकृति-
प्रत्ययोः परस्परं साकांक्षत्वात्” । बोधिन्यां यत्पदे इति । अम्पदे इत्यर्थः ।
विशेष्यत्वं सप्तम्यर्थः यत्पदेति । घटपदेत्यर्थः । तत्पदे । अम्पदे
तत्पदवत्त्वं । घटपदवत्त्वम् । पदवत्त्वात् चाऽव्यवहितोरत्वसंबन्धेन तथा च
आधेयत्वसंबन्धेन घटप्रकारककर्मताविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति घटपदाव्यवहि-
तोत्तराऽम्पदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानं, अम्पदाऽव्यवहितपूर्ववृत्तिघटपदत्वरूपानु-
पूर्वीज्ञानं वा कारणम् । तादृशज्ञानाऽभावादिति । अव्यवहितोत्तरत्व-
संबन्धेन घटपदवत् अम्पदमित्याकारकज्ञानाभावादित्यर्थः एवं घटौ
घटानित्यत्रापि ।

इदमुपलक्षणम् । राजपुरुष इत्यादि समासस्थलेऽपि अभेदसंबन्धेन
राजसंबन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुष-
पदत्वरूपाऽऽकांक्षाज्ञानं पुरुषपदाऽव्यवहितपूर्ववृत्तिराजपदत्वरूपाऽऽकांक्षाज्ञा-
नं वा कारणम् । तेन राजपुरुष इव राजापुरुष इतिवाक्यात् तादृशोबोध इति ।

अर्थाऽबाधो योग्यता ।

न्या०—अर्थाऽबाध इति । बाधाभावो योग्यतेत्यर्थः । अग्निना सिञ्चेदित्यत्र सेककरणत्वस्य जलादिधर्मस्य बन्धौ बाधनिश्चयसत्त्वान्न तादृशवाक्याच्छाब्दबोधः ।

दी०—योग्यतालक्षणमाह । अर्थेति ।

शं०—मूले अर्थाऽबाध इति । अर्थस्य बाधः—एकपदार्थे अपरपदार्थाऽभावः । तद्विरुद्धऽपरपदार्थ एव । तथा चैकपदार्थे अपरपदार्थवत्त्वं योग्यं तेति पर्यवसितम् । सेचने पयःकरणकत्वसत्त्वात् पयसा सिञ्चतीत्यादौ योग्यता । बन्धिना सिञ्चतीत्यादौ तु न योग्यता । सेचने बन्धिकरणकत्वविरहात् । बाधिन्यां बाधाऽभाव इति बाधज्ञानाभाव इत्यर्थः । सेचनं पयःकरणकत्वाभाववदिति बाधनिश्चयाऽभावरूपयोग्यताबलात् पयसा सिञ्चतीत्यत्र बाधः । बन्धिना सिञ्चतीत्यादौ तु न योग्यता । सेचनं बन्धिकरणकत्वाभाववदिति बाधनिश्चयस्यैव सत्त्वेन बाधनिश्चयाभावरूपयोग्यताविरहात् । बन्धौ बाधनिश्चयसत्त्वादिति । बन्धिः सेककरणत्वाभाववानिति बाधनिश्चयसत्त्वादित्यर्थः । तुल्यविशिवेद्यतया सेचनं बन्धिकरणकत्वाभाववदिति बाधनिश्चयस्यापि सत्वान् ।

न च एतादृशयोग्यतायाः अर्थनिष्ठत्वेन वाक्यनिष्ठत्वाभावाद् बन्धिना सिञ्चतीत्यस्यैव पयसा सिञ्चतीति वाक्यस्यापि अयोग्यवाक्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । वाक्ये स्वरूपसंबन्धेन योग्यताविरहेऽपि प्रतिपादकतासंबन्धेन योग्यतासत्वान्नोक्तापत्तिः ।

पदानामविलंबेनोच्चारणं सन्निधिः ।

न्या०—सन्निधिं निरूपयति । पदानामिति ।

दी०—सन्निधिलक्षणमाह । पदानामिति । अविलंबेन पदार्थोपस्थितिः सन्निधिः । उच्चारणं तु तदुपयोगितया उक्तम् ।

गं०—मूले । पदानामिति अभिमतशाब्दबोधजनकानामित्यर्थः ।
कर्मणि षष्ठी अविलंबेन अव्यवधानेन । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । तथा च
परस्परव्यवधानाभावविशिष्टं यत्पदकर्मकमुच्चारणं स सन्निधिरित्यर्थः ।
नथा च शाब्दबोधानुकूलपदविशिष्टपदत्वमासत्तिरिति यावत् । वै० स्वाव्य-
वहित पूर्वस्व-स्वाव्यवहितोत्तरान्वयतरसंबन्धेनेति ।

ननु मौनिश्लोकादौ उच्चारणाऽभावेऽपि शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया
तत्र नोक्तसन्निधिसंभव इत्यालोच्य पदानामविलंबेनोच्चारणमित्यस्य अर्था-
नामविलंबेनोपस्थित्यर्थकतया तादृशोपस्थितिरेव सन्निधिरित्याह । दीपि-
कायां । अविलंबेन पदार्थोपस्थितिरिति । अविलंबेन । अव्यवधानेन ।
एव च मौनिश्लोकादौ पदज्ञानेन पदार्थोपस्थितावेव शाब्दबोधो नान्यथा ।
ननु आसत्तेरुपस्थितिरूपत्वे “अविलंबेन पदोच्चारणं व्यर्थमित्यत आह ।
उच्चारणन्विति । अविलंबेन पदोच्चारणन्वित्यर्थः । अव्यवधानार्थकस्तु
शब्दः तदुपयोगितयेत्युत्तरं योज्यः । अविलंबेन पदार्थोपस्थितिसंपादकनयै-
वेत्यर्थः । तथा च यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनाऽन्वयोऽपेक्षितः तयोः पदयोः
अव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः ।

तथा चाऽऽकांक्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् ।
यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम्, आकांक्षा-
विरहात् । बन्धिना सिञ्चेदिति न प्रमाणम्, योग्यता-
विरहात् । प्रहरे प्रहरे असहोच्चारितानि गाम् आनय
इत्यादि पदानि न प्रमाणम्, सान्निध्याभावात् ।

न्या०—असहोच्चारितानि । विलंबोच्चारितानि ।

दी०—गौः अश्व इति । घटः कर्मत्वमित्यप्यनाकांक्षोदाहरणं
द्रष्टव्यम् ।

गं० — मू० । आकांक्षादि गहितं वाक्यमिति । आकांक्षादित्रयशून्यं वाक्यमामान्यमित्यर्थः । अत्रमाणमिति । अभ्रान्नस्य शाब्दबोधजननाऽस-
मर्थमिति यावत् आकांक्षारहितवाक्यमुदाहरति । यथेति । न प्रमाणमिति ।
अभ्रान्नस्य शाब्दबोधजननाऽसमर्थमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आकांक्षावि-
गहादिति । गोपदस्याऽध्वपदपरिरेकमयुक्तान्वयाननुभावकवाभावेन तत्प-
दस्य त-पदकवरूपऽऽकांक्षायाः अभावोदिति भावः । गौरश्च इत्यादौ अभेद-
संबन्धेन तयोः शाब्दबोधस्य योग्यताविरहेणैव वारयितुं शक्यत्वादनाकां-
क्षादाकारमान्नमाह । दीपिकायां । घटः कर्मत्वमिति ।

वाक्यं द्विविधम्-वैदिकं, लौकिकं च । वैदिक-
मीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वा-
सोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् । वाक्यार्थज्ञानं शा-
ब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः । इति-शब्दप्रमाणम् ।

न्या०—वैदिकमिति । वेदवाक्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
वेदमूलस्मृत्यादन्यत्रि ग्राह्याणि । लौकिकं त्विति । वेदवाक्यभिन्नमि-
त्यर्थः । आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्त्वम् ।

इति न्यायबोधिण्यां शब्दपरिच्छेदः ।

दी०—वाक्यं विभजते—वाक्यमिति । वैदिके विशेषमाह—
वैदिकमीश्वरोक्तत्वादिति ।

गं० — दीपिकायां । वैदिके विशेषमाहेति । वैदिकस्य लक्षणमाहे-
त्यर्थः । ईश्वरोक्तत्वादिति । ईश्वरोक्तत्वमेव वैदिकानां लक्षणमिति भावः ।
लौकिकस्य द्वैविध्यमुपपादयति । लौकिकत्वमिति । तु शब्दोऽवधारणार्थकः ।
आप्तोक्तं लौकिकं प्रमाणम्, अनाप्तोक्तं लौकिकमप्रमाणमित्यर्थः । वाक्या-
र्थज्ञानमिति । एकरूपदार्थं अपरपदार्थसंसर्गविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । तत्कर-

णमिति । शाब्दज्ञानकरणमित्यर्थः । शब्दः इति । शब्दज्ञानमित्यर्थः । नीलोद्यत इत्यादौ प्रथमं नीलादिपदानां शक्तिज्ञानं-ततः कालान्तरे नीलादि-पदज्ञानम् । ततो वृत्तिज्ञानार्थीननीलाद्युपस्थितिः । ततोऽभेदसंबन्धावच्छि-न्नानांलशावच्छिन्नप्रकारतानि रूपितद्यतःशावच्छिन्नविशेष्यताशाली बोधः ।

दी०—ननु वेदस्यानादित्वान् कथमीश्वरोक्तत्वमिति चेत्, न । 'वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वान् भारतादिवन्' इत्यनुमानेन पौरुषे-यत्वसिद्धेः । न च स्मर्यमाणकर्तृकत्वमुपाधिः । गौतमादिभिः शिष्यपरम्परया वेदेऽपि सकर्तृत्वस्मरणेन साधनव्यापकत्वान् । 'तस्मात्तेषानान् त्रयो वेदा अजायन्त' इति श्रुतेः ।

गं०—मीमांसकः शंकरः । नन्विनि । अनादित्वात् । नित्यत्वात् । पौरुषेय इति । पुरुषप्रणीत इत्यर्थः । जन्य इति यावत् । पौरुषेयत्वं च स्वसजातीयोच्चारणाऽनपेक्षभ्रमादिशून्यपुरुषोच्चरितत्वम् । वेदत्वं चाऽनुपल-भ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिग्रहीनवाक्यत्वम् वाक्यसमूहत्वा-दिति । वाक्यत्वादित्यर्थः । शेषभागो व्यर्थ एवेति ध्येयम् भारतादिव-दिति । आदिना पुराणादेः परिग्रहः । स्मर्यमाणकर्तृकत्वमिति । ज्ञायमानकर्तृकत्वमित्यर्थः । यत्र यत्र पौरुषेयत्वं तत्र तत्र स्मर्यमाणकर्तृक-त्वमिति साध्यव्यापकता पक्षान्तर्भावेण साधनाऽव्यापकता बोध्या । तेषा-नात् । तपोविशेषात् ।

दी०—ननु वर्णा नित्याः "स एवायं गकारः" इति प्रत्यभिज्ञा-बलात् । तथा च कथं वेदस्यानित्यत्वमिति चेत्, न । उत्पन्नो गकारो नष्टो गकारः इत्यादिप्रतीत्या वर्णानामनित्यत्वात् सोऽयं गकारः इति प्रत्यभिज्ञायाः 'सेथं दीपज्वाला' इतिवत् जात्यावल-म्बनत्वात् । वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशिष्टवाक्यस्याऽनित्यत्वात् । तस्मादीश्वरोक्तो वेदः । मन्त्रादिस्मृतीनामाचाराणां च वेदमूलकतया

प्रामाण्यम् । स्मृतिमूलवाक्यानामिदानीमनध्ययनान् तन्मूलभूता
काचिन् शाखोच्छिद्येति कल्पयते

ननु पठ्यमानवेदवाक्योत्सादस्य कल्पयितुमशक्यतया विप्रकी-
र्णवादस्यायुक्तत्वादिति नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेन्, न ।
तथापि वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेन तस्य बोधकत्वासंभवान् ।

शं० — वर्णानुपूर्वस्य नित्यत्ववादिर्मासात्क शंकते । नन्विति । वर्णानां
नित्यत्वं प्रमाणनाह स एवायमिति । इति प्रत्यभिज्ञावलादिति । इत्या-
कारकप्रत्यक्षप्रमायत्वादित्यर्थः । तथा च । वर्णानां नित्यत्वसिद्धौ च ।
इत्यादि प्रतीत्येति । इत्याकारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । अनित्य-
त्वादिति । अनित्यवाङ्गीकारस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । साजात्याऽ-
वलंबनत्वादिति । तज्जातीयाऽभेदविषयकवस्वीकारादित्यर्थः । ननु स
एवाऽयं गकार इति प्रतीतेः साजात्यावलंबनत्वे मानाभावः, अन्यथा सोऽयं
देवदत्त इत्यादि प्रत्यभिज्ञाया अपि साजात्यावलंबनत्वाऽपत्तेः, अतो वर्णानां
नित्यत्वमावश्यकमित्यत आह । नित्यत्वेऽपीति । नित्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः ।
अनित्यत्वादिति । रचनाविशेषरूपाऽऽनुपूर्व्या अनित्यत्वेन तद्विशिष्टवाक्य-
स्याऽनित्यत्वादित्यर्थः । तस्मादिति । वाक्यस्याऽनित्यत्वादित्यर्थः ।
पुष्पाणां चैत्रकर्तृकत्वाऽभावेऽपि मालायाः चैत्रकर्तृकत्ववदिति यावत् ।
इति कल्पयते । इति स्वीक्रियते । कस्य चिद्वेदस्याऽनित्यत्वेऽपि कस्य-
चिद्वेदस्यनित्यत्वमित्येकदेशी शंकते । नन्वित्यादिना । पठ्यमानवेदवा-
क्योत्सादनस्येति । पठनकर्माभूतवेदवाक्यनाशस्येत्यर्थः । कल्पयितुम-
शक्यतयेति । कल्पनायाः अप्रामाणिकतयेति यावत् । विप्रकीर्णवाद-
स्य । वेदः शिथिलः इति व्यवहारस्य । अयुक्तत्वात् । अप्रामाणिकत्वात् ।
नित्याऽनुमेय इति । नित्योऽनुमेयश्चेत्यर्थः । मूलमिति । स्मृत्याचारा-
णामित्यादिः । वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेनेति । अनुमितवेदस्याऽऽनुपूर्वीनि-
श्चयाभावेनेत्यर्थः । तस्य । अनुमितवेदस्य । बोधकत्वाऽसंभवात् ।
बोधजननाऽसमर्थत्वात् । अप्रमाणत्वादिति यावत् ।

दी०—ननु एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आकांक्षादि-
मन्पदकदम्बकत्वात् “गामानये दण्डेनेति” मद्वाक्यवत् इत्यनुमा-
नादेव संसर्गज्ञानसंभवान् शब्दो न प्रमाणान्तरमिति चेत्, न ।
अनुमित्यपेक्षया शाब्दज्ञानस्य विलक्षणस्य ‘शब्दात्प्रत्येमि’ इत्यनु-
व्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसम्मतत्वान् ।

गं०—शब्दमनुमानेऽन्तर्भावयन् वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते । नन्विति ।
अत्र एतानि पदानि पक्षः । गामानयेति वाक्यवटकघटपद-अम्पद-आङ्पूर्वक-
र्णाङ्घानुपदलोत्पदानीत्यर्थः । स्मारितार्थसंसर्गवत्त्वं साध्यम् । स्मारिताश्च
ते अथांश्च, तेषां संसर्गः, स यत्रास्तीति विग्रहः । न चाऽर्थसंसर्गवत्त्वं पदे
वाधितमिति वाच्यम् । संसर्गज्ञापकत्वस्यैव साध्यत्वात् । न च घटमानये-
त्यादौ घटकर्मत्वयोः, कर्मत्वानयनयोश्च तात्पर्याऽविषयकालिकसंसर्गज्ञानपूर्व-
कत्वमादायाऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । ‘साध्यघटक’ संसर्गे तात्पर्यविषय-
त्वस्याऽपि निवेशनीयत्वात् । तथा च तत्तत्पदैः स्मारिताः ये तत्तदर्थः तेषां
तात्पर्यविषयो यः संसर्गः नदज्ञानप्रयोजकानीत्यर्थः । आकाशघटोभयबोध-
नाऽपर्येण प्रयुक्ताद् घटपदाद् घटमात्रोपस्थितौ घटादेरिव गगनसंसर्गमादायाऽ-
र्थान्तवारणाय स्मारितेति । स्मारितत्वं च वृत्त्या बोध्यम् । तेन घटपद-
श्रवणानन्तरं समवायेनाऽऽकाशोपस्थितौ आकाशसंसर्गमादाय नाऽर्थान्त-
राऽऽपत्तितादवस्थ्यात् । आकांक्षादिमत्पदकदम्बकत्वादिति । आकांक्षायो-
ग्यतासन्निधिमत्पदसमूहकत्वादित्यर्थः । तेन साध्याभाववति आकांक्षारहिते-
अयोग्ये अनासन्ने च वाक्ये हेतुसत्त्वेऽपि न व्यभिचारः । मद्वाक्यव-
दिति । मया श्रुतगामानयेति वाक्यवटकगोपदादिवदित्यर्थः । संसर्गज्ञान-
संभवादिति । पदार्थोपस्थित्यनन्तरं एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गावगाहि-
ज्ञानं हि शाब्दबोधः, तस्य संभवादित्यर्थः । तथा च शाब्दबोधोऽनुमितिः
लिंगज्ञत्वादित्यनुमानेन शाब्दबोधस्य प्रमाऽन्तरत्वेऽसिद्धे विलक्षणप्रमाकरण-
त्वाभावाच्छब्दोऽपि न प्रमाणान्तरमित्याह । शब्दो नेति । शब्दात् । गौरस्ती-

निवास्यात् । प्रत्येमि । जानामि । अस्तित्वेन गामित्यादिः । एवं अस्तित्वेन
गां शाब्दयामि न अनुमिनोर्मन्यनुव्यवसायोऽपि बोध्यः । अनुव्यव-
सायसाक्षिकस्य । अनुव्यवसायविषयस्य । इदमुपलक्षणम् । व्यासि-
जन्यकालेऽपि शाब्दबोधस्य अनुभवसिद्धत्वात् । न च सर्वत्र शब्दश्रवणा-
नन्तर व्यासिज्ञाने प्रमागमन्तोऽप्यपि बोध्यम् । किं च एकसंबन्धिज्ञानविधया
यथा पदज्ञानमर्थस्मारकं भवति, तथा अर्थज्ञानस्यापि पदस्मारकतया बन्धि-
रूपार्थज्ञानेन पदस्मरणं कल्पयित्वा अनुमितिस्थले शाब्दबोध एव किं न
न्वाक्रियतामित्यास्तां विस्तरः ।

दो०—ननु अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति “पीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्क्ते” इति दृष्टे श्रुते वा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभो-
जनमर्थापत्त्या कल्पयते इति चेन्न । “देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते
दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनत्वान्” इत्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य
सिद्धत्वात् ।

गो०—एतावता तत्करणं चतुर्विधमित्यादि मूलोपात्तानां
चतुर्णां प्रमाणत्वमुपपाद्य अर्थापत्त्यादीनां अतिरिक्तत्वप्रमाणत्ववादिमीमांसक-
मतनिराकरगायाऽऽदौ तन्मतमुपन्यस्यति नन्वित्यादिना । अर्थापत्तित्वं
जातिविशेषः, अर्थापयामोत्यनुभवसिद्धः । अर्थापत्तिशब्दः “अर्थस्याऽऽपत्ति-
र्यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरः । अर्थापत्तिशब्देनाऽन्यथानुपपत्तिज्ञानं
“अनुपपत्तिज्ञानं वा”ऽभिधीयते । तदेतत्प्रमाणम् । अन्यथानुपपत्तिद्विविधा ।
श्रुतार्थान्यथानुपपत्तिः । दृष्टार्थान्यथानुपपत्तिश्चेति । अर्थस्याऽऽपत्तिरिति
व्युत्पत्त्या अर्थापत्तिशब्दः प्रमाणपरः । साऽपि द्विविधा । श्रुतार्थाऽऽपत्तिः ।
दृष्टार्थाऽऽपत्तिश्च । उपपाद्यज्ञानं करणम् । उपपाद्यं चाऽत्र पीनत्वम्,
उपपादकज्ञानं फलम् । उपपादकं रात्रिभोजनम् । येन बिना यदनुपपन्नं
तस्योपपादकत्वात् यदनुपपन्नं तस्योपपाद्यत्वात् । अर्थापत्तिरपीति ।

अपिना प्रत्यक्षादिपरिग्रहः । तथा च यथा प्रत्यक्षादि त्रिलक्षणप्रमितिकरणं तथाऽर्थावत्तिरपीति भावः । दृष्टे प्रत्यक्षते ज्ञाते । अनेन दृष्टार्थाऽऽपत्तिः सूचिता । श्रुते । शब्दादवगते । अनेन श्रुतार्थाऽऽपत्तिः सूचिता । पीनत्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्येति । तादृशानुपपत्तिज्ञानरूपप्रमाणेनेत्यर्थः यथाश्रुते अनुपपत्ति-सन्वेऽपि तद्ज्ञानविरहवतः पुंसः कल्पनाऽसंभवेनाऽनुपपत्तेः । अस्यैव विशेषणं अर्थापत्या इति । दिवाऽभुञ्जानस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजनं विना पीनत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानेनेति यावत् । रात्रिभोजनं कल्प्यते इति । दिवाऽभुञ्जानः पीनो देवदत्तो रात्रिभोजित्यर्थापत्तिः प्रमा जन्यते इत्यर्थः । पीनत्वादिति । योगाद्यजन्यपीनत्वादित्यर्थः । सिद्धत्वादिति । अनुमितत्वादित्यर्थः यच्चैवं तच्चैवं यथा मासोपवासी तापस इति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः । अत्रेदं बोध्यम् । अव्याप्यस्य नोपपाद्यता । अव्यापको नोपपादकः । तथा चोपपादकाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं उपपाद्यस्येति पर्यवसितम्— तदेव च व्यतिरेकव्याप्तिरूपमिति ध्येयम् ।

दी०—शते पञ्चाशदिति संभवोऽप्यनुमानमेव ।

“इह बटे यच्चस्तिष्ठति” इत्यैतिह्यमपि अज्ञातमूलप्रवक्तृकः शब्द एव ।

चेष्टाऽपि शब्दानुमानद्वारा व्यवहारहेतुरिति न प्रमाणान्तरम् । तस्मात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येव प्रमाणानि ।

इति दीपिकायां शब्दपरिच्छेदः ।

गं०—अनुमानमेवेति । न प्रमाणान्तरमिति भावः । अनुमानप्रयोग-स्तु अयं पञ्चाशद्गान् शतवत्त्वादित्याकारकः । ऐतिह्यमपीति । शब्द एव । शब्दः प्रमाणमेवेत्यर्थः । अज्ञातः मूलं प्रवक्ता यस्य स तथा इत्यर्थः । चेष्टापि । शब्दानुमाने एव न तु प्रमाणान्तरम् । शब्दानुमानद्वारेति । शब्दस्मृतिद्वारा इत्यर्थः । व्यवहारहेतुरिति । द्वित्वादिबोधप्रयोजकम् ।

अनुमानद्वारा । अयं एतादृशशब्दविषयकतापर्यवान् विलक्षणचेष्टावत्त्वान्
अहमिदंन्यनुमानेन शब्दज्ञाने ज्ञाने शब्दबोध उत्पद्यते इति ।

इति गंगायां शब्दपरिच्छेदः ।

दी०—(अथ) ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारकत्वं स्वतो ग्राह्यं परतो
वेति विचार्यते ।

गं०—प्रसंगान् प्रमांस्य परतो ग्राह्यत्वव्यवस्थापयितुमुपक्रमते ।
ज्ञानानामिति । संस्कारनिष्ठ “तद्वित्तत्प्रकारकरूप” प्रमात्वस्याऽतीन्द्रि-
यतया इच्छानिष्ठप्रमात्वस्य परैरपि परतो ग्राह्यत्वाभ्युपगमेनाऽविवादादाह ।
ज्ञानानामिति । ज्ञानभेदेन प्रमात्वं भिन्नमिति सूचयितुं बहुवचननिर्देशः ।
निष्ठत्वं पठ्यर्थः । अन्वयश्चाऽस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमित्यनेन । स्वतो
ग्राह्यमिति । ज्ञानग्रहकसामग्रीजन्यग्रहविषय इत्यर्थः । परत इति ।
ग्राह्यमित्यनुपज्यते । अनुमानादिजन्यग्रहविषय इत्यर्थः । विचार्यते इति ।
निर्णीयते इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । स्वत इत्यस्य स्वस्मात्—स्वर्कीया-
दिति चाऽर्थः । तत्र गुरुणां मते ज्ञानं, मिति “ज्ञान” मातृ “आत्मा”
मेय “विषय” एतत्प्रत्ययविषयकम् । तन्मते चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं “घटमहं
जानामीति प्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तेः, स्वविषयकत्वमेव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम् १ ।
एवं च व्यवसायस्य स्वप्रकाशात्मकतया स्वेनैव स्वगतप्रामाण्यस्य ग्रहणाद्,
भवति प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वम् । विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कार-
णतायास्तैरनंगीकारादनुपस्थितस्याऽपि प्रमात्वस्य भानसंभवात् । तथा च
स्वत इत्यस्य स्वस्मादित्यर्थः । तथा च स्वस्यैव स्वप्रामाण्यविषयकतया
स्वजनकसामग्री एव स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिका ।

१ गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं तेषामयमभिप्रायः । ज्ञानस्य तद्गतप्रामा-
ण्यस्य वा ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे तादृशज्ञानान्तरस्य तद्वत्प्रामाण्यस्य च अर्थं ज्ञानान्तरा-
ऽपेक्षायामनवस्थापत्या स्वप्रकाशरूपत्वमावश्यकमिति ।

मिश्रमते नु अयं घट इति “व्यवसायात्मकं” ज्ञानं अनुव्यवसायप्रा-
प्तम्, अनुव्यवसायश्च व्यवसायप्रत्यक्षम्, घटमहं जानामीत्याकारकम् ।
तज्जनिका सामग्री आत्ममनः संयोगादिकम्, तथाचाऽनुव्यवसायेन व्यव-
सायनिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यते । एतन्मते स्वत इत्यस्य स्वर्क्यादित्यर्थः । स्व-
प्रयांशुशब्दिति यावत् । तथा च व्यवसायजन्यो योऽनुव्यवसायः, तत्सामग्री
प्रथमं “व्यवसायात्मकं” ज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिश्चायिका, अनुव्यवसायस्य व्यव-
सायविषयकत्ववद् व्यवसायनिष्ठप्रामाण्यविषयकत्वाच्चेति ।

भट्टमते ज्ञानमर्तान्द्रियम् ^१, ज्ञानेन ज्ञाततानामकः कश्चिद्धर्मो जन्यते
स च धर्मो विषयनिष्ठः “ज्ञानो घट इति प्रतीतिसाक्षिकः” प्रत्यक्षसिद्धः ।
ज्ञातता” च ज्ञानमनुमापयति । अनुमानप्रयोगस्तु इयं ज्ञातता घटत्वप्रका-
रकघटविशेष्यकज्ञानजन्या घटसमवेतघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् । या
यत्समवेतयत्प्रकारकज्ञातता सा तद्विशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानजन्या पटविशेष्यक-
पटत्वप्रकारकज्ञाततावदिति सामान्यध्यासिरिति । एतन्मतेऽपि स्वत इत्यस्य
स्वर्क्यादित्येवाऽर्थः । तथा च स्वजन्या या ज्ञाततालिंगकाऽनुमितिः तत्सा-
मग्री स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिकेति भावः ।

दी०— तत्र विप्रतिपत्तिः । ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याप्राहकया-
वद्ज्ञानप्राहकसामग्रीप्राह्यम् न वा । अत्र विधिकोटिः स्वतस्त्वम् ।
निषेधकोटिः परतस्त्वम् ।

गं० तत्र । विचारे । प्रयोजकत्वं सप्तम्यर्थः । विप्रतिपत्तावन्वेति ।
विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह । ज्ञानप्रामाण्यमिति । तद्वृत्तितःप्रकारकत्वविशिष्टं
ज्ञानं प्रपूर्वकमाधातोरर्थः, ल्युट्प्रत्ययश्च प्रयोगसाधुत्वसंपादकः, घ्यञ् प्रत्ययश्च

१ आत्मसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति धर्माऽधर्मादिव
ज्ञानस्यापि तादात्म्यसंबन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् । २ ज्ञानजन्यविषयसमवेतपदार्थांतररूपा
इत्यर्थः ।

भावार्थकः । एवं च प्रामाण्यमित्यस्य तद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानत्वमर्थः । तत्रापि ज्ञान-वांगनिवेशो व्यर्थः, प्रयोजनविरहात् । एवं च तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वमेवाऽ-
वशिष्टम् । करगार्थकन्युत्प्रत्यये तु प्रमाकरणत्वमित्यर्थः स्यात्, तादृशप्रमा-
करणत्वभ्रमनिरासाय ज्ञानपदम्^१, तदपि सावधारणम्, तथा च प्रमाकरणत्वं
न ज्ञानमात्रवृत्ति, प्रमाकरणे मनसि व्यभिचारात्, किन्तु तद्वृत्तितत्प्रकारक
स्वरूपप्रमात्वमेव ज्ञानमात्रवृत्तानि, ज्ञाननिष्ठप्रमात्वं पक्षः । तद्वृत्ति तत्प्र-
कारकज्ञानत्वमिति यावत् । तदप्रामाण्याऽग्राहकेति । तत्पदं पक्षीभूत-
प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानपरम्, तत्राऽप्रामाण्याऽग्राहिकाः “अयं घट इत्याकारकं
ज्ञान अप्रमा इत्याकारकं यत्तादृशप्रमात्वाश्रयविशेष्यकाप्रमात्वप्रकारकं
ज्ञानं तदजनिका.” अथ च यावद् ज्ञानग्राहिकाः “प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञान-
ग्रहजनिकाः” सामग्र्यः तज्जन्यग्रहविषयां न वेत्यर्थः । तज्जन्यग्रहविषयत्वं
विधिकोटिः । तदभागे निषेधकोटिः स्वतस्त्वमिति । स्वतस्त्ववादिनां
मीमांसकाः गुरुमिश्रभट्टास्रयः । परतस्त्ववादिनां नैयायिकाः । गुरुमते
तादृशज्ञानविषयकग्रहः प्रथमज्ञानमेव “घटमहं जानामीत्याकारकं” तन्मते
ज्ञानस्य साप्रकाशरूपत्वात् । मिश्रमते तु अनुव्यवसायात्मकम्, भट्टमते च
अनुमितिः । तज्जनिका सामग्री क्रमेण चक्षुःसंयोग-आत्ममनःसंयोग-परामर्श-
दिकम् । विधिकोटिप्रसिद्धिस्तु तादृशप्रामाण्याश्रयज्ञाने “अयं घट इत्या-
कारके”, तादृशज्ञानविषये घटत्वे-ज्ञानत्वे च ।

दी०—अनुमानप्राह्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय यावदिति । ‘इदं
ज्ञानमप्रमा’ इति ज्ञानेन प्रामाण्याप्रहाद्विधवारणाय अप्रामाण्या-
प्राहकेति । “इदं ज्ञानमप्रमा” इति अनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यप्राह-
कस्य अप्रामाण्याप्राहकत्वाभावात् स्वतस्त्वं न स्यादतः तदिति ।
तस्मिन् प्राह्यप्रामाण्याश्रये अप्रामाण्याप्राहकेत्यर्थः । उदाहृतस्थले

टि० १ तथा च प्रमाकरणत्वे समभिव्याहृतज्ञानमात्रवृत्तित्वान्वयानुपपत्त्या
प्रामाण्यपदे तत्परत्वभ्रमनिरासः ।

व्यवसाये अप्रामाण्यग्राहकस्याऽप्यनुव्यवसाये तद्ग्राहकत्वान्
स्वतस्त्वसिद्धिः ।

शं०—सामग्र्यां यावत्प्रतिवेशस्य प्रयोजनमाह । अनुमानग्राह्यत्वे-
नेति । इदं ज्ञानं प्रमा सफलप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमेत्यनु-
मितिजनकसामग्र्या अपि निरुक्तज्ञानग्राहकसामग्रीतया तादृशसामग्रीजन्या-
ऽनुमितिरूपप्रहविषयत्वस्योभयवासिद्धत्वेन सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः ।
यावत्प्रतिवेशेण च प्राथमिकानुव्यवसायसामग्र्या अपि यावदन्तर्गततया
तद्ग्राह्यत्वस्य नैयायिकैरनभ्युपगमात् सिद्धसाधनाऽवकाश इति ध्येयम् ।
नैयायिकमते च तादृशसामग्रीग्राह्यत्वाभावसाधने बाधवारणायैत्यपि
बोध्यम् ।

इदं ज्ञानमिति । रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । इति
ज्ञानेनेति । इति ज्ञानग्राहकेणेत्यर्थः । इत्याकारकज्ञानग्रहजनकसामग्र्या
इति यावत् प्रमाण्याऽग्रहादिति । प्रमात्वग्रहाऽनुपत्तेरित्यर्थः । तथा चेदं
ज्ञानमप्रमेत्याकारकरजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकाऽप्रमात्वप्रका-
रकज्ञानजनकसामग्र्या यावदन्तर्गततया प्रतिबन्धकवशेन प्रामाण्याऽग्रहात्
“स्वतस्त्वस्य” बाधवारणाय अप्रामाण्याऽग्रहादिति विशेषणमिति भावः ।
अप्रामाण्याऽग्रहादिति । तथा च तादृशसामग्र्याः साध्यकोह्यप्रविष्टतया
प्रामाण्यस्याग्रहेऽपि न बाध इति भावः ।

इदं ज्ञानमिति । शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । इत्य-
नुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकस्येति । इत्याकारको य इदं ज्ञानमप्रमे-
त्यनुव्यवसायः तन्निष्ठनिरुक्तप्रामाण्यप्रकारको यो ग्रहः तज्जनकचक्षुःसन्निक-
र्षादिवदितकारणकलापस्येत्यर्थः । अप्रामाण्याऽग्रहादिति ।
व्यवसायनिष्ठाऽप्रामाण्यग्राहकत्वेनेत्यादिः । स्वतस्त्वं न स्यादिति ।
अनुव्यवसायनिष्ठनिरुक्तप्रमात्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वानुपत्तिरित्यर्थः । तदिति
लुप्तसप्तमीकम् तद्ग्राहकत्वात् अप्रामाण्याग्राहकत्वात् स्वतस्त्वसिद्धि-

रिति । तथा च तत्पदस्य स्वाश्रयपरतया स्वश्रयविशेष्यकाप्रमात्व-
 प्रकारकग्रहाजनकस्वाश्रयग्राहकसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकसामग्रीत्वकत्वमेव
 स्वनिष्ठस्वतस्त्वमिति फलितम् । एवं च निरुक्तस्थले व्यवसायस्य
 प्रमात्वरूपस्वाश्रयत्वाभावात् अनुव्यवसायस्यैव स्वाश्रयतया तद्ग्राहक
 सामग्र्याः स्वाश्रयविशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकज्ञानाजनकतयोद्गाहकस्थले तादृ-
 शसामग्र्याः प्रसिद्धत्वात् तादृशसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकसामग्रीत्वकत्व-
 रूपस्त्वनान्वयानुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्ये सत्त्वात् नोक्तानुपपत्तिरिति भावः ।
 अत्र प्रत्यक्षमात्रस्य ज्ञानज्ञानृज्ञेयरूपत्रितयविषयकत्ववादिनां प्राभाकराणां
 मते प्रत्यक्षमात्रस्यानुव्यवसायरूपत्वेन प्रामाण्यानुमितिजनकसामग्र्यामिव
 विषयचक्षुस्संयोगात्ममनस्संयोगघटितसामग्र्यामपि स्वाश्रयग्राहकसामग्री-
 त्वसत्त्वात्तत्र स्वग्राहकसामग्रीत्वरूपव्यापकस्यापि सत्त्वेन प्रामाण्ये तन्मत-
 रीत्या विधिकोटिप्रसिद्धिः, मुरारिमिश्रमते अनुव्यवसायस्य व्यवसायविषय-
 कत्ववत् तन्निष्ठप्रामाण्यविषयकत्वस्यापि सत्त्वेन चक्षुस्संयोगालोकसंयोगाद्य-
 घटितात्ममनस्संयोगघटितसामग्र्यामपि स्वाश्रयग्राहकसामग्रीत्वसत्त्वेन तत्र
 स्वग्राहकसामग्रीत्वरूपव्यापकस्यापि सत्त्वात् तन्मतरीत्या विधिकोटि-
 प्रसिद्धिः । भट्टमते ज्ञानमतीन्द्रियं तज्जन्यज्ञाततयानुमेयम् । ज्ञातता तु
 ज्ञानवत् सविषया घटो ज्ञात इत्याकारकप्रत्यक्षसिद्धा समवायेन स्वरूप-
 संबन्धेन वा विषयवृत्तिः । एवं च घटवृत्तिज्ञातता घटत्वप्रकारकघटविशेष्य-
 कज्ञानजन्या जन्यतासंबन्धेन तादृशज्ञानवती वा घटवृत्तिघटत्वप्रकारक-
 ज्ञाततात्वात् यन्नैवं तन्नैदं यथा पटनिष्ठज्ञाततेत्यादिव्यतिरेक्यनुमानेन
 इदानींतनघटवृत्तिज्ञाततापक्षकनिरुक्तसाध्यकनिरुक्तहेतुकपूर्वकालीनघटवृत्ति-
 ज्ञाततादृष्टान्तघटितान्वय्यनुमानेन वा ज्ञानवत् तन्निष्ठप्रामाण्यस्याप्यनुमिति-
 संभवात् । तथा च ज्ञाततापक्षकानुमितिजनकसामग्र्यामपि तन्मते स्वाश्रय-
 ग्राहकसामग्रीत्वसत्त्वेन तत्र स्वग्राहकसामग्रीत्वरूपव्यापकस्यापि सत्त्वा-
 त्तत्र भट्टमतीत्या विधिकोटिप्रसिद्धिर्बोध्या ।

टी०—ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते, “घटमहं जानामि”

इत्यनुव्यवसायेन घटघटत्वयोरिव तत्सम्बन्धस्यापि विषयीकरणात् व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वान् । पुरोवर्त्तिनि प्रकारसम्बन्धस्यैव प्रमात्वपदार्थत्वादिति चेत्, न । स्वतःप्रामाण्यग्रहे 'जलज्ञानं प्रमा न वा' इत्यनभ्यासदशायां प्रमात्वसंशयो न स्यात् । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वान् । तस्मान् स्वतोप्राह्यत्वाभावात् परतो प्राह्यत्वम् । तथाहि—प्रथमं जलज्ञानान्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति "पूर्वोत्पन्नं ज्ञानं प्रमा" समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् 'यन्नैवं तन्नैवं यथा अप्रमा' इति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते । द्वितीयादि ज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टान्तत्वेन तत्सजातीयत्वलिङ्गेनान्वयव्यतिरेकिणापि गृह्यते ।

गं०—इत्थं विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य मीमांसकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । नन्विति । स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते इति । प्रामाण्यं स्वतो गृह्यत एवेति योजना । प्रामाण्यं स्वतोप्राह्यमेवेत्यर्थः । घटत्वादिमति घटत्वादिप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसामग्रीप्राह्यमेवेति यावन् । स्वतोप्राह्यत्वमुपपादयति । घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेनेति । इदं च मिश्रमताभिप्रायेण । मतत्रयसाधारण्येन तु प्राथमिकज्ञानग्रहेणेति यावत् तत्संबन्धस्यापीति । घटघटत्वयोः समवायरूपसंबन्धस्याप्यर्थः । विषयीकरणादिति । तथा च स्वनिरूपितविषयताश्रययावद्विषयकत्वस्य स्वनिष्ठविषयताकप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादिति भावः ।

सिद्धान्तयति । स्वतः प्रामाण्यग्रहे इति । प्रामाण्यस्य निरुक्तस्वतोप्राह्यत्वस्वीकारे इत्यर्थः । जलज्ञानमित्यादि । अनभ्यासदशायां जलज्ञानं प्रमा न वेति संशयो न स्यादिति योजना । अनभ्यासदशायां—जलज्ञानं प्रमेत्याकारकजलज्ञानविशेष्यकप्रमात्वप्रकारकनिश्चयाभावदशायाम् । जलज्ञानं प्रमा न वेति । जलज्ञानानन्तरजातजलज्ञानवानहमिति ज्ञानानन्तरमित्यादिः । इति संशयो न स्यादिति । इत्याकारकसंशयो

नोन्पद्यतेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधादिति भावः । तत्र हेतुमाह ।
अनुव्यवसायेनेति ।

न च प्राभाकरमते घटादिज्ञानस्यैव तदज्ञानविषयकत्वात् तदज्ञाननिष्ठ-
प्रामाण्यावगाहिन्या इत्यकनया संशयानुपपत्तिसन्वेऽपि भाटादिमते प्राथमिक-
तादृशज्ञानस्य तदज्ञानाविषयकतया प्रमात्वविषयकत्वाभावात् प्राथमिकतादृ-
शज्ञानोत्तरं नन्मते संशयो नाऽनुपपन्न इति वाच्यम् । तथा सति धर्मिज्ञा-
नाऽभावात्संशयाऽनुपपत्तितानुवस्थान् । संशये धर्मितावच्छेदकप्रकारकनि-
र्णयद्वेनुनायाः क्लृप्तत्वादिति । तस्मादिति । संशयानुपपत्तिरूपबाधकसत्त्वा-
दित्यर्थः । इदं च स्वतोप्राह्यत्वाभावे हेतुः । स्वतोप्राह्यत्वाभावादिति ।
निरुक्तस्वतोप्राह्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । इदं च परतोप्राह्यत्वे हेतुः ।
परतोप्राह्यत्वमिति । अनुमानप्राह्यत्वमित्यर्थः । अनुमानप्रकारमाह ।
तथाहीत्यादिना । प्रथमं जलज्ञानानन्तरमिति । प्राथमिकजलज्ञानान-
न्तरमित्यर्थः । यत्र प्रथमं जलज्ञानं ततः जलज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायः—तत
इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयः । अनन्तरं जले इष्टसाधनताज्ञानाधीनेच्छा
तदनन्तरमिति यावत् । प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सतीति । प्रवृत्तिसम-
कालं जलप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । पूर्वोत्पन्नजलज्ञानमिति । प्राथमिकजल-
ज्ञानमित्यर्थः । प्रमेति । जलत्ववतिजलत्वप्रकारकत्वरूपप्रमात्ववदित्यर्थः ।
सफलप्रवृत्तिजनकत्वादिति । इच्छाद्वारा जलत्ववतिजलत्वप्रकारकप्रवृ-
त्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः तत्सजातीयत्वलिङ्गेनेति । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वे-
नेति यावत् ।

दी०—प्रमाया गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम् । प्रमाऽसाधार-
णकारणं गुणः, अप्रमाऽसाधारणकारणं दोषः । तत्र प्रत्यक्षे
विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः, अनुमितौ व्यापकवति व्याप्य-
ज्ञानम् । उपमितौ यथार्थसादृश्यज्ञानम् । शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यता-
ज्ञानम् इत्याद्यूहनीयम् । पुरोवर्तिनि प्रकाराभावात्स्यानुव्यवसायेना-

नुपस्थितत्वान् अप्रमात्वं परत एव गृह्यते । पिप्तादिदोषजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम् ।

गं०—प्रमोत्पत्तेः परतस्त्वमुपपादयति प्रमाया इति । प्रमाया उपत्तौ गुणजन्यत्वं परतस्त्वमिति योजना । परतस्त्वमिति । परस्त्वमेवेत्यर्थः । स्वीकार्यमिति शेषः । अनुपस्थितत्वादिति अविषयीकरणादित्यर्थः । अप्रमात्त्वमिति । तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपमप्रमात्वमित्यर्थः । परत एव गृह्यते इति । तथाहि । शुक्तिविशेष्यकरजतत्वभ्रमानन्तरं इष्टसाधनताज्ञानादिक्रमेण प्रवृत्तौ सत्यां रजताऽऽद्ये पूर्वोत्पन्नं रजतज्ञानमप्रमा विफलप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रमा इति व्यतिरेकिणा निश्चीयते इति । अप्रमात्त्वस्य परतो ग्राह्यत्वमुपपाद्याऽप्रमोत्पत्तेरपि परतस्त्वमुपपादयति । पिप्तादीति । आदिना मण्डूकवसाञ्जन परिग्रहः ।

दी०—ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् अयथार्थज्ञानमेव नास्तीति । न च “शुक्ताविदं रजतम्” इति ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम् । रजतस्मृतिपुरोवर्तिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसंभवान् । उपस्थितेष्टभेदाप्रहस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वेन ‘नेदं रजतम्’ इत्यादौ अतिप्रसङ्गाभावादिति चेत् न । सत्यरजतस्थले पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवेन प्रवृत्तिजनकतया शुक्तावपि रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ।

गं०—प्राभाकरः शंक्ते । नन्विति । सर्वेषां ज्ञानानामिति । घटत्वादिधर्मप्रकारकज्ञानमात्रस्येत्यर्थः । यथार्थत्वादिति । घटत्वादिमन्निष्ठविशेष्यताकत्वादित्यर्थः । अयथार्थज्ञानमेव नास्तीति । विप्रतिपत्तिस्तु तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपऽयथार्थत्वं ज्ञानवृत्ति न वेत्याकारिका बोध्या । तेन न सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातः । इच्छदौ विधिकोटिप्रसिद्धिर्बोध्या । शंक्ते । नचेति । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानादिति । अत्रेदं

रजतमिति ज्ञानमिदन्त्वेन शुक्तिविशेष्यकमेव, न तु रजतविशेष्यकमिति स्फुटीकरणाय शुक्तावित्युक्तम् । प्रवृत्तिदर्शनादिति । प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वादिन्यर्थः । अन्यथाख्यातिरिति । अयथार्थज्ञानमिन्यर्थः । स्वीकार्येति शेषः । तथा च विशेष्यतासंबन्धेन तद्धर्मप्रकारकप्रवृत्तौ विशेष्यतासंबन्धेन तद्धर्मप्रकारकेच्छायाः, तेन संबन्धेन तद्धर्मप्रकारकेच्छायां तेन संबन्धेन तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य च हेतुत्वमिति रीत्या कार्यकारणभावस्य सर्वमतसिद्धत्वेन तव मतं रङ्गविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानाऽप्रसिद्ध्या कारणाभावेन रजतार्थिनो रङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति भावः । प्रभाकरमते इदं, रजतमितिज्ञानद्वयं—इदमिति प्रत्यक्षात्मकम्, रजतमिति स्मृत्यात्मकम् । अत एव यथार्थम् । उभयमेव प्रवृत्तौ कारणमिन्याह । रजतस्मृतिपुरोवर्तिज्ञानाभ्यामेवेति । एवकारोऽप्यर्थकः । प्रवृत्तिसंभवादिति । पुरोवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च ज्ञानद्वयाप्रवृत्त्युपपत्तेः, अन्यथाख्यातिर्न स्वीकार्येति शेषः । नन्वेवं सति नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तिः, निरुक्तकारणसत्त्वादत आह । उपस्थितेष्टभेदाऽग्रहस्यैवेति । रजतभेदाऽग्रहस्यैवेत्यर्थः । प्रवृत्तकत्वेन । प्रवृत्तिजनकत्वेन । इत्यादौ । इत्यादिज्ञानोत्तरमित्यर्थः । अतिप्रसंगाभावादिति । प्रवृत्त्यापत्त्यसंभवादित्यर्थः ।

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः, संशय-विपर्यय-तर्क-भेदात् ।

न्या०—यथार्थाऽनुभवं निरूप्याऽयथार्थाऽनुभवं विभजते । संशयेत्यादिना ।

दी०—अयथार्थानुभवं विभजते अयथार्थ इति, स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वात् न त्रैविध्यविरोधः ।

गं०—यथार्थाऽनुभवं निरूप्येति । यथार्थानुभवविषयकनिरूपण-ध्वंसकालीनाऽयथार्थानुभवत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृति-

मान् मूलकार इति बोधः । स्वप्नाऽनध्यवसाययोरन्तर्भावमाह । स्वप्नस्येति ।
नथा च विपर्ययेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्यपि प्रदेशविशेषावस्थितमनःसंयोगः
स्वप्नः, एवं च संयोगरूपस्य तस्य न विपर्ययेऽन्तर्भावयितुं शक्यते, तथापि
नादृशसंयोगाऽसमवायिकारगकज्ञाने भाक्ततयाऽन्तर्भाव इति ध्येयम् ।
एवं किंस्विदित्याकारकाऽनवध्ववसायस्याऽपि विपर्ययेऽन्तर्भाव इत्यपि
बोध्यम् ।

**एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं
संशयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषोवेति ।**

न्या०—एकेति । एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकभावाऽभावप्रकारक-
ज्ञानं संशय इत्यर्थः । भावद्वयकोटिकसंशयप्रसिद्धेः स्थाणुर्वेत्यत्र
स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावपुरुषत्व-पुरुषत्वाभावकोटिक एव संशयः ।

दी०—संशयलक्षणमाह एकेति घटपटौ इति समूहालंबनेऽति-
व्याप्तिवारणाय एकेति । घटो द्रव्यमित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय
विरुद्धेति । घटत्वविरुद्धपटत्ववानित्यत्र अतिव्याप्तिवारणाय नानेति ।

गं०—मूले । एकस्मिन्निति । सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् धर्मिपदं
मुख्यविशेष्यतालाभार्थम् । विरुद्धेति । विरुद्धाः परस्पराऽसमानाधिकरणाः
ये धर्माः तेषां वैशिष्ट्यं संबन्धः । तस्य ज्ञानं विषयत्वं षष्ठ्यर्थः । तथा
चैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविरुद्धनानाधर्मप्रकारताशालिज्ञानत्वमिति
यावत् । अत्र नानाधर्मपदं भावाऽभावोभयपरम् । अतएवोक्तं न्यायबोधिण्यां
भावद्वयकोटिकसंशयाऽप्रसिद्धेरिति । मूले । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।
इत्याकारक इत्यर्थः । स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावकोटिकः स्थाणुर्वेत्येकः संशयः ।
पुरुषत्वपुरुषत्वाभावकोटिकः पुरुषो वेत्याकारकोऽपरः संशयः । अथवा कोटि-
चतुष्टयविषयत्वं संशये स्वीक्रियते न तु भावद्वयमात्रकोटिक इति ध्येयम् ।

अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा, अयं स्थाणुः पुरुषश्चेति संशयसमुच्चययो-
र्वैलक्षण्याय संशये कोटित्वाख्यविषयता स्वीक्रियते । अथवा समुच्चये
विशेष्यता विशेष्यभेदेन भिन्ना, संशये उभयप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतैका,
परन्तु बन्धिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः बन्धभावप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ताया ऐक्येपि तयोरवच्छेद्याऽवच्छेदकभावः स्वीक्रियते ।

संशये साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानं असाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानं विप्रतिपत्तिश्च
कारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा स्थाणुर्नवेति संशयं
करोति । यथा वा शब्दत्वस्य नित्याऽनित्यव्यावृत्तत्वं गृहीत्वा शब्दो नित्यो
नवेति संशयं करोति । विप्रतिपत्तिश्च शब्दात्मिका । एकेनोक्तं शब्दो नित्य
इति अपरेण तु शब्दोऽनित्य इति । तत्र मध्यस्थस्य संशयो भवत्येवेति ।

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः, यथा शुक्तौ इदं रजतमिति ।

न्या०—मिथ्याज्ञानमिति । अयथार्थज्ञानमित्यर्थः विपर्ययो
नाम भ्रमः ।

दी०—विपर्ययलक्षणमाह मिथ्येति तदभाववति तत्प्रकारक-
निश्चय इत्यर्थः ।

गं०—तदभाववतीति । इदं च प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय ।
संशये इच्छायां चाऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चयपदं निश्चयत्वं च संशयान्य-
ज्ञानत्वम् । तदभावाऽप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वमिति यावत् । अत्र
यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् । यथा शुक्तौ इदं रजतमिति । इत्याकारकनिश्चय
इत्यर्थः ।

ननु रजतत्वप्रकारकगत्यक्षकारणीभूतस्य इन्द्रियसन्निकर्षस्य संयुक्तसम-
वायस्य विरहेण कथं शुक्तौ इदं रजतमित्याकारकप्रत्यक्षं, रजस्य चक्षुः
संयुक्तत्वेऽपि रजतत्वे तत्समवायाऽभावादिति चेन्न । लौकिकसन्निकर्षविरहे-
पि अलौकिकसन्निकर्षस्य ज्ञानलक्षणाया स्वीकारादिति ध्येयम् ।

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः, । यथा यदि
वन्द्भिर्नस्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ।

न्या०—व्याप्यारोपेणेति । तर्कं व्याप्यस्य व्यापकस्य च
वाधनिश्चयः कारणम्, अन्यथा इष्टापत्तिदोषेण तर्कानुत्पत्तेः ।

दी०—तर्कलक्षणमाह । व्याप्येति । यद्यपि तर्को विपर्ययेऽ-
न्तर्भवति, तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात् भेदेन कीर्तनम् ।

गं०—मूले । व्याप्यारोपेणेति । आरोपः आहार्यज्ञानम् । तच्च
वाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानम् । तृतीयार्थो जन्यत्वम् । तथा च व्याप्यविषयका-
ऽऽहार्यज्ञानजन्यव्यापकविषयकाऽऽहार्यज्ञानत्वं तर्कलक्षणम् । आपाद्यव्याप्य-
आपादकवत्तानिश्चयः तर्कं कारणम् । वन्द्भभावः आपादकः आपाद्यो धूमा-
भावः । तथा च धूमाभावव्याप्यवन्द्भभाववत्तानिश्चयो “मूलोक्ततर्क” कारणम् ।
वस्तुत आपाद्यव्यतिरेकनिश्चय एव तर्कं हेतुरिति ध्येयम् । न्यायबोधिण्यां
व्याप्यस्य आपादकस्य । व्यापकस्य आपाद्यस्य । तर्कस्य विपर्ययान्तर्भूत-
त्वात् त्रैविध्यकथनमसंगतमित्याक्षिपति । यद्यपीत्यादिना । प्रमाणाऽ-
नुग्राहकत्वादिति । व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशंकानिवर्त्तकत्वादि-
त्यर्थः । संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानत्वेन व्याप्तिबुद्धौ प्रतिबन्धकतया
“धूमोऽस्तु वन्द्भिर्मास्तु इति” व्यभिचारशंकायाः व्याप्तिबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे
तन्निवृत्त्यर्थं तर्कोऽपेक्षणीय इति भावः । स चाऽयं पञ्चविधः । आत्माश्रय-
अन्योन्याश्रय-चक्रक-अनवस्था-तदन्यवाधितार्थप्रसंगभेदात् ।

स्मृतिरपि द्विधा । यथार्थाऽयथार्था च । प्रमा-
जन्या यथार्था । अप्रमाजन्या अयथार्था ।

दी०—स्मृतिं विभजते स्मृतिरिति ।

गं०—स्मृतिलक्षणं प्रागुक्तं वेदितव्यम् । प्रमाजन्या यथार्थाऽनु-

भवजन्या । तथा च तद्वृत्ति तत्प्रकारकस्मृतित्वं यथार्थस्मृतेर्लक्षणम् । अप्र-
माजन्या अयथार्थाऽनुभवजन्या । तथा च तदभाववृत्ति तत्प्रकारकस्मृतित्वं
अयथार्थस्मृतेर्लक्षणम् ।

सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयं सुखम् ॥

न्या०—सुखं निरूपयति । सर्वेषामिति । इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वमिति निष्कर्षः । यथाश्रुते घटोऽनुकूल इत्याकारकज्ञानद-
शायामनुकूलत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य घटादावपि सत्त्वाद् घटा-
दावतिव्याप्तिरिति । सुखेच्छाधीने मोजनादावतिव्याप्तिवारणाय इत-
रेच्छाधीनेच्छाविशेषणम् । सुखेच्छायाः सुखत्वप्रकारकज्ञानमात्र-
जन्यत्वान् ॥

दा०—सुखं लक्षणयति । सर्वेषामिति । “सुखी अहम्” इत्या-
द्यनुव्यवसायगम्यं सुखत्वादिकमेव लक्षणम् । यथाश्रुतं तु स्वरूपक-
थनमिति द्रष्टव्यम् ॥

गं०—मूले सर्वेषामिति । सकलप्राणिनामित्यर्थः । अनुकूलतया ।
इच्छाविषयतया । वेदनीयमिति । ज्ञायमानमित्यर्थः । सुखमिति ।
सुखस्वरूपमित्यर्थः । तथा च सकलप्राणिनामभिलषितमेव सुखमिति यावत् ।
दापिकायां—सुखी अहमिति । इदमुपलक्षणम् । सुखपदशक्यतावच्छे-
दकतया सिद्धसुखत्वजातिमत्त्वमपि लक्षणं बोध्यम् । यथाश्रुतं त्विति ।
सर्वेषामनुकूलतयेत्यादिकमित्यर्थः स्वरूपकथमिति । अन्यथा अगम्याग-
मनादिजन्यसुखेऽव्याप्तेः । साधूनां “नपरदारान्गच्छेदिति” तस्य प्रतिकूलतया
वेदनीयत्वात् ॥

प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम् ॥

न्या०—दुःखं निरूपयति । प्रतिकूलेति । अप्रापीतरद्वेषानधी-

नद्वेषविषयत्वमिति निष्कृष्टलक्षणम् । द्वेषविषयत्वमात्रोक्तौ सर्पादावति-
व्याप्तिः । तत्रापि द्वेषविषयत्वसत्त्वादत् इतरद्वेषानधीनेति द्वेषविशेष-
णम् । सर्पजन्यदुःखादौ द्वेषान् सर्पेऽपि द्वेष इति सर्पद्वेषस्य सर्पज-
न्यदुःखद्वेषजन्यत्वादन्वद्वेषा जन्यद्वेषविषयत्वरूपदुःखलक्षणस्य सर्पादौ
नातिव्याप्तिः । फलेच्छा उपायेच्छां प्रति कारणम् । अतः फलेच्छा-
वशादुपायेच्छा भवति । एवं फले द्वेषादुपाये द्वेषः ।

गं०—मूले प्रतिकूलतयेति । द्वेषविषयतयेत्यर्थः । अत्रापि सर्वेषा-
मिन्यनुष्यते । अत्रापि दुःखी अहमिति प्रत्यक्षसिद्धदुःखत्वजातिमत्त्वं दुःख-
पदशब्दवच्छेदकतया सिद्धदुःखत्वजातिमत्त्वं वा दुःख लक्षणं बोध्यम् । यथा-
श्रुते विपत्तिविशेषेण विषयभक्षणादिजन्यदुःखे प्रतिकूलतया वेदर्नायत्वाभावे-
नाऽऽव्याप्तिरित्यादिति ध्येयम् ॥

इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः ।

गं०—मूले । इच्छा काम इति । इच्छाकामयोः पर्यायतासूचनाय ।
लक्षणन्तु प्रवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वम् । ज्ञानवारणाय साक्षादिति । एवमह-
मिच्छामीति प्रत्यक्षसिद्धेच्छात्वजातिमत्त्वमिच्छासामान्यस्य लक्षणम् ।
इच्छा द्विविधा । फलेच्छा— उपायेच्छा च । फलं तु सुखं दुःखाऽभावश्च ।
इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलस्य लक्षणम् । फलमेव पुरुषार्थः । फलविशे-
ष्यकेच्छात्वं फलेच्छाया लक्षणम् । फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपाय-
विशेष्यकेच्छात्वं उपायेच्छाया लक्षणम् । उपायेच्छां प्रति इष्टसाधनता-
ज्ञानं कारणम् । मूले । क्रोधो द्वेष इति । तयोः पर्यायतासूचनाय ।
निवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वं द्वेषलक्षणम् । ज्ञानवारणाय साक्षादिति । बलवद्-
द्विष्टसाधनताज्ञानं द्वेषे कारणम् । एवं च “द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छे-
दक” द्वेषत्वजातिमत्त्वमपि द्वेषस्य लक्षणम् । द्वेषं प्रतीष्टसाधनताज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति ध्येयम् । मूले । कृतिः प्रयत्न इति । तथा च कृतित्वजाति-

मन्त्रं प्रयत्नस्य लक्षणम् । प्रयत्नत्रिविधः । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्न-
भेदान् । “प्रवृत्तौर्त्सातिप्रर्त्सातिसिद्ध—” प्रवृत्तिव्रजातिमत्त्वं प्रवृत्तेर्लक्षणम् ।
विक्रियाणां कृतिसाध्यताज्ञानं दृष्टसाधनताज्ञानं उपादानग्रन्थश्च च कारणम् ।
निवृत्तौ द्वयः कारणम् । जीवनयोनियत्नम्नु प्रागपंचकसंवारे कारणम् ,
अर्त्सान्द्रयश्च ।

विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्योऽ धर्मः ।

न्यः०—धर्माऽधर्मो निरूपयति । विहितेति । वेदविहितेत्यर्थः ।
निषिद्धेति । वेदनिषिद्धेत्यर्थः ।

गं०—मूले । विहितकर्मजन्येति । वेदविहितं यत्कर्म तज्जन्येत्यर्थः ।
कर्त्तव्यतया श्रुतिचोदितकर्मजन्येति यावत् । इदं च धर्मकारणप्रदर्शनपरम् ।
लक्षणं तु धर्मत्वजातित्वम् । सुखत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेक-
तया धर्मत्वजातिसिद्धिर्बोध्या । मूले । निषिद्धकर्मजन्येति । वेदनिषिद्धं
यत्कर्म तज्जन्येत्यर्थः । अकर्त्तव्यत्वेन श्रुतिचोदितकर्मजन्य एवेति यावत् ।
लक्षणं तु अधर्मत्वजातिमत्त्वम्, अधर्मत्वजातिसिद्धिस्तु दुःखत्वावच्छिन्न-
कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया बोध्या । अदृष्टत्वन्तु न जातिरिति
ध्येयम् ।

ननु यागादिकमेव स्वर्गादिहेतुरस्तु किमदृष्टत्वीकारणेति चेन्न । यागा-
दिकं फलकालपर्यन्तस्थायित्वजन्यफलानुकूलव्यापारवान् तावत्कालमस्थायित्वे
सति जनकत्वात् अनुभववदित्यनुमानेनाऽदृष्टसिद्धेः । नचाऽप्रयोजकत्वम् ।
यागो यदि विरध्वस्तत्वे सति सध्यापारो न स्यात्तदा स्वर्गकारणं न स्याद्
घटवदिति विपक्षवाधकतर्कसत्वात् । न च यागध्वंस एव व्यापारोऽस्तु
किमदृष्टेनेति वाच्यम् । क्रियाकलापात्मकयागस्य ध्वंसानामान्येन लाघवादे-
काऽदृष्टसिद्धेः । नचाऽत्र क्रियाणां युगपद्विनाशः, येनैकोध्वंसः स्यात् । न
च चरमक्रियाध्वंसस्तथा । पूर्वपूर्वक्रियाणामानर्थक्यापत्तेः । तन्मात्रानुष्ठानेऽ-
पि फलापत्तेश्च । किं च गंगास्रानादेः फलजनकतायां स्रानध्वंसस्य व्यापारत्वं

वाच्यम्, क्लानं च सर्वाङ्गजलसंयोगः, तेषामानन्त्यादनन्तध्वंसानां हेतुत्व-
कल्पने गौरवम् । किं च कर्मनाशाजलस्पर्शादिना धर्मनाशोऽप्येवं सति
नोपपद्येन ध्वंसस्याऽविनाशित्वात् ।

किं च ध्वंसे वैजात्याभावेन कार्यवैजात्यानुपपत्तिः, तथा च कार्यवैजात्य-
स्य कारणवैजात्यप्रयत्नतया विजातीयकारणानुमानम् । वस्तुतः प्रतियोगि-
ध्वंसयोरेकत्र कारणत्वं नास्त्येव । तथा च स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः याग-
जन्यत्वाद् घटजन्यं जलाहरणं न घटध्वंसजन्यमिति । किं च ध्वंसस्य
कारणत्वे यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, कारणीभूताभावप्रतियोगिन एव
तत्त्वात् । अत एव “ध्वंसत्वेनाऽपि हेतुत्वे प्रतियोगी न कारणमिति व्याप्ति-
रेव व्यभिचाराऽभावात्” इति शब्दमणिटिप्पण्यां रुचिदत्तेनोक्तमित्यलम् ।

बुद्ध्यादयोऽष्टौ आत्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धी-
च्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य ।
अनित्या जीवस्य ।

न्या०—बुद्ध्यादयोऽष्टाविति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न-
धर्माऽधर्माः इत्यर्थः ।

शं०—आत्ममात्रविशेषगुणा इति । आत्मसमवेतविशेषगुणा
इत्यर्थः । बुद्धीच्छाप्रयत्नानां विभागमाह । नित्या अनित्याश्चेति । नित्या-
ईश्वरस्येति । नित्याः ईश्वरसमवेता इत्यर्थः । अत्र प्रयत्ननिरूपणानन्तरं
तेषां विभागमकृत्वाऽष्टनिरूपणानन्तरं विभागकरणे मूलं मृग्यमिति ।

संस्कारस्त्रिविधः । वेगो-भावना स्थितिस्थापक-
श्चेति । वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्तिः । अ-
नुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । आत्ममात्रवृत्तिः ।

न्या०—संस्कारं विभजते । संस्कार इति । भावनां लक्षयति ।

अनुभवेति । अनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वं भावनाया लक्षणम् ।
अत्राऽनुभवजन्यत्वे सतीति विशेषणानुपादाने आत्ममनःसंयोगे-
ऽतिव्याप्तिः, आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रत्यसमदायिकारणत्वेन
स्मृतिं प्रत्यपि कारणत्वान्, अतः स्तदुपादानम् । आत्ममनःसंयो-
गस्यानुभवजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । तावन्मात्रे कृतेऽनुभवध्वंस-
ऽतिव्याप्तिः, ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेनाऽनुभवध्वंसस्याप्य-
नुभवजन्यत्वादतः स्मृतिहेतुत्वोपादानम् । अनुभवध्वंसं स्मृतिहेतुत्वा-
भावान्नातिव्याप्तिः ।

दी०—संस्कारं विभजते । संस्कार इति । संस्कारत्वजाति-
मान् संस्कारः । वेगस्याश्रयमाह । वेग इति । वेगत्वजातिमान् वेगः ।

गं०—संस्कारत्वजातिमत्त्वं संस्कारस्य लक्षणम् । संस्कारपदशक्यना-
वच्छेदकतया संस्कारत्वजातिसिद्धिर्बोध्यः । प्रत्यक्षसिद्धवेगत्वजातिमत्त्वं
वेगस्य लक्षणम् । वेगो द्विविधः, कर्मज वेगजभेदात् ।

भावना हि अनुभवेन जन्यते, स्मृतिं जनयति । अतोऽनुभवजन्यत्वे
सति स्मृति हेतुत्वस्य भावनायां सत्वाल्लक्षणममन्वयः । मूले । स्मृतिहेतु-
रिति । इदमुपलक्षणम् । प्रत्यभिज्ञाहेतुरित्यपि बोध्यम् । भावनां प्रति
उपेक्षान्यनिश्चयः कारणम् । न चाऽनुभव एव स्मृतिं प्रति कारणमस्तु किं
भावनाकल्पनेनेति वाच्यम् । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणदिजनना-
ऽसामर्थ्यात्, स्व-स्वव्यापाराऽन्यतराभावे कारणत्वाऽसंभवात्, कार्याव्यव-
हितप्राक्क्षणवृत्ति स्व स्वव्यापाराऽन्यतरकत्वस्यैव कारणतात्मकत्वात् । न
चाऽनुभवध्वंस एव व्यापारोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राऽ-
जनकत्वात् । अनुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तेश्च, कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकतापदार्थत्वात् । वस्तुतोऽपूर्वसाधकयुक्त्या
संस्कारसिद्धिर्निरावाधैवेति ध्येयम् ।

न्या०—ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणता सकलतान्त्रिकमतसिद्धा, यथा दण्डविशिष्टबुद्धिं प्रति दण्डज्ञानं कारणम् । दण्डविशिष्टबुद्धिर्नाम दण्डप्रकारकबुद्धिः, तथा च दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति दण्डज्ञानत्वेन कारणत्वमित्या-
 षतितम् । दण्डप्रकारकबुद्धिः दण्डी पुरुष इत्याकारकबुद्धिस्तत्र दण्डज्ञानं कारणम्, नहि दण्डमजानानः पुमान् दण्डीपुरुष इति प्रत्येति एवं च यत्रायं दण्ड इति प्रत्यक्षं जातं तदनन्तरं दण्डीपुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षमुत्पन्नं तत्र दण्डी पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षेऽतिव्या-
 मिः । तद्धि स्वाव्यवहितपूर्वक्षणात्पन्नदण्डज्ञानात्मकानुभवजन्यं जनि-
 प्यमाणे दण्डीपुरुष इत्याकारकस्मरणे कारणं च, स्मृतिं प्रति अनुभव-
 स्य कारणत्वान्, तथा चाऽनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वरूपभावना-
 लक्षणस्य यथोक्तदण्डी पुरुष इत्याकारकानुभवे विद्यमानत्वादति-
 व्याप्तिदिरिति चेद् । अत्र त्रुमः । अनुभवजन्यत्वं हि अनुभवनिष्ठ-
 कारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वम्, तत्र कारणतायामनुभवत्वावच्छि-
 न्तत्वं निवेश्यते, तथा चानुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यता-
 श्रयत्वमनुभवजन्यत्वमिति फलितम्, अतो नोक्तातिव्याप्तिः, तथा हि
 दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता दण्डज्ञाननिष्ठा या कार-
 णता तस्यां न दण्डानुभवत्वमवच्छेदकं, दण्डानुभवादिवदण्डस्मर-
 णादपि दण्डप्रकारकबुद्धेरुत्पत्तेः, अतो दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं
 प्रति अनुभवस्मरणसाधारणदण्डज्ञानत्वेनैव दण्डज्ञानस्य कारण-
 तायाः स्वीकरणीयत्वेन दण्डज्ञानत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात्, तथा
 चाऽनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वस्योक्तप्रत्यक्षेऽ
 भावात्तातिव्याप्तिः । भावनायां तु लक्षणमिदं वर्तते । तथा हि ।
 अनुभवेनैव भावनाख्यसंस्कारोत्पत्त्या भावनात्वावच्छिन्नं प्रति अनु-

भवस्याऽनुभवत्वेनैव कारणतया भावनात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता-
नुभवनिष्ठकारणतायामनुभवत्वमवच्छेदकम्, अतोऽनुभवत्वावच्छिन्न
कारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वं भावनायां वर्तते इति नासंभवः ।

नन्वेवं स्मृतिहेतुत्वविशेषणवैयर्थ्यम्, तद्धि अनुभवध्वंसेऽति-
व्याप्तिवारणाय प्रागुपात्तम्, न हि यथोक्तानुभवजन्यत्वविवक्षायां-
मनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः प्रसज्यते । तथा हि । ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति
प्रतियोगिनः कारणत्वं प्रतियोगित्वेन रूपेण, तत्तद्ध्वंसत्वावच्छिन्नं
प्रति च तत्तत्प्रतियोगिव्यक्तेः तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्येवं ध्वंसप्रतियोगिनोः
कार्यकारणभावः । तथा च ध्वंसनिष्ठकार्यतानिरूपिता याऽनुभवनिष्ठा
कारणता तस्यां प्रतियोगित्वमवच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वं च नत्वनुभव-
त्वमपीत्यनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वरूपानुभवज-
न्यत्वविरहेणैवाऽतिव्याप्तिवारणसंभवात्कृतं स्मृतिहेतुत्वविशेषणेनेति-
चेन्न । स्मृतावतिव्याप्तिवारणायैव तदुपादानान् । तथा हि । स्मृतिं
प्रति अनुभव एव कारणं न तु स्मृतिरपि, अतो घटस्मृतित्वावच्छिन्नं
प्रति घटानुभवस्य घटानुभवत्वेनैव कारणत्वं न तु घटज्ञानत्वेन,
तथा च घटस्मृतिनिष्ठकार्यतानिरूपिता या घटानुभवनिष्ठाकारणता
तस्यां घटानुभवत्वमवच्छेदकम्, तेनाऽनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानि-
रूपितकार्यताश्रयत्वस्य स्मृतौ विद्यमानत्वादतिव्याप्तिवारणाय स्मृति-
हेतुत्वमुक्तम्, न हि स्मृतिः स्मृतिहेतुः अतो न तत्रातिव्याप्तिरित्यल-
मनल्पजल्पनेन ।

दी०—भावं लक्षयति । अनुभवेति । अनुभवध्वंसेऽतिव्या-
प्तिवारणाय स्मृतीति । आत्मादौ अतिव्याप्तिवारणायऽनुभवेति ।
स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं नवीनैरुक्तम् ।

गं०—स्मृतेरपीति । अपिना अनुभवपरिग्रहः । तथा चैतन्मते अनुभवजन्या इत्यस्य ज्ञानजन्या इत्यर्थो बोध्यः । नवीनैरुक्तमिति । तेषामयमाशयः । स्मृति प्रति अनुभवः अनुभवत्वेन न कारणम्, अपि तु ज्ञानत्वेनैव, अनुभवत्वेन कारणत्वे स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्, संस्कारस्य फलनाशयतया पूर्वस्मरणेन विनाशान् । ज्ञानत्वेन कारणत्वे तु पूर्वस्मृतेरपि स्वजन्यसंस्कारद्वारा उत्तरस्मृतौ कारणतया नोक्तानुपपत्तिरिति । प्राचीनानान्त्वयमाशयः । अनुभवत्वेनैव कारणत्वम्, न तु ज्ञानत्वेन, अनुभवत्वस्यापि ज्ञानत्वेन ज्ञानवापेक्षया गौरवाभावात् । न च विनिगमनाविरहः । विशेषधर्मेण व्यभिचाराऽज्ञाने सामान्यधर्मेणाऽन्यथासिद्धत्वान् । संस्कारनाशकत्वं च कालस्य— रोगस्य— चरमफलस्य वा, नत्वान्तरालिकस्मरणानामिति नोक्तानुपपत्तिरित्यत्र विस्तरः ।

अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः । कटादिपृथिवीवृत्तिः ।

दी०—स्थितिस्थापकं लक्षयति अन्यथेति ।

संख्यादयोष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः अन्ये रूपादयो विशेषगुणाः । द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणवृत्तिजातिमत्त्वं विशेषगुणत्वम् ।

गं०—मूले अन्यथाकृतस्य । अवस्थान्तरं प्रापितस्य । तदवस्थापादकः । पूर्ववस्थाजनकक्रियाहेतुः । वेगभावेनाऽयसंस्कारत्वं तल्लक्षणम् । अत्रेदंबोध्यम् । गुणाः द्विविधाः सामान्यगुणाः विशेषगुणाश्च । संख्यापरिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्व-अपरत्व-गुरुत्व-नैमित्तिकद्रवत्व-वेग-स्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः । रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधिरप्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वाऽवृत्तिजातिशून्यगुणत्वम् । द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं यत्पृथिवीत्वादि तद्रूपाप्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छू-

न्यगुगत्वस्य संख्यादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः अन्येरूपादय इति । रूपरस-
गन्ध-स्पर्श-बुद्धि-सुख-दुःख इच्छा द्वेष-प्रयत्न-सांसिद्धिद्रव्य-धर्म अधर्म भाव-
ना-शब्दा इत्यर्थः । द्रव्यविभाजकेति । द्रव्यविभाजकीभूतं यदुपाधिद्वयं
‘पृथिवीन्त्रजलन्वादिरूपं’ तत्तत्समानाधिकरणाः “द्वित्वपृथक्त्वसंयोगादयः
तदवृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः ।

भावनाऽन्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शाऽवृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति
गुरुत्वाऽत्रलद्रवन्वान्यगुगत्वमिति यावत् । तेन एकत्वे परिमाणे च नाति-
व्याप्तिः कटादिपृथिवीवृत्तिरिति । केषां चिन्नते पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्ति-
रिति ध्येयम् । संस्कारः सर्वोऽप्यनित्य एव ।

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेप-
णम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरसन्निकृ-
ष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । शरीरविप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्र-
सारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् । पृथिव्यादिचतुष्टयम-
नोवृत्ति ।

दी०—कर्मणो लक्षणमाह चलनेति । उत्क्षेपणादीनां कार्य-
भेदमाह । ऊर्ध्वेति । वक्रतासंपादकं कर्म आकुञ्चनम् । ऋजुतासंपा-
दकं प्रसारणमित्यर्थः ।

गं०—कर्मत्वजातिमत्त्वं कर्मणो लक्षणम् । ऊर्ध्वदेशोत् । आदौ क्रिया
ततो विभागः-ततः पूर्वसंयोगनाशः-तत उत्तरदेशसंयोगः इति क्रमः । स
चोत्तरदेशसंयोगः यद्यूर्ध्वदेशसंयोगः स्यात् तदा तादृशसंयोगजनकीभूतं कर्म
उत्क्षेपणमित्युच्यते । एवमपक्षेपणादिष्वपि बोध्यम् । लक्षणन्तु ऊर्ध्वदेशसं-
योगाऽसमवायिकारणत्वम् । एवमुत्क्षेपणत्वादिजातिमत्वमपि । अन्यत्सर्व-
मिति । भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनात्मकं सर्वं गमनस्वरूपमित्य-

र्थः । उक्त्वापणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावान् पृथङ्निरूपणं शिष्यबुद्धिवैशद्याय स्वतन्त्रेच्छम्य मुनेनिर्योगपर्यनियोगानर्हत्वाच्चेति ध्येयम् ।

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुण-
कर्मवृत्ति । तद् द्विविधं, पराऽपरभेदात् । परं सत्ता ।
अपरं द्रव्यत्वादि ।

न्या०—सामान्यं निरूपयति । नित्यमेकमिति । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं सामान्यलक्षणम् । नित्यत्वानुपादाने संयोगादावतिव्याप्तिः, तत्राऽपि अनेकसमवेतत्वसत्वान्, तद्वारणाय नित्यत्वविशेषणम् । अनेकसमवेतत्वानुपादाने आकाशादावतिव्याप्तिः, तद्वारणायाऽनेकसमवेतत्वविशेषणम् । अनेकत्वानुपादाने जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिः, अतोऽनेकेति ।

दी०—सामान्यं लक्षयति । नित्यमिति । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति । जलपरमाणुगतरूपेऽतिव्याप्तिवारणाय एकेति । परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणाय अनेकेति । अनुगतत्वं समवेतत्वम् । तेन नाऽभावादावतिव्याप्तिः ।

गं०—तत्रापि । संयोगादावपि । न चैवमपि नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । नित्यसंयोगे मानाभावात् । दीपिकायां एकेतीति । वस्तुतस्तु एकपदं प्रामादिकमेव प्रतिभाति । न च नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमेवास्तु किं समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशेनेति वाच्यम् । अत्यन्ताऽभावेऽतिव्याप्तेः, तस्य नित्यत्वात् अनेकवृत्तित्वाच्च । अतोऽनेकेतीति । नचाऽनेकत्वं यदि यत्किंचिदेकभिन्नत्वं तदा उक्तदोषतादवस्थम्, जलीयपरमाणोरपि यत्किंचिदेकभिन्नत्वात्, यदि एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेदः तदाऽप्रसिद्धिः, एकत्वस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगिसमवेतत्व

स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वस्यैव अनेकसमवेतत्वाच्च कोपि दोषः ।

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका विशेषाः ।

न्या०—नित्यद्रव्येषु परमाण्वादिषु वर्त्तमानाः । “अतएव” व्यावर्त्तकाः इतरभेदाऽनुमितिहेतवः । नित्यद्रव्यवृत्तित्वरूपपक्षधर्मता-प्रयोज्येतरभेदानुमापकताशालिन इत्यर्थः । नित्यद्रव्यनिष्ठविशेष्यता-निरूपितैकमात्रवृत्तिभेदानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं विशेषाणां लक्षणमिति भावः । पार्थिवपरमाणौ जलादिभेदानुमापक-गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एकमात्रवृत्तित्वं भेदविशेषणम् । घटादौ तदितरभेदानुमापके तद्रूपादावतिव्याप्तिवारणाय निरूपितान्तं प्रकार-ताविशेषणम् । एतेन व्यावर्त्तका इत्यस्य नित्यद्रव्यविशेष्यकेतरभेदा-नुमितिप्रयोजका इत्यर्थकतया लक्षणपरत्वेन साफल्येऽपि नित्यद्रव्य-वृत्तय इति विफलमेव, स्वरूपाख्यानस्याऽपि कृतत्वादिति प्रत्युक्तम् ।

दो०—विशेषं लक्षयति । नित्येति ।

गं०—नित्यद्रव्याणि च पृथिव्यादिचतुष्टयपरमाणवः, आकाशकालदि-गात्ममनांसि च । अयं घटः घटान्तराद् भिन्नः एतत्कपालसमवेतत्वादिति रीत्या सावयवघटादि घणुकपर्यन्तद्रव्याणां तत्तदवयवभेदाद् भेदः । परमाणूनां निरवयवत्वाच्चाऽवयवभेदप्रयुक्तो भेदः संभवतीति परमाणूनां परस्परं भेदसिद्धर्थं विशेषनामकः पदार्थः स्वीक्रियते । अयं परमाणुः परमाण्वन्तर-भिन्नः विशेषादिति प्रकारः । न च परमाणुभेदकस्याऽसत्त्वे क्षतिविरह इति वाच्यम् । घटारंभकपरमाणुतः पटारंभकपरमाणोरवैलक्षण्येन पटपटयोर-वैलक्षण्यप्रसंगात् । कारणवैलक्षण्यं विना कार्यवैलक्षण्याऽदर्शनात् । परमाणोरेव व्यावर्त्तकत्वमिति न शक्यम् । परमाणुः न स्वतो व्यावर्त्तकः रूपस्पर्शाऽन्यत-रवत्वाद् घटवदित्यनुमानवाधात् । तथा च परमाणूनां परस्परभेदसिद्धयन्य-

थाऽनुपपत्त्या विशेषोङ्गीकर्त्तव्य इति भावः । परमाणुषु परस्परभेदाऽनुमितिः किञ्चिद्विज्ञानजन्या अनुमितित्वाद् बन्ध्याद्यनुमितिवदित्यनुमानाद् विशेष-
स्तिद्विबोध्या । न च परमाणूनां तत्तन्नीलपीतादिरूपभेदेन भेदसंभवाद्विशेष-
ङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । एकजातीयरूपवतां तेषां तदनभ्युपगमे भेदानु-
पपत्तेः । ननु विशेषाणां परस्परव्यावर्तनाय विशेषान्तरमुपगन्तव्यम् तथा
चाऽनवस्थेति चेन्न । परमाणुव्यावर्तनाय कल्प्यमानविशेषस्य स्वव्यावर्तकनि-
रपेक्षस्यैव कल्पनात् । नव्यास्तु विना व्यावर्तकं परेषां विशेषाणामिव
नित्यानामपि द्रव्याणां स्वतो व्यावर्तकत्वादित्याहुः । केचित्तु शब्दसमवायि-
कारणतावच्छेदकतया तत्कल्पनमावश्यकम्, अनेकशब्दादौ तत्कल्पने गौरवात् ।
न च तन्परिमाणव्यक्तिस्तथास्तु । तदैकत्वादिना विनिगमनाविरहात् । न
चाऽङ्गुले विनिगमनाविरहः संभवतीति तत्सिद्धिरित्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् ।
यत्राऽननुगतानि कारणानि तत्राऽपेक्षते कारणतावच्छेदकोऽनुगतो धर्मः
कारणतायाः । प्रकृते तु कारणाऽननुगमाभावात्पेक्षणीयोऽनुगतो धर्मः । न
च कारणता सावच्छिन्नेति नियमः । मानाभावात् ।

नित्यसंबन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः ।
ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवाऽवतिष्ठते तावयुत-
सिद्धौ । यथा अवयवाऽवयविनौ गुणगुणिनौ क्रिया-
क्रियावन्तौ जातिव्यक्ती-विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।

न्या०—समवायं निरूपयति । नित्येति । संबन्धत्वं विशिष्ट-
प्रतीतिनियामकत्वम् । तावन्मात्रोक्तौ संयोगेऽतिव्याप्तिरतो नित्य
इति विशेषणम् । ययोर्द्वयोर्मध्ये इति । यन्निष्ठकालनिरूपिताऽऽ-
घेयतासामान्यं यद्वच्छिन्नं तदुपयान्यतरत्वमयुतसिद्धत्वमित्यर्थः ।

टि० १ तथा च विशेषाः स्वतो व्यावृत्ता इति भावः । स्वतो व्यावृत्तत्वं च
स्वभिन्नलिङ्गजन्यस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदाऽनुमित्यविषयत्वम् ।

दी०—समवायं लक्षयति नित्येति । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सम्बन्ध इति । अयुत-सिद्धलक्षणमाह ययोरिति । 'नीलोघट' इति विशिष्टप्रतीतिः विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टप्रत्ययत्वान् दण्डाति प्रत्ययवदिति समवायसिद्धिः । अवयवावयविनात्रिति । द्रव्यसमवायिवारणमवयवः । तज्जन्यं द्रव्यमवयवि ।

गं०—विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वमिति । विशेष्यता-प्रकारताऽन्य-विशिष्टधीविषयत्वमिति यावत् । ययोर्द्वयोर्मध्ये-घटकपालयोर्मध्ये । एकं घटः । अपराश्रितमेवात्रतिष्ठते कपालाश्रितमेवात्रतिष्ठते । तौ घटकपाला-विन्यर्थः । इह कपाले घट इति प्रतीतिः कपालावच्छेदेन एतत्काले घटवत्वा-वगाहिनया घटनिष्ठकालनिरूपिताऽऽधेयतासामान्यस्य कपालावच्छिन्नतया कपालघटोभयमयुतसिद्धमिति । घटभूतलवारणाय सामान्यमिति ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ।

दी०—प्रागभावं लक्षयति । अनादिरिति । आकाशादावतिव्या-प्तिवारणाय सान्त इति । घटादावतिव्याप्तिवारणाय अनादिरिति । प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः, प्रतियोगिजनकः, भविष्यतीति-व्यव-हारहेतुः प्रागभावः ।

गं०—मूले अनादिरिति । आदिरहित इत्यर्थः । आदिः उत्पत्तिः । उत्पत्तिश्चाऽऽद्यक्षणसंबन्धः । प्रागभावाऽप्रतियोगित्वमिति यावत् । सान्त इति । अन्तो ध्वंसः । प्रतियोगितासंबन्धेन तद्वान् । तथा चोत्पत्तिशून्यत्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावस्य लक्षणम् । दीपिकायां । सान्त इति । विशेष्यदलमित्यर्थः । अनादिरिति । सत्यन्तदलमित्यर्थः । प्रतियोगि-

समवायिकारणवृत्तिरिति । प्रतियोगिनो यत्समवायिकारणं तत्र वर्तते इत्यर्थः । कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वमिति मूलमपि अत्रैवोपतिष्ठते । ध्वंसप्रागभावयोः स्वप्रतियोगिसमवायिदेशवृत्तित्वनियमात् । प्रयोजनमाह । प्रतियोगिजनक इति घटं कारणमित्यर्थः । प्रमाणमाह । भविष्यतीति व्यवहारहेतुरिति । भविष्यतीति व्यवहाराऽसाधारणकारणमित्यर्थः । भविष्यतीत्यस्य प्रतियोगितासंबन्धेन प्रागभाववान् इत्यर्थः, व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं प्रागभाववत्वम् । तच्च प्रागभाव एव । एवं च भविष्यतीति शब्दप्रयोगे प्रागभावः कारणम् । व्यवहारे व्यवहर्तव्यतावच्छेदकस्य कारणत्वादिति ।

नव्यास्तु प्रागभावे मानाभावः । न च तत्र प्रत्यक्षं, इह घटप्रागभाव इति प्रत्ययवासनाकल्पिततया तदसाधकत्वात् । भविष्यतीति प्रत्ययस्य वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वविषयकत्वेन निर्वाहेऽतथात्वात् । अभावत्वं त्रिनाशिवृत्ति पदार्थविभाजकोपाधित्वाद्भावत्ववदित्यनुमानस्याप्रयोजकतया तदसिद्धिः । स्यादेतत् उत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय तदभ्युपगमो दुर्वारः । तदानीमपि सामग्र्याः अक्षतत्वात् । न च तदुत्पादोत्तरकालीनतदुत्पादरूपस्य पुनरुत्पादस्याऽप्रसिद्धतयाऽपादनासंभवः । घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणः यद्येतद्दृश-सामग्र्यव्यवहितोत्तरः स्यात् घटाद्युत्पादवान् स्यादित्याकारकापत्तेः संभवात् । नचेहाऽप्रसिद्धिरस्ति इति चेत् । सत्यं । संभवति तदेदं यदि सामग्र्यव्यहितोत्तरत्वं तदुत्पादवत्वव्याप्यम् तत्रैव मानाभावात् किं—तु तद्वत्ता-व्याप्यमेव । एवं चोत्पादकेन द्वितीयादिक्षणे तद्वत्तैवाऽपादनीया । न चेयमनिष्ठावहा । अथवोत्पत्त्यन्तर्भावेन व्याप्तिरस्तु । तथापि न घटोत्पत्तिद्वितीय-क्षणे तदुत्पादः, किन्तु जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावरूपहेत्वभावेनैव तदनुपत्तेः । अनन्तप्रागभावां हेतुहेतु-मद्भावकल्पनापेक्षया ईदृशकल्पनाया एवोचितत्वात् । न च महाघटना-शानन्तरं यत्र खण्डघट उत्पद्यते तत्र खण्डघटोत्पत्तिकाले तद्घटापत्तिः कार्या-व्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन प्रतिबन्धकाभावहेतोः सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र यादृशारम्भकसंयोगनासाद् घटो नष्टः तादृशसंयोगव्यक्तेरेव हेतुवोपगमेन

नापत्तिगन्धोऽपि । न च यत्र सहस्रतन्त्राद्यपटस्य त्रिंशतितन्त्रसंयोगना-
शानन्तरं खंडपट उपने तत्र तादृशखंडपटोत्पत्तिकाले तत्पटोत्पादवारणाय
त्रिंशतिसंयोगानां हेतुत्वकल्पनापेक्षया तत्प्रागभावहेतुत्वकल्पनमेव साधीय
इति वाच्यं । तत्र तादृशघटत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पटनाशत्वेन प्रतिबन्धकत्व
कल्पनात् । न च तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पटनाशत्वेन जन्यद्रव्यत्वाव-
च्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन च प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवेण तत्पटं प्रति तत्पटप्राग-
प्रागवत्त्वेन हेतुत्वकल्पनैव सार्थायसीति वाच्यं । यत्र महापटनाशान्तरं न
खंडपटोत्पन्नः तत्र प्रागभावहेतुत्वकल्पनानो द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्व-
कल्पनायां लाघवात् । यत्र च महापटनाशान्तरं खंड पट उत्पद्यते तत्र
तदुत्पादवारणाय नाशत्वेन स्वातंत्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इत्यनवद्यम् ।

यत्तु तत्त्वज्ञानिनां धर्माधर्मोत्पत्तिवारणाय तत्त्वज्ञानप्रागभावत्वेन हेतु-
त्वं कल्पनीयमिति तत् सिद्धि रिति तदसत् । तत्त्वज्ञानध्वंसत्वेन प्रतिब-
न्धकत्वकल्पनया तदुत्पादवारणात् । न च तत्त्वज्ञानोत्पादकालेऽदृष्टोत्पत्त्या-
पत्तिः । न च तवापि तुल्यं । अव्यहितप्राक्कालावच्छेदेनाद्यतत्त्वज्ञानप्रागभा-
वस्य सत्त्वादिति वाच्यं । कार्यसहभावेन तत्प्रागभावस्य हेतुत्वोपगमेनास्म-
न्मते आपत्तिवारणादिति सांप्रतं । अदृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेनापि
प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न च कार्यकारणभावद्वयगौरवमिति वाच्यं । तवा-
प्याद्यत्त्वस्य तत्त्वज्ञानप्रागभावे स्वसामानाधिकरण्यकालिकविशेषणतावच्छि-
न्नान्ववृत्तिर्बोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानवदन्यत्वरूपतया तत्त्वज्ञानवदन्यत्वप्राग-
भावत्ययो मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभाव-
द्वयस्य त्वया स्वीकारात् । अधितिष्ठते च जनकतावच्छेदकशरीरनिबन्धनं
लाघवमिति मंतव्यम् ।

परे तु प्रागभावानंगीकारे तत्पटानधिकरणतंतौ तत्पटापत्तिवारणाय
तत्पटप्रागभावत्वेन हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति तत्सिद्धिः । न च तत्पटत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तत्संयोगत्वेन हेतुत्वोक्त्याऽपि निर्वाहेण प्रागभावासिद्धिरिति
वाच्यम् । अनेकसंयोगानां हेतुत्वकल्पनापेक्षया तत्कल्पनाया एवोचितत्वा-

दिति । तन्न । तत्रापि सहस्रतन्तुकपटस्य ज्यादितंतुषु आपत्तिवारणाय चरम-
संयोगत्वेन हेतुत्वकल्पनावश्यकतया तेनैव तत्पदानधिकरणतंतौ वारणसंभ-
यान् । नचैकस्मादेवाग्निसंयोगाद्विक्रमरूपरसादयः उत्पद्यन्ते, तेषां च
सामग्रीभेदावश्यकतया प्रागभावः सिद्धयतीत्युक्तं युक्तं । तत्प्रतिबन्धका-
भावघटितसामग्रीवैचित्र्यादेव कार्यवैचित्र्यसिद्धेस्तदसाधकत्वात् ।

यत्तु धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धतया तत्सिद्धिः ।
अन्यथा धूमलोकलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितेरपि पर्वतत्वाविच्छिन्नोद्देश्यतानि-
रूपितवन्हित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितित्वाक्रान्ततया व्यभिचारात् । अतो
जन्यतावच्छेदकं धूमलिङ्गकत्वं वाच्यम् । तच्च स्वसमानाधिकरण्य स्ववृत्ति-
प्रागभावप्रतियोगित्व स्ववृत्तिकृतिमत्त्वैतन्नितयसंबन्धेन धूमपरामर्शविशिष्ट-
त्वमिति तत्सिद्धिरिति । तत्तु धूमलिङ्गकत्वस्य विषयताविशेषरूपस्य व्यव-
स्थापनीयतया तत्सिद्धौ साधकाभावादिति ।

अत्र वदन्ति । भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले भिन्नविषयकप्रत्यक्षा-
पत्तिवारणायानुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तत्र वाधसि-
द्धयभावविशिष्टपरामर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वोक्तौ विशेषणविशेष्यभावे विन्ति
गमनाविरहेणानंतप्रतिबन्धप्रतियन्धकभावापत्त्या गौरवात् । प्रागभावाभ्युप-
गमे तु सिद्धयभावत्व वाधाभावत्वाद्यनिवेशेन स्ववृत्तिप्रतियोगित्वसंबन्धेन
कृतिविशिष्टानुमितिप्रागभावत्वेन प्रतिबंधकत्वं कल्पयितुं युज्यते । एतादृशसं-
बन्धेन कृतिविशिष्टस्य प्रागभावस्थानुमित्यव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन वर्तमान-
तया प्रतिबंधकाभावहेतोरभावात् न कार्यापत्तिरिति ।

यत्तु चित्रत्वावच्छिन्नं प्रति षड्भावहेतुत्वापेक्षया लाघवाच्चित्रप्रागभा-
वत्वेन हेतुत्वात्तत्सिद्धिरिति तत्तु रूपवद्रूपत्वेन हेतुत्वोक्त्यापि निर्वाहेण
तत्कल्पनायां गौरवादिति ।

यद्यपि तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकं चरमदुःखध्वंसत्वं तत्र चरमत्वं स्वसा-
माधिकरण्यावच्छिन्नकारिकसंबन्धेन दुःखप्रागभाववदन्यत्वमिति तत्सि-

द्विरिति । तदप्युक्तसंबन्धेन दुःखवदन्यत्वस्य ध्वंसे निवेशसंभवेनाऽप्युपप-
त्या तत्साधकाभावादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

सादिरनन्तः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ।

दी०—ध्वंसं लक्षयति । सादिरिति । घटादावतिव्याप्तिवारणाय
अनन्तेति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सादिरिति । प्रतियोगि-
जन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः, ध्वस्त इति व्यवहारहेतुः ध्वंसः ।

गं०—मूले । सादिरिति । उत्पत्तिमानित्यर्थः । प्रागभावप्रतियोगीति
यावत् । अनन्तः । अन्तरहितः अन्तो ध्वंसः । प्रतियोगितासंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकध्वंसाभाववानित्यर्थः । ध्वंसाऽप्रतियोगीति यावत् । तथा
च प्रागभानप्रतियोगित्वे सति अभावत्वं ध्वंसस्य लक्षणम् । दीपिकायां ।
अनन्तेति । विशेष्यदलमित्यर्थः । सादिरिति । सत्यन्तदलमित्यर्थः ।
प्रतियोगिजन्य इति प्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन
प्रतियोगी कारणमित्यर्थः । शेषं पूर्ववद् ।

त्रैकालिकः संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्य-
न्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति ।

न्या०—अत्यन्ताभावं निरूपयति—त्रैकालिकेति । प्रागभावा-
प्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यन्योन्याभावभिन्नत्वे सत्य-
भावत्वमत्यन्ताभावस्य लक्षणम् । ध्वंसप्रागभावान्योन्याभावाकाशा-
दीनां वारणाय यथा क्रमं विशेषणोपादानम् । वस्तुतस्तु संसर्गाभावत्वं
तादात्म्यभिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । ध्वंसप्राग-
भावयोश्च न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति तेनैव तद्वारणे
त्रैकालिकेति स्वरूपाख्यानमेवेति बोध्यम् ।

दी०—अत्यन्ताभावं लक्षयति—त्रैकालिक इति । अन्योन्या-
भावेऽतिव्याप्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति । ध्वंसप्रागभावयोरति-
व्याप्तिवारणाय त्रैकालिक इति ।

गं० — त्रैकालिक इति । नित्य इत्यर्थः । संसर्गपदं तादात्म्यभिन्नसंसर्ग-
परम् । तथा च नित्यत्वे सति तादात्म्यभिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽ-
भावत्वं अत्यन्ताभावस्य लक्षणम् । ध्वंसप्रागभावयोः संबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गाकन्वविरहादेवाऽतिव्याप्तिवारणे नित्यत्वोपादानं व्यर्थमित्याह । वस्तुत-
स्त्रिति । दीपिकायां । संसर्गावच्छिन्नेतीति । तादात्म्यसंबन्धानवच्छिन्नेत्यर्थ-
कम् त्रैकालिक इतीति । ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितयोः किञ्चित्संबन्धानव-
च्छिन्नत्वेन तादात्म्यसंबन्धानवच्छिन्नत्वस्य सूतरां सत्त्वात् । स्वरूपमाह
यथेति । अनुयोगिवाचकसप्तम्यन्तपदसमभिव्याहृतप्रतियोगिवाचकपदसम-
व्याहृतनञ्शब्दोल्लेखितप्रत्ययविषयाऽभावोऽत्यन्ताभावस्वरूपम् ।

अत्र बोध्यम् । नञ्पदाऽसत्त्वे यादृशवाक्यात् यद्धर्मिणि येन
संबन्धेन यद्वत्ता प्रतीयते, नञ्सत्त्वे तादृशवाक्यात् तत्संबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतदभावः प्रतीयते इति नियमः । यथा नञ्सत्त्वे भूतले घटवत्ता
संयोगेन प्रतीयते नञ्सत्त्वे स एव प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः, प्रतियो-
गिता च तत्संबन्धावच्छिन्नेतीति ।

**तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्या
भावः यथा घटः पटो नेति ।**

न्या०—अन्योन्याभावं निरूपयति—तादात्म्येति ।

दी०—अन्योन्याभावं लक्षयति—तादात्म्येति ।

गं०—मूले । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नेति । संसर्गाविधया तादात्म्या-
वच्छिन्नेत्यर्थः । तेन संयोगेन घटतादात्म्यवाद्यास्तीत्यस्य न संग्रहः तदीयप्रति-
योगितायां प्रकारविधया तादात्म्यावच्छिन्नत्वेऽपि संसर्गाविधया तादात्म्यान-

वच्छिन्नत्वादिनि श्रेयम् । अन्योन्याभावन्वरूपमाह । यथेति तथा च प्रथमान्त-
त्रिभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमिध्याहननञ्गण्डोल्लेखितप्रत्ययविषया-
न्भावोऽन्योन्याभावन्वरूपमित्यर्थः ।

दी०—प्रतियोगितावच्छेदकारोप्यसंसर्गभेदान् एकप्रतियोगि-
कयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बहुत्वम् । 'केवलदेवदत्ताभावात्
दण्ड्यभावः' इति प्रतीत्या विशिष्टाभावः 'एकसत्त्वेऽपि द्वौ न स्तः'
इति प्रतीत्या द्विन्नावच्छिन्नाभावः, संयोगसम्बन्धेन च घटवति
समवायसम्बन्धेन घटाभावः, तत्तद्घटाभावाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकसामान्याभावश्चातिरिक्तः । एवमन्योन्याभावोऽपि । घटत्वेन
पटोनामतीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नाङ्गीक्रियते । पटे
घटत्वं नास्तीति तस्यार्थः । अतिरिक्तत्वे स केवलान्वयी । सामयिका-
भावोऽप्यत्यन्ताभाव एव समयविशेषे प्रतीयमानः, घटाभाववति
घटानयने अत्यन्ताभावस्य अन्यत्र गमनाभावेऽपि अप्रतीते घटाप-
सारणे सति प्रतीतेर्भूतलघटसंयोगप्रागभावध्वंसयोर्घटात्यन्ता-
भावप्रतीतिनियामकत्वं कल्प्यते । घटवति तत्संयोगप्रागभावध्वंसयो-
रसत्त्वादत्यन्ताभावस्याप्रतीतिः । घटापसारणे च संयोगध्वंससत्त्वा-
त्प्रतीतिरिति ।

गं०—अत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावयोर्बहुत्वं दर्शयति । प्रतियोगितावच्छे-
दक्रेत्यादि । आरोप्यसंसर्गः—प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः । तथा च प्रतियो-
गितावच्छेदकधर्मभेदात् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धभेदाच्च एकप्रतियांगिक-
स्याऽप्यत्यन्ताभावस्य बहुत्वम् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदक-
धर्मभेदादेव बहुत्वम्, न तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धभेदात्, तत्र तादा-
त्म्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । तदेव दर्शयति । केवलदेवदत्ताभावादिति
विशिष्टाभावोऽतिरिक्त इत्यन्वयः । दण्ड्यभाव इति । दण्डनिष्ठावच्छेदक-

ताकदेवदत्तनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव इति भावः । एकसत्त्वेऽपि । वन्हिसत्त्वेऽपि । द्वौ न स्त इत्यादि प्रतीत्येति । वन्हि घटा न स्त इत्यादि प्रतीत्येत्यर्थः । सिद्ध इति शेषः । द्वित्वावच्छिन्नाभाव इति । केवलवन्हित्वावच्छिन्नाभावादिति-शेषः । अतिरिक्त इत्यनेनाऽन्वयः । संबन्धभेदेनाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वं दर्शयति । समवायेन घटाभाव इति । संयोगेन घटाभावादिति शेषः । अस्याप्यतिरिक्त इत्यनेनाऽन्वयः । सामान्याभावविशेषाभावयोर्भेदं दर्शयति । तत्तद् घटाभावादिति । एवमन्योन्याभावोपीति । अत्यन्ताभाववत् अन्योन्याभावोपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनातिरिक्तः स्वीकार्य इत्यर्थः । नाङ्गीक्रियते इति । प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति नियमात् । ननु तादृशप्रतीतेः को विषय इत्यत जाह । पटे इति । ननु संयोगेन घटाभावस्याऽत्यन्ताभावरूपत्वे घटाऽऽनयनेऽपि घटाभावप्रत्यक्षाऽपत्तिः, अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्, अतः सामयिका भावोऽतिरिक्तः स्वीकार्य इति प्राचीनमतं दूषयति । सामयिकाऽभावोपीति । सामयिकाभावः समयविशेषे प्रतीयमानोऽप्यत्यन्ताभाव एवेति योजना । घटाभाववतीति । तादृशभूतलादावित्यर्थः । प्रथममित्यादिः । घटानयने इति । घटवतीत्यर्थः । एतस्याऽप्रतीतेरित्यनेनाऽन्वयः । प्रतीतेरिति । तस्मिन्नेवाऽधिकरणे इत्यादिः । तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादेरेव घटाद्यभावसंसर्गतया घटकालस्य संबन्धाऽघटकतया घटकाले न घटाऽत्यन्ताभावबुद्धिरित्यपि बोध्यम् ।

दी०—केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्यवहारोपपत्तौ अभावो न पदार्थान्तरमिति गुरवः । तन्न । अभावानङ्गीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अभावाभावो भाव एव । नातिरिक्तः । अनवस्थाप्रसङ्गात् । ध्वंसप्रागभावः प्रागभावध्वंसश्च प्रतियोग्येवेति प्राञ्चः । अभावाभावः अतिरिक्त एव । तृतीया भावस्य प्रथमाभावरूपत्वात्— नानवस्थेति नवीनाः ।

गं०—ननु अभावानां अधिकरणरूपतैवाऽस्तु अतिरिक्ताऽभावे अभाव-

त्वकल्पनातः कृत्साऽधिकरणे एव अभावत्वकल्पनायां लाघवात्, किं च तत्त-
 कालीननन्दभूतलादिरूपाऽधिकरणविशेषस्यैवाऽभावसंबन्धनया नादशाऽधि-
 करणविशेषेऽभावत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । नच अभावादिकरणयोरभेदात्
 घटाभाववद् भूतलं इति प्रतीत्यनुपपत्तिः प्रत्युत घटाभावेभूतलम् इति
 प्रतीत्यापत्तिः । अन्यथा भूतलं भूतलवदित्यपि प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् ।
 अभेदेऽपि अत्रच्छेदकभेदेनैव नादशप्रत्ययोपगमादिति प्राभाकरमतं दूषयितुं
 नन्मतमुपन्यस्यति केवलाधिकरणादेवेति । अधिकरणविशेषं विषयी-
 कृत्यैवेत्यर्थः, एवकारेणातिरिक्ताभावविषयकत्वरिच्छेदः, इति गुरव इति ।
 वदन्तीति शेषः । केवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति । निर्वक्तुमसमर्थ-
 त्वादित्यर्थः । तथा च केवल्यं यदि भूतलन्वरूपं तदा घटवद्भूतलेऽपि घटा-
 भाववत्तावुद्धिप्रसङ्गः, भूतलस्य घटाभावरूपत्वात् । यदि तु केवल्यं घटा-
 भावत्वम्, तदासिद्धोऽतिरिक्तोऽभाव इति भावः । अभावाभाव इति ।
 घटाभावाभाव इत्यर्थः । नानिरिक्त इति । किन्तु घटरूप एवेत्यर्थः । प्रति-
 योग्येवेति । अनवस्थापत्तेरिति शेषः । अतिरिक्त एवेति । भावत्वाभावत्व-
 योर्विरोधादिति भावः । नन्वेवमनवस्था स्यादित्यत आह—नृतीयेति ।

**सर्वेषामपि पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भा-
 वात्ससैव पदार्था इति सिद्धम् ।**

न्या०—ननु सादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थानामनिरूपणेन
 न्यूनतेत्यत आह । सर्वेषामिति । “प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टा-
 न्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजाति-
 निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम” इति न्यायस्याऽऽदिमसूत्रे
 उक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनामित्यर्थः । तद्विन्नत्वविशिष्टतद्गतभूयो-
 घर्मस्यापि घटपटादिरूपत्वेन नातिरिक्तत्वम्, एवमन्येषामप्युह्यम् ।

गं०—ननु सादृश्यं अतिरिक्तः पदार्थः षड्भावानन्तर्भूतत्वे सति अभा-

वाऽनन्तर्भूतत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः । न च विशेषणासिद्धिरिति वाच्यम् । सादृश्यं षड्भावानन्तर्भूतं सामान्यवृत्तित्वे सति सामान्येतरवृत्तित्वान् गगनाभाववदित्यनुमानेन तस्या निरासात् । सादृश्यं अभावानन्तर्भूतं भावत्वेन प्रतीयमानत्वात् घटवदित्यनुमानेन विशेष्याऽसिद्धिनिरासाच्च । तथा च कथं सप्तैव पदार्था इत्याक्षिपति । नन्वित्यादिना । प्रमाणादीनां यथा-यथं द्रव्यादिषु अन्तर्भावो वक्ष्यते सादृश्यस्याऽतिरिक्तवखंडनेन पूर्वोक्तशंकां परिहरति । तद्भिन्नत्वविशिष्टेति । भूयः पदं काचित्कम्, तद्गताऽसाधारणधर्मपरम्, तेन तद्व्यक्तिवृत्ति तद्व्यक्तित्वादेरभावसत्त्वेऽपि तद्व्यक्तिवृत्ति प्रमेयत्वादिमत्त्वेऽपि घटस्य नाऽप्रसंगाऽतिप्रसंगौ । तथा च तद्भिन्ने सति तद्गताऽसाधारणधर्मवत्त्वं सादृश्यम् । सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । घटादौ चन्द्रसादृश्यवारणाय विशेष्यदलम् ।

वस्तुतस्तु आलंकारिकचमत्कृतिविषयतावच्छेदकधर्मवद्भेदसमानाधिकरणोक्तविषयतावच्छेदकधर्मसजातीयधर्मशालित्वं सादृश्यम् । सा च प्रकारताविशेष्यतावेत्यन्यदेतत् । न च धर्मयोरेकप्रतीतिविषयत्वाभावाच्चतत्वम् । शशी आल्हादकः, मुखमाल्हादकमिति समूहालंबनप्रतीतिविषयतया तदुपपत्तेः एतेनासाधारणत्वं न तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वरूपं तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मस्यैवेदशतया मुखे तथात्वानापत्तेः । न च मेयत्वादेरव्यतिरेकितया तद्वृत्तिवृत्तिव्यतिरेकिधर्मत्वं तत्त्वं वाच्यम् । तद्वृत्तिद्रव्यत्वादिमति घटादौ अतिप्रसंगादिति निरस्तम् ।

अथ ननूपमानोपमेयत्वं यदैकस्यैव वस्तुनः इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वय इत्यादावुपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे । अनन्वय इत्यत्र न केवलं भाति नितान्तकीर्त्तिर्नितंविनी सैव नितंविनीव । यावद् विलासायुधकासवासास्ते तद् विलासा एव तद्विलासाः इत्यादौ चान्वयालंकारस्थले एकस्यैव वस्तुनोपमानोपमेयत्वप्रदर्शनात् तस्य च सादृश्यघटिततया तल्लक्षणाव्याप्तिः । स्वभेदस्य स्वावृत्तित्वादिति चेन्न । अनन्वयालंकारस्थले निरूपमत्वस्य क्वचित्त्वर्थविषयत्वात् ।

एकस्यैव गुणव्यवच्छेदाय इत्याहुर्गुरुचरणाः ।

केचिन्तु एकस्यैवैवनेन भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदो बोध्यते । अस्यामुक्त-
मिवास्याः वक्तृमिन्यादौ नानन्वयः । किन्तूपमैवेत्याहुः । तन्न । एकस्यैवार्थस्य
शब्दभेदेनापानतो भेदः प्रतीयते । न वस्तुभेद इति तदन्वय एव । उदेति
सूत्रिता तात्रः तात्र एवास्मिन्मन्तीत्यादाविवात्रैकशब्दोपादानामेव युक्तमिति
ध्ययम् ।

टी०—ननु “प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्वा-
ज्वयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निप्रहस्था-
नानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।” इति न्यायशास्त्रे षोडशा-
पदार्थानामुक्तत्वात् कथं सप्रैवेत्यत आह सर्वेषामिति । सर्वेषां सप्रस्वे-
वान्तर्भाव इत्यर्थः ।

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गा-
स्तु प्रमेयम् इति द्वादशविधं प्रमेयम् । प्रवृत्तिर्धर्माधर्मौ । रागद्वेष-
मोहा दोषाः । रागः इच्छा । द्वेषो मन्युः । मोहः शरीरादौ आत्म-
त्वभ्रमः । प्रेत्यभावो मरणम् । फलं भोगः । अपवर्गो मोक्षः । स च
स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसः । प्रयोजनं
सुखप्राप्तिः दुःखहानिश्च । दृष्टान्तो महानसादिः । प्रामाणिकत्वेन
अभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः । निर्णयो निश्चयः । स च प्रमाण-
फलम् । तत्त्वबुमुत्सोः कथावादः उभयसाधनवती विजिगीषुकथा
जल्पः । स्वपक्षस्थापनाहीना विण्ण्डा । कथा नाम नानावक्तृकः
पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसंदर्भः । अभिप्रायान्तेरण प्रयुक्तस्यार्था-
न्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम् ।

गी०—अथक्षप्रमाणस्य द्रव्ये, अनुमानोपमानशब्दानां च गुणेन्तर्भावस्य
स्फुटत्वात्प्रमेयादीनामन्तर्भावमाह । आत्मेत्यादिना । तथाचात्मशरीरेन्द्रिय-

रूपप्रमेयस्य द्रव्ये, अर्थस्य 'रूपरसगन्धस्पर्शशब्दान्मकस्य' गुणे, मनसः द्रव्ये, बुद्धेर्गुणे, प्रवृत्तेर्गुणे, दोषाणां गुणे, प्रेत्यभावस्य गुणे, फलस्य गुणे, दुःखस्य गुणे, अपवर्गस्याभावेऽन्तर्भावः, संशयस्य गुणे सुखरूपयोजनस्य गुणे, दुःखाभाव-रूपप्रयोजनस्याभावे, दृष्टान्तसिद्धान्तयोः यथायथं द्रव्यादिषु, अवयवस्य तर्कस्य निर्णयस्य च गुणे वादजल्पविताण्डानां गुणे, हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु, छलस्य गुणेऽन्तर्भावः जातेर्गुणे, निग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः अपवर्गपदार्थमाह । अपवर्गो मोक्ष इति । स च । मोक्षश्च । दुःखध्वंस इति । दुःखानि तु पङ्क्तिन्द्रियाणि, षड्विषयाः, षड्बुद्ध्यः शरीरं सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिरिति । इदानीन्तनाऽस्मदादि दुःखध्वंसे मुक्तित्वापत्तिवारणाय दुःखप्रागभावाऽसमानकालीनेति दुःखध्वंसविशेषणम् । शुकादि मुक्तावतिव्या-सिवारणाय त्वसामानाधिकरण्यनिवेशः ।

दी०—असदुत्तरं जातिः । साधर्म्यं—वैधर्म्यं—उत्कर्षापक-र्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्र-करणहेत्वर्थापत्यविशेषोपपत्युपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमा जातयः ॥

गं०—जातिस्वरूपमाह—असदुत्तरमिति । स्वाभिमतार्थव्याघातक-स्वोत्तरवाक्यमित्यर्थः । जातेश्चतुर्विंशतिभेदानाह । साधर्म्येति । अत्र साधर्म्यादि कार्यान्तानां द्वन्द्वः । तैः समा । इति विग्रहः । तत्र साधर्म्येण वाद्यभिमतसाधकहेतुदूषकमुत्तरं साधर्म्यसमा । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहते नैतदेवं, यद्यनित्यघट-साधर्म्यान्नित्याऽऽकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यान्नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्यः । वैधर्म्येण वाद्यभिमतसाधकवाद्युक्तहेतुदूषकं उत्तरम् वैधर्म्यसमा । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवदाकाशवद्वेति स्थापनायां अनित्यघटवैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्य इति । स्वाभिमतसाधकवाद्युक्तदृष्टान्तसाधर्म्यात् वाद्यनभिमतसाधकमुत्तरं उत्कर्षे-समा । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायामनित्यत्वं कृतकत्वं

च घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् । वाद्यभिमतसाधकदृष्टान्तहेतुभ्यां वाद्यभिमतार्थान्तरस्याभावसाधनमुत्तरमपकर्षसमा । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्यनित्यसहचरितवदधर्मान् कृतकत्वादित्यः शब्दस्तदा कृतकत्वानित्यत्वसहचरितवदधर्मरूपवत्त्वव्यावृत्त्या शब्देऽकृतकत्वस्यानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । वप्यस्य स्थापनीयस्य दृष्टान्तधर्मस्य पक्षे साधकमुत्तरं वपर्यसमा । पक्षवृत्तिहेतुर्हि गमकः पक्षश्च सन्दिग्धसाध्यकः, तथा च सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिहेतुम्ब्रया दृष्टान्तेऽपि स्वीकार्यः तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात् सपक्षवृत्तित्वानिश्चयात् असाधारणो हेतुः । हेतुः सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिर्यदि न दृष्टान्ते तदा गमकहेत्वभावात् साधनविकलो दृष्टान्तः स्यादिति भावः । पक्षे असिद्धधर्मयोः तुल्यतया नियामकाभावप्रयुक्तासाधकमुत्तरमवपर्यसमा । यथा दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव गमक इत्यभिमानेनैवमुत्तरम्, दृष्टान्ते यो हेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः, स चेन्न पक्षे, तदा गमकहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमते स्वीकार्यः, तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिः । दृष्टान्तविकल्पप्रदर्शनपूर्वकदार्ष्टान्तिकविकल्पकथनं विकल्पसमा । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनाद् गुरुत्वस्याऽनित्यत्वव्यभिचारदर्शनादनित्यत्वस्य मूर्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति । दृष्टान्तस्य साध्यतुल्यताकथनं साध्यसमा । अत्रायमाशयः—एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिविषयत्वं, तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यवदेतत्प्रयोगसाध्यत्वमतः साध्यसमा, तथाहि—पक्षादेः पूर्वसिद्धत्वे एतत्प्रयोगसाध्यत्वाभावात्तानुमितिविषयत्वं पूर्वसिद्धत्वे पक्षादेरज्ञानादाश्रयासिद्ध्यादयः । प्राप्त्या हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यरूपया साध्येन हेतुसाधनरूपप्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमा । यथा घटेन सम्बद्धो दण्डो घटकारणमित्युच्यते तदा घटो दण्डकारण स्यात् संबद्धत्वाविशेषात् । अप्राप्त्या पक्षे असिद्धरूपया दोषोद्भावनं अप्राप्तिरसमा । यथा घटेनासम्बद्धो दण्डो घट-

कारणमित्युच्यते तदा दण्डः पटः यापि कारणं स्यादसंबद्धत्वाविशेषान् । साधन-
परंपराविषयकः प्रश्नः प्रसङ्गसमा । यथा शब्दोऽनित्यः श्रावणत्वादित्यत्र
श्रावणत्वमनित्यत्वसाधकम् तत्र किं साधकं, साधकं विना तस्य सिद्धेरभा-
वात् तत्रापि किञ्चित्साधकप्रदर्शने तत्रापि किञ्चित्साधकं इति प्रश्नपरंपरा-
संभव इति । दृष्टान्तान्तरेण साध्याभावसाधकं प्रतिदृष्टान्तसमा । यथा
यदि घटदृष्टान्तेनानित्यशब्दस्तदाकाशदृष्टान्तेन नित्य एव किं नस्यादिति ।
उत्पत्यभावरूपया अनुपत्या दोषोद्भावनमनुत्पत्तिसमा । यथा घटो रूप-
वान् गन्धात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः,
पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन दृष्टान्तसिद्धिः । उभयसाधारणधर्मप्रद-
र्शनपूर्वकसाध्यसंशयोद्भावनम् संशयसमा । यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्
घटवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वादौ दृष्टान्ते घटे चैन्द्रियकत्वं तुल्यं, तथा च यथा
कार्यत्वात् निर्णायकादनित्यत्वं निर्णयित्ते, तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकार-
णादनित्यत्वं सन्दिह्यताम् । वाद्युक्तहेतोः साध्याभावसाधकहेत्वन्तरोद्भावनं
प्रकरणसमा । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन
नित्यत्वसाधकेन बाधात् । हेतुत्वासंभवपूर्वकाहेतुत्वकथनमहेतुसमा ।
यथा घटादिकं दण्डादेर्न पूर्ववर्तितया कारणम् तदानीं घटादेरभावात् नापि
घटाद्युत्तरकालवर्तितया पूर्वं कारणभावात् अविद्यमानो दण्डः कथं घटं जन-
येत् नापि समानकालवर्तितया एककालीनत्वाविशेषात्किं कस्य कारणमित्यत्र
निवामका भावात्तथा च कारणं अकारणेन सम इति । अर्थापत्तिसिद्धहेतुना
साध्याभावोद्भावनमर्थापत्तिसमा । अयमाशयः—अर्थापत्तिर्हि उक्तेना-
नुक्तमाक्षिपति, तथा च शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापाद्यतेऽन्यन्नित्यं, तथा
च दृष्टान्तोऽसिद्धिर्विरोधश्च । सर्वाविशेषप्रसंगोद्भावनं अविशेषसमा ।
यथा अनित्यत्वेन शब्दघटयोरविशेष उच्यते तदा प्रमेयत्वेन सर्वेषामविशेष-
प्रसङ्ग इति । उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथनमुपपत्तिसमा ।
यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति,
तथा त्वत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षेऽनित्यत्वात्पक्षवत् वाद्युक्तसा-

धनाभावेऽपि पक्षोपलब्धिकथनमुपलब्धिसमा । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमान्युक्ते वह्निर्न धूमसाध्यः धूमं त्रिना भालोकादिनाप्युपलम्भात् तथा धूमो न वह्निसाधको द्रव्यत्वसाधकत्वेनोपलम्भात् तथा पर्वतो न वह्निमान् वह्निविरहिणोऽपि पर्वतस्योपलम्भादित्यादि बोध्यम् । वादिना कस्यचित् पदार्थस्यानुपलब्धिवशादनङ्गीकारेऽनुपलब्धिवशादेव वाद्यभिमतयत्किञ्चित्पदार्थाभावसाधनमनुपलब्धिसमा । शब्दोऽनित्यः, यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणान् प्राक् कुनो नोपलभ्यते न हि घटाद्यावरणकुड्यादिवच्छब्दस्यावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति नैयायिकैरुक्ते प्रतिवादी प्रत्यवतिष्ठते यद्यावरणानुपलब्धेरावरणाभावः सिद्ध्यति तदावरणानुपलब्धेरप्यनुलम्भात् तदावरणानुपलब्धेरभावासिद्धौ तद्विपरीतस्य तदावरणस्योपपत्तेस्तन्नित्यत्वमेव स्यादिति । धर्मस्य नियानित्यत्वविकल्पात् धर्मिणो नित्यत्वसाधनं नित्यसमा । अनित्यत्वस्य नित्यमस्वीकारे तदभावदशायां नित्य एव शब्दः स्यात् न हि दण्डाभावशून्यतादशायां न दण्डाति प्रयुज्यत इत्यनित्यत्वं नित्यमेवास्तीत्युपगन्तव्यम् । तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वमन्यथा तत्रानित्यत्वस्य सर्वकालवृत्तित्वासंभवादिति अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात् सर्वानित्यत्वसंगोद्भावनं अनित्यसमा । सत्त्वरूपघटादिसाधर्म्येण सर्वानित्यत्वप्रसङ्गः । अन्यकार्येणापि वाद्युक्तहेतोः संभवाभिधानं कार्यसमा । शब्दोऽनित्यः प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति प्रयोगे प्रयत्नान्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकादौ च दृष्टम् तत्र द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकम्, प्रथमं त्वसिद्धम् ।

दी०—वादिनोऽपजयहेतुर्निग्रहस्थानम् । प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरं, प्रतिज्ञाविरोधः, प्रतिज्ञासंन्यासः, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरम्, निरर्थकम् अविज्ञातार्थम्, अपार्थक्यम्, अप्राप्तकालं, न्यूनं, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं, निरनुयोज्यानुयोगः, अपसिद्धान्तः, हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । शेषं सुगमम् ।

गं०—वादिनि इति । तथा च वादिनिष्ठपराजयसंपादकत्वं निग्रहस्थानसामान्यलक्षणम् । तस्य द्वाविंशति भेदानाह प्रतिज्ञाहानिरिन्यादिना । यत्र प्रतिज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमः प्रतिज्ञातार्थपरित्यागो वा तत्र प्रतिज्ञाहानिः । यथा 'शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षगुणत्वात्' इत्यत्र 'सोयं गकारः' इत्यादि प्रत्यभिज्ञाबलात्परेण बाधे उद्भाविते 'अस्तु तर्हि नित्यः शब्दः' इति नित्यत्वमङ्गीकुर्वन् वादी शब्दस्यानित्यत्वप्रतिज्ञां जहाति । इयञ्च पक्षत्याग-साध्यत्यागो हेतुत्यागो दृष्टान्तत्यागः तद्विशेषणत्यागश्चेति पञ्चधा भवति । आद्यस्तु शब्दोऽनित्यः प्रयत्नजन्यगुणत्वात् इत्युक्ते केनिचद् सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात् बाधे उद्भाविते अस्तु तर्हि घटोऽनित्यः इति पक्षत्यागः । पूर्वोक्तदोषाच्च शब्दो नित्य एवेति स्वीकारे साध्यत्यागः अनित्यः शब्दः द्रव्यत्वादित्युक्ते परेण स्वरूपासिद्धोऽयमिति दूषिते कृतकत्वादिति पुनर्हेतु-प्रयोगे हेतुत्यागः दृष्टान्तत्यागस्तु उदाहृतः । एवमेव द्रव्यात्मकशब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्यत्राश्रयासिद्धेरुद्भावने अस्तु तर्हि शब्दोऽनित्य इति पक्षविशेषणत्यागः । एवमेव साध्यविशेषणत्यागः । एवमेव हेतुविशेषणत्यागादिकमिति बोध्यम् । प्रतिज्ञान्तरमिति । पूर्वोक्तप्रतिज्ञायां दूषितायां तत्र विशेषणान्तरदानम् प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः । तद्विधम् पक्षविशेषणदानात् साध्य-विशेषणदानाच्च । यथा शब्दोऽनित्य इत्यत्र ध्वनावंशतस्सिद्धसाधने उद्भाविते वर्णरूपेति पक्षविशेषणदानम् । अन्यं यथा क्षित्यादिकं गुणजन्यं कार्यत्वा-दित्यत्रादृष्टजन्यत्वेन सिद्धसाधने उद्भाविते सविषयकेति गुणविशेषणदान-मिति । प्रतिज्ञाविरोध इति । प्रतिज्ञाहेत्वोः विरोधः । प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । यथा द्रव्यं गुणभिन्नं रूपत्वादित्यादि । प्रतिज्ञासंन्यास इति । स्वयं प्रतिज्ञा तस्यापह्नवः प्रतिज्ञासंन्यासः । यथा अनित्यः शब्दः इन्द्रियवेद्यत्वा-दित्युक्ते परेण सामान्ये व्यभिचारमुद्गाभ्य दूषिते केनोच्यते अनित्यश्शब्द इति स्वोक्तमपलपति । तत्रापह्नवश्चतुर्विधो भवति । क एव माह इत्येकः । परमतानुवादोऽयं मया इदमेवोक्तमिति द्वितीयः । स्वयमुक्तेऽपि एवमुक्तमिति त्वं वदेति तृतीयः । तत्परोक्तं मया इदमेवोक्तमिति चतुर्थः ।

हेत्वन्तरमिति । शुद्धहेतौ दूषिते तत्र विशेषणान्तरोपादानं हेत्वन्तरम् । यथा शब्दोऽनित्यः । प्रत्यक्षत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचारे उद्गाविते जाति-
मत्वे सतीति विशेषणदानम् । अर्थान्तरमिति । प्रयुक्तस्यानुपयुक्तार्थकथनं
अर्थान्तरमित्यर्थः । यथा (रसं सैन्धववत्त्वात् इत्युक्ते नाश्वे रसोऽस्तीति
दूषणमिति) । नित्यः शब्दः अस्पर्शवत्त्वादित्युक्ते हेतुरिति पदं हिनोतेस्तुनि-
प्रत्यये कृते कृदन्तम् । पदं च सुसिद्धन्तमित्याद्यर्थान्तरकथनम् ॥ निरर्थक-
मिति । अवाचकवर्णप्रयोगो निरर्थकमित्यर्थः । यथा शब्दोऽनित्यः जवग-
दृशत्वात् श्रभवदधपिति वत् । अथवाऽसाधुशब्दप्रयोगो निरर्थक-
मित्यर्थः । यथा शब्दमनित्यमित्यादि । अविज्ञातार्थकमिति । वादिना
वारत्रयमुक्तमपि प्रतिवादिना सदस्यैरपि यन्न बुध्यते तदविज्ञातार्थकमित्यर्थः ।
तच्चासिद्धार्थकं त्वरितोच्चरितं लाक्षणिकमित्यादिरूपं स्वसामर्थ्यवारणार्थं
प्रयुक्तमिति । अपार्थकमिति । परस्परानन्वितार्थकपदसमूहोऽपार्थक-
मित्यर्थः । यथा शब्दः शब्दत्वं घटः पटो वा नित्यमनित्यञ्च परत्वादित्यादि ।
अप्राप्तकालमिति । अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनमप्राप्तकालमित्यर्थः । यथा
कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि । न्यूनमिति । स्वमतसिद्धावयवानां मध्ये
एकस्यानुक्तिः न्यूनमित्यर्थः । उदाहरणन्तु स्फुटम् । अधिकमिति । अन-
न्वितानुपयुक्तपुनरुक्तभिन्नस्य सिद्धप्रयोजनस्य पुनः कथनमधिकमित्यर्थः ।
हेतूदाहरणधिव्यमिति वा । यथा शब्दोऽनित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्वाच्चेति ।
एवमुदाहरणद्वयेऽपि बोध्यम् । पुनरुक्तमिति वादिमध्यस्थानुमितिं विना
शब्दार्थयोः पुनः कथनम् पुनरुक्तमित्यर्थः । यथा 'शब्दोऽनित्यः शब्दोऽ-
नित्य इति' शब्दपुनरुक्तम् । शब्दोऽनित्यः ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थपुनरुक्तम् ।
अननुभाषणमिति । वादिना त्रिरुक्तस्य वाक्यस्य सदस्यैर्विज्ञातार्थस्याननु-
वादोऽननुभाषणमित्यर्थः । उदाहरणं स्पष्टम् । अज्ञानमिति । वादिना
त्रिरुक्तवाक्यस्य सदस्यैः ज्ञातार्थस्यार्थानवबोधोऽज्ञानमित्यर्थः । स्पष्टम् ।
अप्रतिभेति । प्रतिवादिनानूदिते वादिवाक्ये तदर्थे विज्ञातेऽपि उत्तरास्फूर्ति-
वशात् तूष्णींभावोऽप्रतिभेत्यर्थः । स्पष्टम् । विक्षेप इति । असम्भवत्का-

यान्तरव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः । यथा इदमेकं कार्यन्तिष्ठति तत्कृत्वा-
ऽवशिष्टं करिष्यामीति । मतानुज्ञेति । स्वपक्षे दोषाभ्युपगमपूर्वकं परपक्षे
दोषप्रसञ्जनं मतानुज्ञेत्यर्थः यथा त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इत्युक्तम् ।
पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति । वादिनो निग्रहस्थानसत्त्वेऽपि प्रतिवादिनस्तदनु-
ज्ञावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यर्थः । इदमपि स्पष्टम् । निरनुयोज्यानुयोग
इति । अनिग्रहे भ्रान्त्या निग्रहोद्भावनमित्यर्थः । छलजात्योरेतन्मध्ये अन्त-
र्भाव इति । अपसिद्धान्त इति । एकसिद्धान्तमाश्रित्य कथाप्रवृत्तौ तद्विरुद्ध-
सिद्धान्तमवलम्ब्य उत्तरदानमित्यर्थः यथा व्यक्तमेकप्रकृतिकं विकारत्वात्
एकमृत्पिण्डवृत्तिघटकलशब्दिति सांख्यमतमवलम्ब्य प्रयुक्ते का प्रकृतिः को
विकार इति प्रतिवादिना पृष्टं यस्मिन् धर्मण्यत्रस्थिते एकधर्मनिवृत्तौ धर्मा-
न्तरमुत्पद्यते सा प्रकृतिः यो धर्मो निवर्तते उत्पाद्यते च स विकार इति
वादिनोक्ते पुनः प्रतिवादी वदति—अपसिद्धान्तः । तव मते असतः उत्प-
त्यभावात् सतो विनाशाभावाच्च किन्वाविर्भावतिरोभावमात्रं कार्यकारणयोर-
भेदान् । कारणरूपेण सूक्ष्मतया अवस्थितिः तिरोभावः । कार्यरूपेण स्थूल-
तयावस्थानमाविर्भाव इति । सत्कार्यवादिमते प्रकृतिविकारयोः उद्भवाभावात्
इदमनुमानं न सिध्यति, असतः कार्यतावादे त्वपसिद्धान्त इति । हेतवा-
भासाश्चेति । तल्लक्षणं तु प्रागुक्तम् । निग्रहस्थानानीति । द्वाविंशतिधा-
भवन्तीति । शेषः । ननु निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिधा विभागेऽपि अन्तर्भा-
वानुक्तेः न्यूनतेत्यत आह—शेषमिति । क्लृप्तपदार्थान्तर्भूतत्वमित्यर्थः ।
सुगममिति । तेषां मध्ये केषांचित् शब्दविशेषरूपत्वात् । गुणान्तर्भूतत्वं,
केषांचित् द्रव्यान्तर्भूतत्वं केषांचित् अभावान्तर्भूतत्वं अनायासेन ज्ञातुं शक्यत
इत्यर्थः ।

दी०—ननु करतलाऽनलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति
बाहानुत्पत्तेः शक्तिः पदार्थान्तरमिति चेन्न । प्रतिबन्धकाभावस्य
कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयोगात् कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वात् ।

गं०—ननु दाहं प्रति शक्तिमन्त्रेण बन्धेः कारणत्वम्, न तु बन्धित्वेन, तथा सति मणिसमवधाने दाहाऽऽपत्तेः । शक्तिमन्त्रेण कारणत्वे तु “मणिसमवधानकाले शक्तेर्नाशान्” विशिष्टकारणाऽभावाच्च तदापत्तिरिति कारणतावच्छेदकनया शक्तिः स्वीकार्येति प्रभाकरमतमुपन्यम्यति । नन्वित्यादिना । करतलाऽनलसंयोगे सत्यपीति । इदं च दाहकारणसत्त्वप्रदर्शनाय । प्रतिबन्धके सतीति । इदं च कारणतावच्छेदकविरहप्रदर्शनाय । दाहानुत्पत्तेः । दाहोऽप्यभावात् । अत्र करतलदाहो यदि करतलानलसंयोगमात्रजन्यः स्यात् तदा प्रतिबन्धके सत्यपि स्यात् इति तर्कोनुसन्धेयः । प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलशक्तिविघटकत्वम् किन्तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तथा च मणैः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावरूपकारणान्तरविरहादेव दाहानुत्पत्तिसंभवेऽतिरिक्तशक्तिस्वीकारोऽनुचित इत्याशयेन समाधत्ते । प्रतिबन्धकाभावस्येति शक्तेरनुपयोगादिति । शक्तेरगामाणिकत्वादित्यर्थः नन्वेवं बन्धौ स्वभाविकी दहनशक्तिरिति । प्रवादोऽग्याहन्त्येतेत्यत आह कारणत्वस्यैवेति । दाहकारणत्वस्यैवेत्यर्थः ।

द्री०—ननु भस्मादिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनादाधेयशक्तिरङ्गीकार्येति चेन्न । भस्मादिसंयोगसमानकालीनाऽस्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकयावद्भावसहितभस्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

गं०—एतावता सहजशक्तिं निरस्याऽऽधेयशक्तिं निरसितुं तन्मतमुपन्यम्यति । नन्वित्यादिना भस्मादिनेति । आदिनाऽम्लादेः परिग्रहः । कांस्यादाविति । आदिना ताम्रादेः परिग्रहः “भस्मना शुद्धयते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्धयति । गामयाच्छुद्धयते भूमिः नारी तु रजसा तथा” इति वचनात् शुद्धेर्भस्मादिजन्यत्वप्रतिपादनात् अङ्गीकार्येति । कांस्यादेरस्पृश्यवस्तुस्पर्शे सति न कार्यक्षमता, शक्तिमत्कांस्यादेरेव तदुद्योग्यत्वात्, अस्पृश्यस्पर्शे सति शक्तेर्नाशात्, भस्मसंयोगे तु पुनः शक्तेरुत्पादात्तद्योग्यता तथा च कांस्यादौ आधेयशक्तिः स्वीकार्येति भावः । भस्मादि-

संयोगेत्यादि । भस्मादिसंयोगसमानकालीनाः यावन्तः अस्पृश्यस्पर्शप्रति-
योगिकाऽभावाः तत्समुदायविशिष्टभस्मादिसंयोगध्वंसस्येत्यर्थः ।

तथा च भस्मादिसंयोगध्वंसविशिष्टकूटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं शुद्धि-
पदार्थः । कूटत्वे तादृशसंयोगध्वंस वै० स्वाधिकरणकालनिष्ठाधिकरणता-
निरूपितनिरूपकतावच्छेदकत्व, स्वप्रतियोगिभस्मादिसंयोगकालीनाऽस्पृश्य-
स्पर्शसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वोभयसंबन्धेनेति ।

दी०—स्वत्वमपि न पदार्थान्तरम् । यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य
स्वत्वरूपत्वान् । तद्वच्छेदकं च प्रतिग्रहादि लब्धत्वमेवेति ।

गं०—स्वत्वं तावत्पदार्थान्तरम्, मम स्वत्वम्, तव स्वत्वम्, ब्रह्म-
त्वम्, इति प्रतीतिसिद्धम्, षष्ठीवाच्यम् । तच्च स्वरूपसंबन्धेन स्वर्णादिनि-
ष्टम् । स्वर्णे स्वत्वमितिप्रतीतेः । निरूपकतासंबन्धेन स्वामिनिष्टम् । तच्च न
द्रव्यगुणकर्मस्वरूपं गुणवृत्तित्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायाद्यन्यतम-
स्वरूपं आपत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वात्, अतएव नाऽभावस्वरूपं भावत्वेन
प्रतीयमानत्वाच्चेत्यत आह । न पदार्थान्तरमिति । तत्त्वे प्रमाणाऽभावा-
दिति शेषः । ननु तर्हि स्वत्वं किं स्वरूपमित्यत आह । यथेष्टविनियोग-
योग्यत्वमिति । योग्यतानियामकमाह । तद्वच्छेदकं चेति । योग्यता-
नियामकं चेत्यर्थः । प्रतिग्रहादिति । आदिना विक्रयादिपरिग्रहः । तथा
च मानाभावात् स्वत्वं न पदार्थान्तरमिति भावः ।

दी०—अथ विधिर्निरूप्यते— प्रयत्नजनकचिकीर्षाजनकज्ञान-
विषयो विधिः तत्प्रतिपादको लिङ्गादिर्वा ।

गं०—प्रसंगसंगत्या विधिनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । अथ—
पदार्थानां सप्तविधत्वव्यवस्थापनानन्तरम् । मयेत्यध्याहार्यम् । तथा च
पदार्थनिष्ठसप्तविधत्वव्यवस्थापनान्तरमत्समवेतकृतिजन्यवर्धमानकालाव्यवहि-
तोत्तरकालवृत्तिज्ञानानुकूलव्यापारनिरूपितविषयतावान् विधिरिति बोधः ।

लिङ्गार्थो विधिः, विध्यर्थश्च कृतिसाध्यत्वम्, इष्टसाधनत्वम्, बलवदनिष्टाननुवन्धित्वं च । कथमिति चेत्तदाह । प्रयत्नेति । प्रयत्नपदं चाऽत्र प्रवृत्तिपरम् । तथा च प्रवृत्तिजनिका या चिकीर्षा तज्जनकं यद् ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः । तथाहि । प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा कारणम्, चिकीर्षां च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका इच्छा “सा च पाको मन्कृतिसाध्यो भवतु इत्याकारिका—पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिका वा” तत्र पाको मन्कृतिसाध्यः—पाको मदिष्टसाधनं पाकोबलवदनिष्टाननुबन्धीति पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकस्य इष्टसाधनत्वप्रकारकस्य बलवदनिष्टाननुवन्धित्वप्रकारकस्य च ज्ञानत्रयस्यैव कारणत्वं विनिगमनाविरहात् । तादृशज्ञानविषयत्वं कृतिसाध्यत्वे—इष्टसाधनत्वे बलवदनिष्टाननुवन्धित्वे च, तान्येव विधिप्रतिपाद्यानि । तथा च प्रवर्त्तकचिकीर्षाजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं विधित्वं पर्ययसितम् । धात्वर्थमुख्यविशेष्यकश्चात्र बोधः । तथा च यजेतेत्यत्र यागः कृतिसाध्यः इष्टसाधनम्, बलवदनिष्टाननुवन्धी चेति बोधः । तत्प्रतिपादकः तादृशविषयप्रतिपादकः । लिङ्गादिर्षा—विधिरित्यर्थः ।

दी०—कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात् कृतिसाध्ये प्रवृत्तिदर्शनात् कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकम् । न च विषमक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गः, इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्यस्थले, विहितकालशुचिजीवित्वनिमित्तज्ञानजन्यस्य नित्यनैमित्तिकस्थले, प्रवर्त्तकत्वात् । न चाननुगमः । स्वविशेषणत्रयाप्रतिसन्धानजन्यत्वस्यानुगतत्वादिति गुरवः ।

गं०—प्राभाकरमतमुपन्यस्य दूषयति । कृत्यसाध्ये । चन्द्रमण्डलाऽऽनयनादौ । प्रवृत्त्यदर्शनादिति । प्रवृत्तिविरहादित्यर्थः । प्रवर्त्तकमिति । प्रवृत्तिजनकमित्यर्थः । तथा चाऽन्वयव्यतिरेकान्यां कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवृत्तिकारणमिति भावः । न चेति । प्रवृत्तिप्रसंग इत्यनेनाऽन्वयः । कृतिसाध्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति शेषः । निराचष्टे । इष्टसाधनतालिङ्ग-

केति । काम्यस्थले इति । अस्य प्रवर्तकत्वादित्यनेनाऽन्वयः । ज्योतिष्टोम-
यागादावित्यर्थः । तथा च काम्यं मःकृतिसाध्यं मःकृतिं विना असत्त्वे सति
बलवदनिष्टाऽनुबन्धित्वे सति इष्टसाधनत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा चैत्यवन्दनम्
इत्यनुमानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वान्न विषमक्षणादौ प्रवृत्त्यापत्तिः,
तत्र बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपविशेषणाभावात् । नित्ये प्रवर्तकमाह ।
विहितकालेत्यादि । विहितकालशुचिर्जीवित्वज्ञानजन्यस्य कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य नित्ये प्रवर्तकत्वात्, “अशौचादिरूप” निमित्तज्ञानाधीनस्य तस्य
नैमित्तिके प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । तथा च अहमेतत्कालिककृतिसाध्यसन्ध्या-
वन्दनकः एतत्कालिकशुचिर्जीवित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा बौद्धः इति रीत्या
कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति दत्तत अननुगम इति । प्रवृत्तिसामा-
न्यप्रयोजकस्यैवाऽभावादिति भावः । स्वविशेषणेति । त्वं प्रवृत्त्याश्रयः पुरुषः
तद्विशेषणं तत्र वर्तमानः न्याभिमतो धर्मः । सच काम्ये कामना नित्ये
कालशौचादि । तद्धत्त्वा तत्संबन्धः, “त्वद्विषयसाधनत्वरूपः” तत्प्रति-
सन्धानं तन्निश्चयः लिंगविधया तज्जन्यत्वस्येत्यर्थः । अनुगतत्वादिति । तथा
च तज्जन्यत्वेन निखिलकृतिसाध्यप्रकारकाऽनुमितीनामनुगमादिति भावः ।

दी०—तत्र । लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव चिकी-
र्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् । न च नित्ये इष्टसाधनत्वाभावाद्प्रवृत्तिप्र-
सङ्गः । तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य पापक्षयस्य च फलत्वकल्पनात् ।
तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेव लिङ्गाद्यर्थः ।

शं०—दूषयति । तन्नेति । लाघवेनेति । कारणतावच्छेदकलाघवात् ।
व्याप्तिज्ञानाद्यकल्पनाच्च । कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैवेति । इदमु-
पलक्षणम् । बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वं बोध्यम् । एवकारेण
स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणत्वव्यवच्छेदः ।
प्रयत्नजनकत्वात् । प्रवृत्तिजनकत्वात् । अप्रवृत्तिप्रसंगः । प्रवृत्त्यभाव-
प्रसंगः । इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया “इष्टानुत्पत्त्या” कारणाभावात्प्रवृत्ति-

नं न्यादिनि भावः । प्रत्यवायपरिहारस्य । पापप्रागभावस्य । पापक्षय-
स्य चेति । चकारः पूर्वकल्पेऽन्वरमनूचनाय । तथा च 'सन्ध्यामुपासते ये
तु सननं संश्रितव्रताः । विधृतशपास्ने यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्' इति
वचनेन पापनाशस्य ब्रह्मलोकवाप्तेः कुरुव्रप्रतिपादनादिति भावः । उप-
संहरति । तस्मादिति ।

दी०—ननु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङ्गा
स्वर्गसाधनकार्यं प्रतीयते यागस्याशुतरविनाशिनः कालान्तर्भाविस्वर्ग-
साधनत्वायोगात् तद्योग्यं स्थायि कार्यमपूर्वमेव लिङ्गाद्यर्थः । कार्यं
कृतिसाध्यम् । कृतेः सविषयत्वाद्विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेना-
न्वेति । 'कस्य कार्यम्' इति नियोज्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदं नियो-
ज्यपरतयाऽन्वेति । कार्यभोक्ता नियोज्यः तेन 'ज्योतिष्टोमनामक-
याः विषयं स्वर्गकामस्य कार्यम् । इति वाक्यार्थः संपद्यते ।
वैदिकलिङ्गत्वात् यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति नित्यवाक्येऽ-
प्यपूर्वमेव वाच्यं इति कल्प्यते । "आरोग्यकामोभेषजपानं कुर्यात्"
इत्यादि लौकिकलिङ्गः क्रियाकार्यं लक्षणा इति चेत् न । यागस्या-
प्ययोग्यतानिश्चयाभावेन साधनतया प्रतीत्यनन्तरं निर्वाहार्थं अवान्त-
रव्यापारतयाऽपूर्वकल्पनात् । कीर्त्तनादिना नाशश्रुतेर्न यागध्वंसो
व्यापारः । लोकव्युत्पत्तिबलात् क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं
लिङ्गा बोध्यत इति लिङ्गत्वेन विध्यर्थकत्वम् । आख्यातत्वेन यन्नार्थ-
कत्वम् । पचति पाकं करोतीति विवरणदर्शनात्, किं करोतीति
प्रश्ने पचतीत्युत्तराच्चाख्यातस्य प्रयत्नार्थकत्वनिश्चयात् ।

गं०—अपूर्वे एव लिङ्गादेः शक्तिरिति मतमुपन्यस्यति । नन्विति ।
स्वर्गसाधनकार्यमिति । स्वर्गं प्रति व्यापारविधया कारणं कार्यं-कृतिसा-
ध्यतावत् । प्रतीयते शक्त्या बोध्यते । तथा च कार्यं "कृतिसाध्यत्वप्र-

कारकधीविशेष्ये अपूर्वे इति यावत्” लिङादीनां शक्तिरिति भावः । तत्र हेतुमाह । यागस्येति । स्थायि । फलपर्यन्तस्थायि । कार्यपदार्थमाह । कृतिसाध्यमिति । कृतिजन्यमित्यर्थः । कस्य कार्यमिति । कीदृशपुरुषस्य कृतिसाध्यमित्यर्थः । अन्वेतीति । तथा च स्वर्गकामपदार्थस्य समवेतत्व-संबन्धेन कृतावन्वय इति भावः । कार्यभोक्तेति । स्वर्गादिरूपफलभोक्ते-त्यर्थः । कुत्रचित् कार्यबोद्धेति पाठः । तत्र इदं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानवानि-त्यर्थः । नित्यवाक्ये इति । नित्यवाक्यघटकलिङ्पदस्यापीत्यर्थः अपूर्व-मेव वाच्यमिति । अपूर्व वाच्यमेवेति योजना । कल्प्यते । अनुमीयते इत्यर्थः यावज्जीवमित्यादिश्रुतिघटकलिङ्पदं अपूर्ववाचकं वैदिकलिङ्स्वात् वेदिकलिङ्न्तरवदित्यनुमानम् । क्रियाकार्ये इति । कृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः । यागध्वंसस्य व्यापारत्वं निरस्यति । कीर्तनादिनेति । अधिकं अदृष्टनिरूपणे द्रष्टव्यम् । क्रियायामेवेति । धात्वर्थविशेष्यककृतिसाध्यत्वादिप्रकारकबोधो लिङा जायते इत्यर्थः ।

ननु तर्हि प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यत आह । लिङ्त्वेनीति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम् । लिङ्निष्ठेष्टसाधनत्वादिनिरूपितशक्तता लिङ्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । आख्यातत्वेनेति । लिङ्निष्ठा कृतिनिरूपितशक्तता आख्यातत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च लिङ्त्वेनेष्टसाधनत्वादि-बोधनेऽपि आख्यातत्वेन रूपेण कृतेरपि बोधनात् कृतिसाध्येष्टसाधनयागानुकूलकृतिमानित्याकारकप्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति भावः । ननु आख्यातस्य यत्त्वार्थकत्वे किं मानमित्यत आह । पचतीति । विवरणं च तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम् । पाकं करोतीति वाक्यघटकद्वितीयान्तपाकपदज्ञानजन्यपाकत्वावच्छिन्नविषयकबोधात्, एतादृशवाच्यघटककृष्णधानुपदज्ञानजन्यकृतित्वावच्छिन्नविषयकबोधाच्च, पचधातोः पाकत्वावच्छिन्ने शक्तिग्रहः आख्यातस्य कृतौ शक्तिग्रहः । पाकपदेन पचधातोर्विवरणं दृष्टान्तार्थम् । आख्यातं यत्त्वविशिष्टे शक्तं यत्त्वविशिष्टशक्तकरोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वात्, यद्यद्भावच्छिन्नपदप्रतिपादितार्थप्रतिपा-

दकं भवति तत्तद्वर्मावच्छिन्नशक्तं पाकपदेन विवृतपञ्चातुवत् । प्रश्नोत्तरान्य-
थानुपपत्त्याऽपि आख्यातं यत्नत्वावच्छिन्ने शक्तमित्याह । किं करोतीति
प्रश्ने इति । किंविषयकयन्नवानयमिति जिज्ञासाबोधकशब्दप्रयोगे कृते
सनीत्यर्थः । पचतीत्युत्तरादिति । पाकविषयकयन्नवानिन्युत्तरादिन्यर्थः ।
वस्तुविशेषविषयकयन्नजिज्ञासायाः वस्तुविशेषविषयकयन्नार्थकपदघटितोत्त-
रवाक्यं विना निवृत्यसंभवादाख्यातस्य यन्नार्थकत्वमावश्यकमिति भावः ।

दी०—रथो गच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारे लक्षणा ।

गं०—ननु लकारसामान्यस्य न कृतौ शक्तिः, रथो गच्छतीत्यादौ रथे
कृत्यभावेनाऽऽख्यातस्य व्यापारे लक्षणाऽऽपत्तेः, किन्तु व्यापारमात्रे शक्तिः,
रथो गच्छतीत्यादावपि गमनानुकूलव्यापारस्य रथे सत्त्वेन शक्त्यैव बोधोप-
पत्तेरिति मीमांसकमतं निरस्यति । रथो गच्छतीत्यादाविति । आदिना
घटो नश्यति जानातीत्यादेः परिग्रहः । व्यापारे इति । इदमुपलक्षणम् ।
नश्यतीत्यत्र आख्यातस्य प्रतियोगित्वे—जानातीत्यत्र आश्रयत्वे निरूढ-
लक्षणा बोध्या ।

इदमत्रबोध्यम् । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र कर्मत्वं द्वितीयार्थः “कर्मणि
द्वितीयेत्यत्र कर्मणीति भावप्रधानानिर्देशतया कर्मत्वे द्वितीयाविधानात्”
कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम्, “क्रिया धात्वर्थः”—सा च प्रकृते गम-
नम्, तच्च उत्तरदेशसंयोगानुकूलोव्यापारः । व्यापारमात्रं वा । तथाचाऽत्र-
क्रियापदेन तादृशव्यापारो गृह्यते, तज्जन्यं फलं उत्तरदेशसंयोगात्मकं तदा-
श्रयत्वस्य ग्रामे सत्त्वात् ग्रामस्य कर्मत्वम् । तथा च द्वितीयार्थे कर्मत्वे
प्रकृत्यर्थस्य ग्रामस्याऽऽधेयतयाऽन्वयः । कर्मत्वस्य “उत्तरदेश संयोगस्य”
अनुकूलत्वसंबन्धेन धात्वर्थे “व्यापारे”ऽन्वयः । तस्य अनुकूलत्वसंबन्धे-
नाऽऽख्यातार्थकृतावन्वयः । तस्याः समवायसंबन्धेन प्रथमान्तपदार्थे चैत्रा-
दावन्वयः । तथा च ग्रामकर्मकगमनानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः ।

चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र, कृतिस्तृतीयार्थः । तस्यामाधेयतासंबन्धेन

प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेरन्वयः । तस्याश्च जन्यतासंबन्धेन धात्वर्थगमने । तस्य आख्यातार्थकर्मत्वे “फले” जन्यतासंबन्धेनाऽन्वयः । तस्य आश्रयतासंबन्धेन ग्रामेऽन्वयः । तथा च चैत्रवृत्तिकृतिजन्यट्यापारजन्यफलाश्रयो ग्राम इति बोधः ।

दी०—देवदत्तः पचति, देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः, इत्यादौ कर्तृकर्मणोर्नाख्यातार्थत्वम्, किन्तु तद्गतैकत्वादीनामेव । तयोराक्षेपादेव लाभः ।

गं०—वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरङ्गीक्रियते । तेषामयमभिप्रायः । लः कर्मणि च भावेचाऽकर्मकेभ्य इति सूत्रे कर्त्तरिकृदिति सूत्रस्थं कर्त्तरीति पदमनुवर्त्य— सकर्मकधातुसमभिव्याहृतलकाराः कर्त्तृकर्मवाचकाः स्युः । अकर्मकधातुसमभिव्याहृतलकाराः भावकर्त्तृवाचकास्युरित्यर्थः स्वीक्रियते । तथा च देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यत्र आख्यातार्थः कर्त्ता, तस्याऽभेदेन प्रथमान्तपदार्थे कर्त्तरि अन्वयः । एवं च तण्डुलकर्मकः देवदत्ताऽभिन्नैककर्त्तृको विक्तिस्वनुकूलो व्यापार इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यको बोधः । चैत्रेण पच्यत तण्डुल इत्यत्रापि आख्यातार्थः कर्म, तस्य अभेदेन प्रथमान्ततण्डुलपदार्थेऽन्वयः । शाब्दबोधस्तु तथैव । चैत्र स्तिष्ठतीत्यादौ च चैत्रकर्त्तृकास्थितिरिति बोधः । तथा चैतन्मते आख्यातस्य कर्त्तरि कर्मणि च शक्तिः ।

शक्यतावच्छेदकं कर्त्तृत्वम्, तच्च कृतिमत्वम्, कृतिरेवेति यावत् । शक्यतावच्छेदकीभूतकृतीनामानन्त्येन गौरवम्, अतो नैयायिकैः कृतौ “कर्मत्वे च” आख्यातस्य शक्तिः स्वीक्रियते । कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवादिति ।

ननु आख्यातस्य कृतौ “कर्मत्वे” च शक्तिस्वीकारे चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यात्, आख्यातेन कर्त्तुरनभिधानात् । एवं पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलपदोत्तरं द्वितीया स्यात्, आख्यातेन कर्मानभिधानादित्यत्र आह । देवदत्त इति । इत्यादाविति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः ।

नस्याऽऽख्यानेऽन्वयः । तथा च कर्तुः कर्मणश्च नाऽऽख्यतार्थत्वमिति भावः । नन्वेवमुक्तनृतीयाद्वितीययोरापत्तिरित्यन आह । किन्विति । तद्गतैक-
त्वादीनामेवेति । कर्त्तृकर्मगतैकत्वादीनामेवेत्यर्थः । आख्यातार्थत्वमित्यनु-
वर्तनीयम् । आदिपदाद् द्वित्वबहुत्वयोः परिग्रहः । तथा च यत्र आख्यातेन
कर्त्तृगतसंख्या नाऽभिधीयते तत्र तृतीयेत्यनुशासनार्थत्वात्, एवं यत्र
आख्यातेन कर्मगतसंख्या नाऽभिधीयते तत्र द्वितीयेत्यनुशासनार्थत्वाच्च
नोक्तस्थले तृतीयाद्वितीययोरापत्तिरिति ध्येयम् । नन्वेवं देवदत्तः पचतीति
वाक्यात् कर्त्तृकर्मणोः शाब्दबोधो न स्यात्, तयोराख्यातेनाऽनुपस्थितेरित्यत
आह । तयोरिति । कर्त्तृकर्मणोरित्यर्थः । आक्षेपादेवेति । प्रथमान्त-
कर्त्तृकर्मत्राचकपदसमभिव्याहारादेवेत्यर्थः । लाभः । शाब्दबोधः । भवतीति
शेषः ।

दी०—प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षे शक्तिः । उपसर्गाणां
द्योतकत्वमेव न तत्र शक्तिः ।

गं०—उपसर्गाणां द्योतकत्वमाह । प्रजयतीत्यादाविति । आदिना
पराजयते इत्यादेः परिग्रहः । धातोरेवेति । जिधातोरेवेत्यर्थः । एवकारेण
प्रेत्युपसर्गस्य शक्तताव्यवच्छेदः । प्रकर्षे शक्तिरिति । प्रकर्षेऽपि शक्तिरि-
त्यर्थः । प्रकृष्टजये शक्तिरिति यावत् । ननु प्रादेर्निरर्थकत्वे कथं न जयतीत्येव
प्रयोग इत्यत आह । द्योतकत्वमेवेति । तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः ।
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते प्रहाराऽऽहारसंहारविहारपरिहारवदिति ।
हरिकारिकाऽपि द्योतकत्वं व्यवस्थापयतीति, उपसर्गभिन्ननिपातानां तु वाचक-
त्वमिष्यते । यथा एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदे शक्तिः ।

दी०—पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्षः । तथा हि “आत्मा
चा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिव्यासितव्यः” इति श्रुत्या
श्रवणादीनां तत्त्वसाक्षात्कारे हेतुत्वबोधनात् । श्रुत्या देहादिविलक्ष-
णाऽऽत्मज्ञाने सत्यपि, असंभावनानिषृत्तेः युक्त्यनुसन्धानरूपमनन-

साध्यत्वात् । मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्याऽपि मोक्षो-
पयोगित्वम् । तदनन्तरं श्रुत्योपदिष्टयोगविधिना निदिध्यासने कृते
तदनन्तरं देहादिविलक्षणाऽऽत्मसाक्षात्कारे सति देहादौ अहमभिमा-
नरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति दोषाऽभावात् प्रवृत्त्यभावे धर्माऽधर्मयोर-
भावाज्जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसरूपो
मोक्षो जायते । ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्र-
साध्यत्वात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽ-
नाय” इति साधनान्तरनिषेधाच्च ।

गं०—पदार्थज्ञानजनकन्यायशास्त्रस्य प्रयोजनवत्तां दर्शयति । पदार्थ-
ज्ञानस्येति । पदार्थनिर्णयस्येत्यर्थः । परमप्रयोजनं मोक्ष इति । मोक्ष
एव परमप्रयोजनमित्यर्थः । मोक्षफलकत्वमुपपादयति । तथाहीत्यादिना ।
इति श्रुत्येति । इत्याकारकश्रुतेरित्यर्थः । अत्र चाऽऽमाद्रष्टव्य इत्यात्म-
साक्षात्काररूपमात्मदर्शनमुद्दिश्य तत्साधनतया श्रवणादेर्विधानम् । तथा
चाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति” इति वदर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् श्रवणमन-
नादिभिरात्मसाक्षात्कारः कर्तव्य इत्यर्थः पर्यवसितः । श्रवणादीनामिति ।
श्रवणमनननिदिध्यासनानामित्यर्थः । तत्त्वसाक्षात्कारे । आत्मसाक्षात्कारे ।
श्रुत्येति । अशरीरं वावसन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशत इति श्रुत्या “अचक्षुः
अश्रोत्रं तदपाणिपादमिति” श्रुत्या चेत्यर्थः देहादिविलक्षणाऽऽत्मज्ञाने
सत्यपि । देहेन्द्रियादिभिन्नत्वप्रकारकाऽऽत्मविशेष्यकशाब्दबोधे जातेऽपि ।
असंभावनानिवृत्तेरिति । अप्रामाण्यज्ञाननिवृत्तेरित्यर्थः । अप्रामाण्यज्ञाना-
नास्कन्दितश्रवणस्यैवाऽऽत्मदर्शनोपयोगिवादिता भावः । युक्त्यनुसन्धान-
रूपेति । युक्तिभिरनुचिन्तनरूपेत्यर्थः । मननं च आत्मनः इतरभिन्नत्वेनाऽ-
नुमानज्ञानम् । तच्च भेदप्रतियोगीतरज्ञानसाध्यम् । तदर्थं पदार्थनिरूपणम् ।
यस्य ज्ञानार्थमात्मनिरूपणं चेति पदार्थज्ञानाऽभावे मननमेव न संभवती-
त्वाद् । मननोपयोगीति । मननप्रयोजकेत्यर्थः । मोक्षोपयोगित्वम्—

मोक्षफलकत्वम् । तदनन्तरमिति । मननानन्तरमित्यर्थः । निदिध्यासने कृते । श्रावणसमानाकारकाऽनवरताऽऽत्मानुसन्धाने कृते । तदनन्तरं । निदिध्यासनान्तरम् । देहादिविलिङ्गणाऽऽत्मसाक्षात्कारे सति । देहेन्द्रियादिभिन्नत्वप्रकारकाऽऽत्मविशेष्यकसाक्षात्कारे सति । देहादौ अहमभिमानरूपेति । देहादिविशेष्यकाऽभेदेनाऽऽत्मप्रकारकभ्रमरूपेत्यर्थः । दोषाऽभावादिति । दोषाश्च रागद्वेषमोहाः । जन्माऽभावे इति । कार्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति । पूर्वधर्माऽधर्मयोरिति । प्रारब्धादृष्टस्येत्यर्थः । अनुभवेन । भोगेन । नाशे । नाशानन्तरमित्यर्थः । प्रारब्धस्य भोगेकनाशयत्वादिति भावः । चरमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो जायते इति । अत्रेदं बोध्यम् । मुक्तिस्तावत्प्रज्ज्वाला । सालोक्य-सारूप्य-सार्ष्टि-सामीप्य-सायुज्य-भेदात् । भगवता सहैकस्मिंलोके वैकुण्ठाख्येऽवस्थानं सालोक्यम् । सारूप्यं भगवता सह समानरूपता । सार्ष्टिः भगवदैश्वर्यसमानैश्वर्यम् । सामीप्यं भगवतोऽतिसमीपेऽवस्थानम् । सायुज्यं च निर्वाणम् । प्रकृते सायुज्यमेव निःश्रेयसपदार्थः, तस्य चरमदुःखध्वंसरूपत्वादिति ध्येयम् । चरमत्वं च दुःखे तत्त्वज्ञाननाशयतावच्छेदकतया सिद्धः स्वसमानाधिकरण-दुःखप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तिदुःखमात्रनिष्ठो दुःखत्वव्याप्यो जातिविशेषः । तत्त्वज्ञानेनाऽऽहत्य चरमदुःखमुत्पाद्य तद्ध्वंसजननात् । तद्ध्वंसस्य चोत्कटेच्छाविषयतया तत्साधनत्वेन तत्प्रतियोगिनो दुःखस्याप्युपादेयत्वात् । न च चरमत्वस्य दुःखमात्रवृत्तित्वे पृथक् दुःखपदं व्यर्थम्, चरमध्वंसो मोक्ष इत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यम् । दुःखत्वव्याप्या सा जातिरिति बोधनाय तदुपादानादिति ।

दी०—ननु “तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्तं महामुने” इति कर्मणोपि मोक्षसाधनत्वश्रवणात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेत् न “नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुर्वन्

टि० १ विष्णुपुराणम् । पूर्वाह्णस्तु तन्मा त्रप्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः परिहृतैर्नरैरिति ।

अभ्यासेन च पाचयेत् । अभ्यासात्पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः” ।
इत्यादिना कर्मणो ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात्, ज्ञानद्वारैव मोक्षसा-
धनम्, न साक्षात्, तस्मात् पदार्थज्ञानस्य मोक्षः परमप्रयोजनम्
इत्येव रमणीयमिति ।

इति श्रीमदन्नभट्टोपाध्याय विरचिता तर्कसंग्रहदीपिका समाप्ता ।

शं० - ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी शंकरे नन्वित्यादिना । तत्प्राप्तिहेतु-
रिति । मोक्षप्राप्तिहेतुरित्यर्थः । मोक्षहेतुरिति यावत् । विज्ञानमिति ।
आत्मज्ञानमित्यर्थः । कर्म चेति । नित्यं नैमित्तिकं कर्म चेत्यर्थः । उक्तमिति ।
जनकादिभिरिति यावत् । इतीति । इत्याकारकव्यासवचनेनेत्यर्थः । कर्मण
इति । कर्मणोऽपीत्यर्थः । समुच्चय इति । मुक्तिसाधनमिति शेषः ।
निश्चयनैमित्तिकैरिति । भगवदाराधनादिकर्मणा तीर्थयात्रादिकर्मणा-
चेत्यर्थः । दुरितक्षयम् । पापनाशद्वारा चित्तशुद्धिकरमित्यर्थः । ज्ञानद्वार-
ेति । तथा च निष्कामनया भगवत्प्रीत्यर्थं कृतैः कर्मभिः तत्त्वज्ञानप्रति-
बन्धकपापक्षये विषयेषु वैराग्यम् । ततः श्रवणादिक्रमेण मिथ्याज्ञाननाशात्
मुक्तिनिष्पत्तिरिति ।

काणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।

अन्नभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥

इति तर्कसंग्रहः समाप्तः ।

न्या० - कणादस्येदं काणादं, काणादन्यायमते इति द्वन्द्वगर्भ-
कर्मधारयः । कणादप्रोक्तगौतमप्रोक्तमतयोरितियावत् । काणादन्या-
याऽभिन्नमतद्वयविषयकबालसमवेताऽभिन्नव्युत्पत्तिसिद्धिप्रयोजकाऽन्न-
भट्टाभिन्नविद्वन्निष्ठभूतकालीनकृतिविषयाऽभिन्नस्तर्कसंग्रहाख्यग्रन्थ इ-
त्यन्वयबोधः ।

इति श्रीगोवर्द्धनकृता न्यायबोधिनी समाप्ता ।

गं०—द्वन्द्वगर्भकर्मधारय इति । काणादं च न्यायं च काणादन्याये,
ते च ते मते च तयोरिति यावत् ।

जनकः प्रभुदत्तः श्रीनान्ही देवी च मत्प्रभूः
न्यायाचार्यो गुरुर्वामाचरणः शरणं मम ।
यत्कृपाकणलाभेन श्रीमद्विश्वेश्वराश्रमे
समाप्तिमगमद् व्याख्या गंगा गङ्गेव निर्मला २

इति महामहोपाध्याय-याज्ञिकमूर्द्धन्य—पं० श्रीप्रभुदत्त शास्त्रिसुत-
न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र गौड़विरचिता गंगा नाम्नी व्याख्या समाप्ता ।

शुभं भूयात् ।

